

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№2 (48)

Полтава
2023

Лінгвістика

Наукове видання

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14444–3415 ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Журнал унесений до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б»,
у яких можуть бути опубліковані результати дисертаційних робіт на здобуття наукових
ступенів доктора та кандидата філологічних наук.

Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.06.2021 р. № 735.

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Головна редакторка

Юган Наталія Леонідівна, докторка філологічних наук, професорка кафедри іноземних мов, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна).

Заступниця головної редакторки

Глуховцева Катерина Дмитрівна, докторка філологічних наук, професорка кафедри української мови, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Наукова рада:

Веретюк Оксана Михайлівна, докторка філологічних наук, професорка, завідувачка кафедри компаративістики, Інститут неofilології Жешівського університету (Польща).

Гороф'янюк Інна Валентинівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української мови, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Двуличанська Олена Аркадіївна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української та зарубіжної літератури, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Зелінська Оксана Юріївна, докторка філологічних наук, професорка кафедри української мови та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Україна).

Ігнат'єва Світлана Євгенівна, кандидатка філологічних наук, професорка, завідувачка кафедри філології та мовної комунікації, НТУ «Дніпровська політехніка» (Україна).

Кизилова Віталіна Володимирівна, докторка філологічних наук, професорка кафедри філологічних дисциплін, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Ковалевська-Славова Анастасія Володимирівна, докторка філологічних наук, доцентка кафедри української та іноземних мов,

Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (Україна).

Кожухар Катерина Сергіївна, докторка педагогіки, конференціар, старший науковий співробітник сектору «Етнологія українців» Інституту культурної спадщини Академії наук Молдови.

Кузьменко Анастасія Олексіївна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (Україна).

Мамич Мирослава Володимирівна, докторка філологічних наук, доцентка, завідувачка кафедри прикладної лінгвістики, Національний університет «Одеська юридична академія» (Україна).

Савельєва Наталія Олександрівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри романо-германської філології, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Церцвадзе Мзія Гіглаївна, докторка філології, професорка департаменту слов'янської філології, м. Кутаїсі (Грузія).

Редакційна рада:

Волошинова Марина Олексіївна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри слов'янської та романо-германської філології Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (Україна) (технічна редакторка).

Леснова Валентина Володимирівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української мови, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна) (відповідальна секретарка).

Ніколаєнко Ірина Олександрівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української мови, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна) (коректорка).

*За зміст статей і правильність цитування
відповідальність несе автор.*

*Рекомендовано до друку вченою радою
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»
(протокол №4 від 24 листопада 2023 р.).*

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ МОВИ

Багнюк Наталія, Осінчук Юрій. Писемні пам'ятки з Полісся як джерела «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.».....	5
Гримашевич Галина. Засоби ускладнення простого речення в Актах Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р.	23

ДАЛЕКТОЛОГІЯ

Коваленко Борис. Володимир Отроковський – дослідник подільських говірок.....	34
Колеснік Людмила. Особливості гуцульської говірки села Розтоки Вижницького району Чернівецької області.....	45
Хібеба Назар, Хібеба Наталія. Лексика народного календаря як об'єкт мовознавчих студій.....	56

ДАЛЕКТНА ФРАЗЕОЛОГІЯ

Коваленко Наталія. Фразеологічні засоби вираження оцінки та розуміння процесів запам'ятовування	72
--	----

ТЕКСТ. ДИСКУРС

Клещова Оксана. Український пісенний дискурс: сучасні символи.....	83
Коць Тетяна. Емотивні механізми сучасних публіцистичних текстів.....	98
Царьова Ірина. Сучасний воєнний дискурс: процеси неологізації.....	107

ОСВІТНЯ ПЛАТФОРМА

Бибиц Світлана. Динаміка структурно-рівневих норм і навчально-освітня практика: девіації і тенденції змін.....	115
---	-----

ІСТОРІЯ МОВИ

ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ З ПОЛІССЯ ЯК ДЖЕРЕЛА «СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.»

doi: 10.12958/2227-2631-2023-2-48-5-22

Наталія Багнюк,

кандидат філологічних наук,

завідувач відділу української мови

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6821-2227>

Юрій Осінчук,

кандидат філологічних наук,

старший науковий співробітник відділу української мови

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>

Територіальний чинник у студіях із мовної діахронії набуває щораз більшої ваги. Виникнувши в певний час у мовному просторі, пам'ятки писемності зберігають свою здатність локалізуватися в ньому, тому не лише стають джерелами для вивчення мови на певному синхронному зрізі, а й створюють умови для дослідження мовної еволюції. Особливо рельєфно це проявляється на рівні словника мови. Залучаючи до історичного словника лексичний матеріал писемних пам'яток із конкретного мовного (діалектного) ареалу, лексикограф отримує змогу використати потенціал географічної проєкції слова, щоб визначити чи уточнити семантику, інтерпретувати зміни у ній, спираючись на словники сучасних діалектів і живе мовлення.

Жанрово й структурно різноманітні тексти з Полісся – репрезентативна частина джерельної бази «Словника української мови XVI – першої половини XVII століть». Virізняючись відносно демократичністю в мовному вимірі, маючи в основі здебільшого живий лексикон розмовної мови, ці тексти доповнили реєстр словника унікально фіксованими лексичними одиницями, які мають широкі й зрозумілі контексти. Це і загальноживана лексика найрізноманітніших тематичних груп (особливо цінні для словника назви реалій із тогочасного повсякдення), і професійні назви, і термінологія адміністративно-правова, церковно-релігійна, філософська, ботанічна тощо. Онімний пласт лексики пам'яток із Полісся виявляє своєрідну традицію найменувань осіб і місцевостей, проливає світло на мовну картину світу поліщуків. Що більшою кількістю текстів оперуватиме

лексикограф, то повнокровнішою буде мовна репрезентація історичного періоду в реєстрі та в ілюстративній частині словника.

Ключові слова: історична лексикографія, лексика, писемна пам'ятка, Полісся, словник.

The territorial factor in language diachrony studies is gaining more and more importance. Having appeared at a certain time in the language space, writing monuments retain their ability to be localized in it, therefore they not only become sources for studying the language at a certain synchronous level, but also create conditions for the study of language evolution. This is especially evident at the level of the language dictionary. By involving the lexical material of written monuments from a specific language (dialect) area in the historical dictionary, the lexicographer gets the opportunity to use the potential of the geographical projection of the word to determine or clarify the semantics, interpret changes in it, relying on the dictionaries of modern dialects and living speech.

Genre- and structurally diverse texts from Polissia are a representative part of the source base of the «Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th – first half of the 17th Centuries». Distinguished by relative democracy in the language expression, based mostly on the living lexicon of spoken language, these texts supplemented the register of the dictionary with uniquely fixed lexical units that have broad and understandable contexts. These are the commonly used vocabulary of the most diverse thematic groups (the names of realities from everyday life of the time are especially valuable for the dictionary), and professional names, and administrative-legal, religious, philosophical, botanical, etc. terminology. The onymicon of the vocabulary of monuments from Polissia reveals a peculiar tradition of names of persons and places, sheds light on the lingual picture of the world of the Polissia people. The more texts a lexicographer works with, the more complete the linguistic representation of the historical period will be in the register and in the illustrative part of the dictionary.

Key words: dictionary, historical lexicography, Polissia, vocabulary, written monuments.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Локалізовані в часі й у просторі давні тексти одного й того самого стилю або ж стилів, наближених сферою використання, близькі, а то й однакові за загальними жанровими ознаками та тематикою, створюють відповідні умови й водночас дають переконливі підстави для реконструкції стану мовної системи. Попри те, що чимало писемних пам'яток, віддавна потрапивши у фокус уваги лінгвістів, докладно

верифіковані, опубліковані й неодноразово ставали предметом аналізу, все ж панорамного охоплення мовного функціонування складно досягнути, адже серед порівняно великої кількості джерел, доступних сучасному дослідникові, незначний відсоток становлять тексти, які повнокровно відображають народномовну стихію. У цьому контексті закономірною є значна увага до пам'яток так званих світських жанрів – хронік, інвентарів-описів майна монастирів і замків, адміністративно-правових документів, листів, скарг, щоденників тощо. Проаналізувати й зафіксувати на основі джерел різних жанрів стан лексичної системи мови на обмеженому синхронному зрізі – завдання історичних словників української мови, над створенням яких працювали (незавершений через складні історичні обставини «Історичний словник українського язика» за редакцією професора Євгена Тимченка, широко відомий «Словник староукраїнської мови XIV – XV століть») й продовжують працювати лексикографи кількох поколінь («Словник української мови XVI – першої половини XVII століть», робота над яким триває в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові, а також давно очікувані проекти «Словник української мови XI – XIII століть» та «Словник української мови другої половини XVII – XVIII століть», роботу над якими розпочали провідні українські лінгвісти). І що більше демократичних неканонічних жанрів охоплено джерельною базою словника, то більше шансів лексикографічно реконструювати в словникові лексичний рівень мови конкретного історичного періоду – і то не лише книжно-писемного стандарту, а й повсякденного слововживання, інтегрувати лексикографічний матеріал словників окремих синхронних зрізів мови та невеликих індивідуальних словникових проектів у загальнонаціональний словник української мови, який охопить усю її писемну історію і репрезентуватиме неперервну еволюцію лексики. Значення писемних джерел з кожної етнічної української території складно переоцінити. У цій статті увага до пам'яток із Полісся – історично й культурно важливого терену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лексикографічне портретування історичної лексики із проекцією на її територіальне поширення в минулому й у сьогоденні – один із складних аспектів роботи укладачів словників мови конкретних періодів, зокрема XIV – XV та XVI – першої половини XVII століть. Це засвідчують глибокі наукові розвідки лексикографів Уляни Єдлінської (Єдлінська, 1997), Дмитра Гринчишина (Гринчишин, 2001), Ганни Войтів (Войтів, 2003), Ганни Дидик-Меуш (2015) та ін. Прицільна дослідницька увага до локального елемента в навіть формальних офіційних текстах XVII – XVIII ст. уможливила важливі висновки про те, що «українські ділові тексти цього хронологічного зрізу наочно ілюструють еволюцію офіційно-ділового стилю, фіксуючи живе мовлення представників різних територіальних говірок, соціальних верств і груп (від духівництва і старшин до селян), демонструючи взаємодію народної і книжної стихії в мові» (Гриценко,

2020, с. 122). Із перспективи лексикографії географічна проєкція лексичних одиниць, що складають реєстр словника історичного періоду, відкриває змогу глибше пізнати семантичну структуру слів, зумовлену й позначену лінгвальними та позалінгвальними впливами. Датовані й локалізовані писемні пам'ятки, «свідки» функціонування мови в конкретному часі й просторі, потрапляючи в поле зору лінгвістів, стають орієнтиром, мірилом і доказом процесів у мові та їхнього відображення у ключових текстах, пов'язують слова й території через тексти – посередники цього зв'язку, і чи не кожен із них, навіть консервативно-канонічний, відкопійований та розтиражований, увібрив у себе мовну стихію, серед якої він постав (Багнюк, 2021, с. 10).

Методи дослідження. Позаяк одним із завдань студії визначено простежити «присутність» у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» і специфіку лексичного матеріалу з пам'яток писемності з поліського мовного континууму, то для інвентаризації та інтерпретації мовних фактів на синхронійному етапі розвитку мови застосовано описово-аналітичний метод, а також елементи компонентного та контекстологічного аналізу.

Виклад основного змісту

I. Ділові пам'ятки з Полісся: жанри, історія опрацювання, репрезентація в історичній лексикографії. Уже традиційними в історичному мовознавстві стали дослідження писемних пам'яток, у яких лінгвісти виявляють та аналізують систему мовних рис усіх рівнів, простежуючи при тому риси говіркового мовлення автора або переписувача, проявлені у фонетиці, граматиці й лексиці, – так звані вкраплення, описки, якщо джерелами обрано сакральні канонічні тексти, або комплекси лінгвальних рис, якщо йдеться про світську писемну культуру. Такі студії відкривають можливості вивчати текст, трактуючи те чи те мовне явище, зважаючи на *діалектну основу тексту*, що частково впливає на подальшу траєкторію аналізу мовних рис, пошуки семантики унікальних (незрозумілих, вузьколокальних) слів тощо. Без сумніву, дуже важливою є інформація про місце походження автора або переписувача, рівень його освіченості, місце здобуття освіти, про мовний простір, серед якого постав текст, про його замовників і призначення.

Історичний словник, зокрема «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» (далі в тексті – СУМ¹⁶⁻¹⁷), упорядковує й тлумачить тогочасну лексику найрізноманітніших тематичних груп: філософську, спеціальну наукову, релігійну, юридичну, адміністративну, медичну, повсякденно-побутову, розмовно-просторічну тощо. У текстах, що склали корпус джерел різних жанрів, по-різному проявили себе співіснування і взаємодія книжно-писемної і народнорозмовної мови, пам'ятки різною мірою відбивають вплив діалектного мовлення авторів, і це зумовлене низкою чинників (жанр тексту, умови його виникнення й призначення, рівень і місце здобуття освіти автора), зокрема

й територіальною належністю: «найбільшу кількість мовних рис, співзвучних з відповідними діалектними рисами сучасних українських говорів, фіксують пам'ятки ділового письменства, що походять із сільських канцелярій (акти села Одрехови), покрайні записи на церковних книгах, рукописні учительські Євангелія, інтермедії, народні пісні. [...] Найбагатше відбиті діалектні особливості у пам'ятках, писаних на території Закарпаття і Надсянщини, дещо менше – у пам'ятках, що походять з території Галичини і Волині, і найменше – у пам'ятках з території Центральної України» (Гринчишин 1983, с. 14 – цит. за Гриценко 2020, с. 111).

Із-поміж джерел¹ СУМ¹⁶⁻¹⁷ важливе місце займають різної структури та жанрів тексти офіційно-ділового стилю із території Полісся, зокрема «грамоти та справи з актових книг судових канцелярій, описи замків. Ця група пам'яток являє чи не найбільший інтерес для історичної діалектології. Саме в грамотах, а особливо в книгах земських, гродських та підкоморських судів, живе мовлення відбито найповніше» (Мойсієнко, 2006, с. 43). У картотеку «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (далі – КСУМ¹⁶⁻¹⁷) залучено мовний матеріал із низки ділових пам'яток давнього Полісся, зокрема з таких населених пунктів: *Бердичів, Берестя, Бронники, Волевськ, Гуляльники, Житомир, Звяголь, Луцьк, Овруч, Олевськ, Паволоч, Рогачі, Суцанка, Черниця, Щеніїв* та ін.

Староукраїнські ділові тексти із території Полісся ввійшли до низки опублікованих і рукописних збірок, серед яких: «Архив Юго-Западной России» (АрхЮЗР²); «Archiwum ksiąząt Lubartowiczow Sanguszkow w Sławucie» (AS); «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» (ДМВН); «Книга Київського підкоморського суду (1584 – 1644)» (ККПС); документи «Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України» (ЛНБ); «Документи Львівського Ставропігійського братства» (ЛСБ); «Берестейська митна книга 1583 р.» (Мит.Кн.); «Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв.» (ПИ); «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при

¹ До джерельної бази названого словника залучено широкий з огляду на жанри й функційне призначення спектр пам'яток: 1) ділове письменство (грамоти, привілеї, описи замків, люстрації земель, актові книги міських урядів, міських і земських судів, сільських канцелярій, універсали гетьманських канцелярій, документи церковних і шкільних братств, реєстри поборів, книги доходів і видатків); 2) полемічна література (друковані й рукописні твори І. Вишенського, З. Копистенського, С. Христофора, К. Острозького, І. Борецького та ін.); 3) художня література (вірші, панегірики, епіграми, народно-пісенна поезія, інтермедії тощо); 4) літописи; 5) пам'ятки наукової та навчальної літератури (словники, граматика, лікарські поради тощо); 6) релігійні тексти (учительні Євангелія, проповіді, повчання, передмови до церковних книг) та ін. (Кровицька, 2005, с. 29 – 31; ПЗ, с. 9 – 10).

² У дужках подаємо скорочення назв джерел, застосоване для паспортизації ілюстративного матеріалу в КСУМ¹⁶⁻¹⁷ та опублікованих дотепер 18 випусках СУМ¹⁶⁻¹⁷.

Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе» (ПВКРДА); «Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов» (ПККДА); «Русско-еврейский архив: Документы и материалы для истории евреев в России» (РЕА); «Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина» (ТУ); документи «Центрального державного історичного архіву у Києві» (ЦДІАК); «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца» (ЧИОНЛ) та ін.

Важливу з огляду на потужний інформаційний потенціал частину джерельної бази СУМ¹⁶⁻¹⁷ становлять документи замків із території Полісся, зокрема описи Овруцького (ООвр.З.), Житомирського (ОЖЗ) та Луцького (ОЛЗ) замків, які Михайло Грушевський дуже влучно назвав «цінним джерелом для вивчення адміністрації, юридичного й економічного побуту країни» (Грушевський, 2003, т. 5, с. 159). Оригінал Опису Овруцького замку збережено в Російському державному архіві давніх актів (колишній ЦДАДА СРСР) у Москві в Литовській метриці. У 1643 р. на вимогу Станіслава Критана з книг головної канцелярії Великого Литовського князівства було зроблено копію опису, яку Самуель Прушинський представив 1 вересня 1643 р. для запису в гродські книги Овруцького замку під назвою «Ревізія міста Овруча» (КСУМ¹⁶⁻¹⁷). У Російському державному архіві давніх актів у Москві в Литовській метриці зберігається оригінал Опису Житомирського замку, який перевидано в «Архиве Юго-Западной России» та Опису Луцького замку (Тимошенко, 1971, с. 392 – 394).

Для картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» текст Опису Овруцького замку вибірково розписав відомий ономаст і лексикограф Роман Остах і фіналізувала цю роботу Надія Остах 1984 року, виписавши 123 цитати, 1541 картку, 1458 слів. Опис Житомирського замку розписав 1978 року відомий лексикограф Левко Полюга, додавши до картотеки 35 цитат, 849 карток, 659 слів (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); окрім цього, 1979 року він розписав і оформив Опис Луцького замку (112 цитат, 3218 карток, 1322 слова)¹. Саме описи замкових володінь стали «донорами» унікального (звісно, треба зважати на похибку, пов'язану з вибіркоvim розписуванням пам'яток) лексичного матеріалу для лексикографічного опрацювання української мови ранньомодерного періоду. Важливо зауважити послідовно народномовний стиль викладу в

---

¹ Відзначимо, що одночасно з основною Лексичною картотекою до «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» науковці відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України створили також «додаткові картотеки інформаційно-бібліографічного характеру: картотеку авторських карток; картотеку-індекс лексичного складу словника; картотеку-індекси розписаних джерел української мови, які базуються на хронологічному, географічному й алфавітному принципах; картотеку паспортних карток; додаткову лексичну картотеку маловідомих, рідковживаних слів і словосполучень, узятих переважно з археографічних, історичних досліджень» (Кровицька, 2005, с. 33).

текстах описів, наприклад: *староста... пашъ тежъ своимъ накладомъ засеаль с̄ веде(р) пола тѣ(т) же за фольва(р)комъ* (1552 ООвр.3. 101); *млы(н) на реце Норине га(т)ю занаты(и) ме(р)ки на замокъ приходѣ(ть) в годѣ збожѣа соланокъ к̄ часомъ больше(и) а часомъ меньше(и)* (1552 ООвр.3. 101 зв.); *ѣ замѣкѣ сторожа вденъ ѣ воротъ замѣковыхъ стерегу(ть) по члѣкѣ... а на ночь и кликѣна на(и)мѣю(ть) всѣ волость... складають на него семьдесятъ гроше(и)* (1552 ООвр.3. 102); *школо замѣкѣ на некоторыхъ мѣстцахъ дири по(д) стѣнѣ што ко(т)ка або те(ж) и пѣсь по(д) стѣнѣ влѣзти можетъ* (1552 ОЖЗ 117 зв.); *В замѣкѣ сторожа кликѣны з̄ веде(н) послѣдѣють а в вѣночи кличѣть* (1552 ОЖЗ 120 зв.) та ін. Такий матеріал надважливий для укладання словника, позаяк він, відрізняючись від розтиражованого релігійними жанрами книжно-писемного стандарту, хоча б якоюсь мірою реконструює тогочасну мову живого спілкування.

Юридичні документи щодо різних правочинів, як-от: купівля-продаж, фіксація боргу, дарування спадщини, заповіт, судові розгляди різних справ й судові рішення, договори, скарги, доручення, розпорядження і повідомлення державної влади тощо, – увійшли до «Актової книги Житомирського міського уряду кінця XVI ст.», оригінал якої зберігається в Центральному державному історичному архіві м. Києва (АЖМУ, с. 5 – 7). Пам'ятку для картотеки СУМ¹⁶⁻¹⁷ розписали лінгвісти-лексикографи Валентина Черняк 1977 року і Мирон Онишкевич 1978 року. До картотеки додано понад 6 тис. мікроконтекстів, які ілюструють значну кількість загальноживаної лексики. Особливо цінними є контексти використання професійної адміністративно-юридичної термінології, з-поміж якої увагу привертають виняткові в картотеці фіксації. Картотека СУМ¹⁶⁻¹⁷ засвідчує, що АЖМУ зафіксували унікальні ілюстрації до низки реєстрових слів, як-от лексеми: **моркваній**: *кнзъ Воронежци(и)... взялъ... насе(н)я цебу(л)ного фу(н)товъ три(д)ца(т)...*, *насе(н)я за по(л)копы гроше(и), морквано(з)[о] [фу](н)то(в) два* (Житомир, 1584 АЖМУ 76); **москвитинокъ** у значенні 'хлопець-москвитин': *други(и) хлопе(ц), москвитинокъ, которого не ибачили, яко(с) межи ни(х) на м[ε]сто утекъ, на кзва(л)т вола(л) и мѣсту зна(т) да(в)* (Житомир, 1583 АЖМУ 51); **макортеть** у значенні 'макітра': *Тамъ же, в коморе, при (м)нѣ... позастави(в)... масла в макортету, ... меду пре(с)ного по(л)го[р]щца* (Житомир, 1583 АЖМУ 66); **метюкъ** у значенні 'пітник': *Пото(м), вскочивши в сѣни, взялъ и пограби(л)... седло, сафяно(м) чирвонымъ критоє, з во(и)локомъ и з метюко(м)* (Житомир, 1584 АЖМУ 97) та ін.

Окремі ділові документи із Житомирщини збережено в колекції архіву Віктора Розова (Арх.Р), зокрема: «Договірна грамота Івана Тура і пані Скипорової про масток в Тулинах, Лопатичах, Соснові» (1502 р., 9 грудня, Житомир), яку 1979 року для картотеки розписали й оформили Іван Керницький та Олександра Захарків (додано 70 слововживань із цієї пам'ятки); «Грамота князя Олександра писареві Левку Боговитиновичу

на дозвіл побудувати замок на старому городищі, засипати став і спорудити млин» (1503 р., 15 жовтня, Межиріччя), яку 1981 року розписала та оформила Надія Остап (близько 130 слів); «Підтвердна грамота короля Олександра маршалкові Юрію Івановичу Ільничу на володіння землею Ганусовщиною і селищем із випуском» (1506 р., січень, Берестя), яку 1978 року розписала Марія Чікало, а оформив Дмитро Гринчишин (понад 80 слів); «Продажна грамота Олехна і його брата Гринковичів Козинських на ісаєвське дворище із сіножатами на ім'я Хотенево, Ловче, Грим'яче в Кременецькому повіті» (1532 р., 8 квітня, Луцьк) (понад 90 слів) та «Грамота князя Олександра писареві Федку Янушковичу на право користування фортецею, побудованою між селами Колодежі і Жабча» (1505, 23 лютого, Берестя) (40 слів), які 1979 року розписав Іван Керницький, а оформила Олександра Захарків (понад 90 слів) (довідковий апарат КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Тексти писемних пам'яток, друкованих і писаних, неодноразово були об'єктом вивчення українських мовознавців. Окремі групи слів (загальні та власні назви), передовсім їхню семантику, словотвір і походження, а також фонетичні й графічні особливості української мови на матеріалах північноукраїнських джерел аналізували Світлана Гриценко (Гриценко, 2012), Оксана Задорожна (Задорожна, 2009), Віктор Мойсієнко (Мойсієнко, 2006), Микола Никончук (Никончук, 1985), Валентина Титаренко (Титаренко, 2007, 2022), Інна Царалунга (Царалунга, 2012), Леся Ящук (Ящук, 2010) та ін.

Сьогодні видано окремі збірники ділових текстів, що походять із території Полісся: «Акти Житомирського гродського уряду: 1590, 1635 рр.» (АЖГУ), «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р.» (АЖГУ 1611), «Акти Вишківської міської книги XVII ст.» (АВМК), «Луцька замкова книга 1560 – 1561 рр.» (ЛЗК) тощо.

Значна частина рукописних писемних пам'яток із Житомирщини, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), поки що не увійшла до канону джерел СУМ¹⁶⁻¹⁷, однак, уже ставши об'єктом глибокого аналізу сучасних мовознавців, вона поступово поповнить реєстр словника типовими для текстів того жанру й унікальними (з уваги на територію поширення) слововживаннями. Це зокрема: «Актова книга Житомирського гродського суду (1582 – 1588 рр.)», «Актова книга Житомирського гродського суду (1605 – 1606 рр.)», «Актова книга Житомирського гродського суду (1617 – 1618 рр.)», «Актова книга Житомирського гродського суду (1630 р.)», «Актова книга Житомирського гродського суду (1643 р.)», «Актова книга Житомирського гродського суду (1647 – 1648 рр.)», «Актова книга Житомирського гродського суду (1649 – 1650 рр.)», «Актова книга Житомирського гродського суду (1651 – 1652 рр.)», «Актова книга Підкоморського суду Житомирського повіту Київського воєводства (1584 – 1644 рр.)», «Актова книга Овруцького гродського суду (1678 – 1680 рр.)» та ін. (дет. див.: Ящук, 2010).

II. Поліський давній текст: онімна палітра

Важливість ділових пам'яток із Полісся полягає в тому, що в них чисельно задокументовано онімну лексику, зокрема антропоніми, топоніми тощо.

Серед антропонімічних іменувань, що номінують осіб чоловічої і жіночої статей, у досліджуваних текстах, з огляду на структуру назв, фіксуємо одночленні, двочленні і багаточленні власні імена.

Найпоширенішу традицію використання в текстах проявляють одночленні християнські жіночі й чоловічі імена (часто народнорозмовні форми з демінутивними суфіксами): *Я... понял есми в малженство... дивку... панну Настасю* (Бронники, 1560 АрхЮЗР 8/III, 39); *по(с)лавиши брата свого Гришка* (Житомир, 1583 АЖМУ 54); *У Якова взято... сокиру, мошну* (Житомир, 1583 АЖМУ 50); *Жона моя, Катерина* (Житомир, 1583 АЖМУ 69); *жону его Ма(р)яну... збили* (Житомир, 1584 АЖМУ 129); *у Вакулы... побрано... жупа(н) шары(и), моровски(и)* (Житомир, 1584 АЖМУ 106); *Федор з огорода даєт грошей дванадцет* (Овруч, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 289); *Петрь з огорода грошей дванадцат* (Овруч, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 289); *выда(л) мо(р)дєра W(с)тапка слѣѣ своего* (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 4, 5, 2); *а ещє ты(м) ся не ко(н)те(н)туючи, протєстующихь Данила и Миска та(к)жє и дѣругихь... каза(л) свои(м) бити* (Житомир, 1650 ДМВН 199); *прєрєчоны(и) Стани(с)ла(в)* (Житомир, 1609 ДМВН 145); *Адама видєль єсьми на врочищѣ* (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 4, 28 зв.); *зя(т) Ива(н) у Савки, Мар(я)* (Житомирщина, 1609 ДМВН 130); *порѣчаю... Зофеи... половицѣ и(т)чи(з)ны* (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 42); *жону Васка Винника на йме Марушу... зквалтовали* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/І, 251); *У Назара: коня зовси(м) добро(з)[о], жупано(в) два, кожухо(в) два,... ма(с)ла вє(д)ро, ху(ст) бєлы(х) скрыня и бочѣка забитая* (Житомир, 1650 ДМВН 193) та ін.

У ділових текстах спостерігаємо послідовне використання одночленних прізвищевих назв¹ для ідентифікації осіб чоловічої статі, наприклад: *Хотя быхмо дей и тепєрь тое посєдѣнное свєщеннику Троецкому, водлугь постановєня нашого, отдали и вѣ томѣ ся зыстыли, – нижли товариши мои до Дубровицы поехали сѣ солю, набиваючи пенезей и хотєчи Троецкому тое посєдѣнное отдати* (Луцьк, 1572 АрхЮЗР 6/І, 95); *то(т) жє Вєрєцака с тыми тата(р)ми... побрали в ни(х): сєтє(и) заєчихъ – па(т), выжловъ – чотыри* (Житомир, 1584 АЖМУ 120); *Стасюк с поля и з огорода даєт грошей двадцат чотыри* (Овруч, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 289); *Сморицукъ грошей дванадцет* (Овруч, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 289); *вказова(л) ми то(т) Су(н)ру(н) раны...*

¹ Українські дослідники-ономасти відзначають, що «матеріал давніх писемних пам'яток не завжди дозволяє чітко визначити межу між прізвищевою назвою і прізвищем, прізвищевою назвою та іменем по батькові, іменем і прізвищевою назвою, іменем і прізвищем» (Денисюк, 2006, с. 43).

че(т)вє(р)тая на лопа(т)це лєвое руки (Житомир, 1609 ДМВН 141); *на то(т) ча(с) пере(д) забитьє(м) ко(л)ко днє(и) шєс(т)со(т) золоты(х) при(с)ла(л) бы(л)...* *небо(ж)чикъ Тѣ(р)ски(и)* (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 4) та ін.

Відзначимо, що в писемних пам'ятках староукраїнського періоду із Полісся поширеними були одночленні прізвищеві найменування, при яких уживано супроводжувальні апелятиви *панъ*, *пани* – за моделлю «панъ (пани) + прізвищева назва»: *то(т) дє(л) мєли єсмо мєжи собою в доброи воли в право нє встѣпоуючи Пива(н) тѣ(р) до ты(х) мѣсть маю тыи имѣна дє(р)жати покы пани сқыпореваа ш(т)да(с)ть мнѣ жоны моєє вѣно* (Житомир, 1502 Арх.Р. фотокоп. № 5); *пан Угриновский показоваль намъ мєды, пива, горелку, рыбы* (Луцьк, 1563 АрхЮЗР 8/Ш, 55); *а па(н) Нємеричъ вымо(в)ляти ся нєбы(т)но(ст)ю мєнє – уча(ст)ници того имє(н)я, ани бури(ти) мною права пану Стрыжевскому нє має(т) и нє будє(т) мочи* (Житомир, 1584 АЖМУ 144); *Яз,... со(з)наваю... и(ж)...* *положи(л) є(с)ми позо(в) зє(м)ски(и) кремєнє(ц)ки(и) на воево(д)ство Волы(н)ское на п̄на Лядовича с Хилина* (Житомир, 1605 ДМВН 106); *та(м) жє двє сты(р)тє сѣна вла(с)но(г) єго м(л) п̄на соколо(в)ского на корє(н) спалити ро(с)каза(л)* (Житомир, 1609 ЦДІАЛ 11, 1, 5, 49); *а до того, кгда вжє мистечко спалили, злупивши тєды тыє, вышѣ поменєныє... особы, про нєбытностъ на тотъ часъ самого пана Стрибыля, але до пани, малжонки єго милости посылали, зъ отповєдями, сѣ пофалками* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/Л, 251); *Которое зранєнє и (з)битъє мєнова(л) собє панъ ко(з)ловъски(и) бы(т) сталое на доброво(л)но(и) дорозє за село(м) хри(с)тиновъкою... ш(д) капитана єє м(л): п̄нєє пото(ц)кое луко(м)ско(г) и и(н)шы(х) мєца(н)* (Овруч, 1643 ЛНБ 5, II 4064, 165) та ін.

Спираючись на матеріали лексичної картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», констатуємо, що в писемних поліських пам'ятках переважають двочленні антропоніми¹. Найпоширенішими серед двочлєнних найменувань є імена, поєднані з прізвищевими назвами (модель «ім'я + прізвищева назва»²): *Матфей Нємироч кзвалтовнє, розбойнє мєнє збивши, змордовавши* (Житомир, 1585 АрхЮЗР 8/Ш, 446); *Сємє(н) Уру(ц)ки(и) з сторонами шбєма, до шграничє(н)а кзру(н)ту Ко(р)чєвского з кзру(н)то(м) Пи(ли)по(в)ски(м)...* *во(д)лу(г) запису,...* *выєхали* (Житомирщина, 1598 ККПС 92); *Матє(и) дѣди(н)ски(и)...* *со(з)на(л) жє часѣ нєда(в)но(г) бы(л)*

¹ Зазначимо, що «власні назви не входять до реєстрової частини словника, хоча в цитуванні їх повсюдно використано. Виняток становлять лише особові та географічні назви відапелятивного походження, які неодноразово стають єдиним писемним свідченням існування апелятива в досліджуваній період» (Войтів, Кровицька, 2013, с. 41).

² Детальніше про цю модель й інші моделі, що їх використовують для номінації осіб чоловічої й жіночої статі в писемних пам'ятках української мови XVI – XVIII ст., див.: (Денисюк, 2006, с. 50 – 55; Керста, 1984, с. 18 – 27).

по(с)ла(н) ш(т)... п̄на Пє(т)ра Б̄д̄шиє(в)ско(г) до... Жєрєсла(в)ско(г) має(т)но(с)ти (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 4, 32–32 зв.); Я, А(н)дрє(и) Бєрє(н)чє(в)ски(и) (Житомир, 1609 ДМВН 141); Бокгуцький... небож̄ьчика Миколая Крєньтовского... шаблею пхнул̄ь (Житомир, 1643 АрхЮЗР 1/VI, 787); воз̄ьны(и)... прєзє(н)товаль̄ь перє(д) в̄радо(м)... тєло забитого... Ан̄ьтона К̄д̄дєевича... которого... невин̄ьнє забитого и замо(р)дованого (Житомир, 1647 ЦДІАК 11, 1, 12, 43); перєдо м̄ною... суб̄дєлєкгатон̄ь на мєс̄цє урожоного... Яна Шид̄лов̄ьского (Житомир, 1650 ДМВН 214).

Рідше в досліджуваних джерелах фіксуємо двочленні антропоніми чоловічої статі за моделлю «ім'я + ім'я по батькові на -овичь»: просили єє(с)мо пана дми(т)ра алекса(н)дровича и тобы пєча(т) свою приложи(л) к сєм̄ь моєм̄ь ли(с)т̄ь (Житомир, 1502 Арх.Р. фотокоп. 5); Наум̄ь Климович̄ь а Жда(н) Иванович̄ь (Житомир, 1584 АЖМУ 130); Ивана Бо(г)данови(ча)... иди(н) позо(в) (Житомир, 1609 ДМВН 155) тощо.

Спорадично в картотеці історичного словника виявляємо багаточленні антропоніми, «якими здебільшого іменують представників соціальної, військової та суспільно-політичної верхівки» (Кровицька, Осінчук, 2021, с. 271); напр.: На в̄радє гдрским̄ь житоми(р)ском̄ь перєдо мною, Симоном̄ь Дениском̄ь Ма(т)фєєвски(м)... иповєдал̄ь єго мл(ст) па(н) Абрам̄ь Мышка Зваркович̄ь, столник̄ь зємли Воли(н)ское (Житомир, 1584 АЖМУ 72); па(н) григорє(и) миколаєви(ч) кєвли(ч) нєвєдати в̄ їаки(и) спосо(б) наєха(в)ши... по(д)даного моего... зби(л) и (з)ранил̄ь (Житомир, 1586 ПИ № 16); при слугах и посланцох єго милости пана Абрама Мышки Варковского, старосты Овруцкого (Овруч, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 287); п̄нє(и) Маруши Хрє(б)товичо(в)нє А(н)дрєєво(и) Нємиричово(и) (Житомирщина, 1605 ДМВН 51); ивана бо(г)дановича ко(р)чє(в)ского (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 13); ж̄(є)н(д)за Алєж̄ан(д)ра Игнация Елца (Житомир, 1649 ДМВН 190 – 191).

Окрему групу двочленних власних назв в історичних мікротекстах становлять іменування, у яких другий компонент утворений від апелятива. Лукія Гумецька дотримувалася думки, що відапелятивні особові назви «надавані початково людині на підставі якогось зв'язку, вони виконували первісно функцію прізвиська, епітета і тільки згодом, втрачаючи своє атрибутивне значення, ставали особовими назвами, які потім переходили в прізвища» (Гумецька, 1958, с. 25 – 26).

Аналіз власних назв відапелятивного походження¹, засвідчених у досліджуваних матеріалах, дає змогу виокремити кілька лексико-семантичних груп онімів:

1) назви осіб за професією та різними видами ремісничих промислів: стєпан̄ь чобота(р) (ООвр.З. 106 зв.); Фє(д)ко колєсник̄ь

¹ Грунтовний аналіз двочленних іменувань з другим компонентом – відапелятивною назвою в українських писемних пам'ятках XVI ст. здійснила Р. Й. Керста (Керста, 1984, с. 27 – 36).

(ООвр.3. 108); *василь сєдє(ль)никъ* (ООвр.3. 106 зв.); *пко(в) пѣшѣка(р)* (ООвр.3. 99 зв.); *стасъ золота(р)* (ОЛЗ 182 зв.); *а(н)дрє(и)ко кравецъ* (ОЛЗ 181 а зв.); *Васи(л) Кляпъ, ... с помочниками своими Лешуком а Васюко(м) Безручкомъ, ... Ко(н)драта Ковалѣя... окру(т)нє збили* (Житомир, 1584 АЖМУ 103); *Швє(ц) А(р)тє(м)* (Житомир, 1609 ДМВН 153); *фєдєлѣ Ковалєнѣка, ... Дмитѣра лѣчѣника... живы зоставили* (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 40 – 41зв.); *фєдо(р) бо(н)да(р)* (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 19); *п(н) воро(т)ны(и)* (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 20 зв.); *лє(в)ко ви(н)ни(к)* (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 11); *У Яцка Кушнєра домъ... згорєлѣ* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 245); *Я(ц)ка Мє(л)ника* (Житомир, 1650 ДМВН 206); *Ивану Гончару бурмистру* (Житомир, 1650 АрхЮЗР 3/IV, 471); *Ивану Рымару* (Житомир, 1650 АрхЮЗР 3/IV, 471–472);

2) назви осіб за службовим і соціальним становищем: *вола... у Семєна Воеводи, ... в оборє... засталѣ* (Житомир, 1584 АЖМУ 125); *у том сєлє подданных шєст, на первєй: **Иван Отаман, Лаврин, Степан*** (Овруч, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 290); *в том сєлє подданных манастѣрских, на первєй: Скумин Гораинѣ, ... **Демко подсусєдок*** (Овруч, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 290); *Лукашѣ Коза(к)* (Житомирщина, 1609 ДМВН 130); *У Игната Войтовца домъ... згорєлѣ* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 246); *У Кирила Войта взяли... двадцатѣ копѣ грошей* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 246);

3) назви осіб, пов'язані з фінансовою діяльністю: *Гриня Мытника* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 218);

4) назви осіб за територіальною і національною ознаками: *василь литвинѣ* (ООвр.3. 107 зв.); *илєшѣко волошєни(н)* (ОЛЗ 181 а зв.); *Кри(и)тофа Мазура, ... збили, змо(р)довали* (Житомир, 1582 АЖМУ 40); *Дмитра Волошина* (Житомир, 1605 ДМВН 34); *ста(с) лѣ(х)* (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 19); *Фє(д)ко Руси(н)* (Житомирщина, 1609 ДМВН 130); *Анѣдрєй Шимановѣский... протєстовалѣ на противѣко... **Василєви Татарчикови*** (Житомир, 1650 АрхЮЗР 3/IV, 486);

5) назви, пов'язані з людиною та її побутом (назви їжі, назви побутових предметів, назви одягу): *ма(р)ти(н) Коры(т)ко* (ООвр. 3. 107); *гри(н) мєтлѣ* (ООвр.3. 106 зв.); *сємєнѣ колоша* (ООвр.3. 108); *фєдо(р) жмака* (ООвр.3. 106); *дмитрѣ сага(и)дачѣни(к)* (ОЛЗ 182 зв.); ***Васи(л) Кляпъ, ... с помочниками своими Лешуком а Васюко(м) Безручкомъ, ... Ко(н)драта Ковалѣя... окру(т)нє збили*** (Житомир, 1584 АЖМУ 103); *па(н) Григорє(и) Ма(с)ло* (Житомирщина, 1595 ККПС 61); *Осталѣ Ополоник грошей дванадцєт, Иван Жужсал..., Иван Мыльник* (Овруч, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 289); *ва(с)ко мєро(ч)ни(к)* (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 11); *У Олєксєя Дудки домъ... згорєлѣ* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 244);

6) назви осіб за зовнішніми ознаками та внутрішніми властивостями: *Петрѣ Толѣсты(и)* (ОЖЗ 126 – 127); *Тєрєшко гора(ч)ка* (ОЖЗ 125); *Коротки(и) Павѣловичѣ* (ОЖЗ 126 – 127); *Кривобоки(и) лє(в)ко* (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 11); *Ва(с)ко баби(ч)* (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 20 зв.); *Ма(х) Микита* (Житомир, 1609 ДМВН 153);

[а з с по(д)даны(х)]... *такиме(ц) лысы(й), гри(ц)ко танє(ц)ски(ц)* (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 19); *Семена Сухореброго на смерть забили* (Житомир, 1611 АрхЮЗР 3/1, 161); *У Андрейчика Малого домъ зо всею маетностю згорель* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 243); *Прокопу Усатому (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 242); Степанови Белоусому* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 238); *У Стася Великого домъ... згорель* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 244); *У Грица Кривого домъ... згорель* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 245); *У Грица Рудого домъ... згорель* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 246); *У Ивана Короткого домъ... згорель* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 246);

7) назви осіб, пов'язані з тваринним світом: *Я ива(н) тѣ(р)* (Житомир, 1502 Арх.Р. фотокоп. №5); *Ма(р)тинъ сорока ме(л)... жєлєза возовъ м̄* (Берестя, 1583 Мит.Кн. 63); *Михайло Ружминскій... прислали... черезъ Олексея Орла... козаковъ одинадцять* (Житомир, 1585 АрхЮЗР 3/1, 16); *Мєл(х) Бара(н) знову передо (м)ною заводи(л) свою границу* (Житомирщина, 1596 ККПС 62); *Яско Кугуть* (Житомирщина, 1609 ДМВН 130); *мєлєха барана и сына єго василя барана* (Овруч, 1614 ЛНБ 5, II 4054,70); *У Степана Гусака домъ... згорель* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 246); *панѣ єре(мѣ) голѣбови* (Житомир, 1642 ЛНБ 5, II 4064, 84); *Иванъ Пугачъ* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 250);

8) назви осіб, пов'язані з рослинним світом: *Игнатъ капѣста* (ОЖЗ 126 – 127); *Фє(д)ко цыбѣли(н)* (ОЛЗ 182 зв.); *У Федора Кветки домъ згорель* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 244);

9) назви осіб, пов'язані з реаліями навколишнього середовища: *дольматъ громъ* (ООвр.З. 106 зв.);

10) назви, пов'язані з частинами тіла: *Васи(л) Кляпъ, ... с помочниками своими Лєшуком а Васюко(м) Безручкомъ, ... Ко(н)драта Ковалєя... округ(т)нє збили* (Житомир, 1584 АЖМУ 103); *т(ц)ко нога* (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 19 зв.); *Справа п̄на Яроша Зуба* (Житомир, 1605 ДМВН 66); *У Степана Безпалчика: двоє кони зъ возами* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 217); *У Тимоша Лапки домъ... згорель* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 245);

11) назви, пов'язані із церковно-обрядовою сферою: *Михайло Ружминскій... прислали... черезъ... Войтеха Мясопуста козаковъ одинадцять* (Житомир, 1585 АрхЮЗР 3/1, 16); *Симо(н) Попови(ч)* (Житомирщина, 1609 ДМВН 130); *п̄но(в) Федора, Миколая и Ю(р)я Про(с)куро(в) Суци(н)ски(х)* (Житомирщина, 1609 ДМВН 130); *Колєда Ма(р)тин* (Житомирщина, 1609 ДМВН 130).

Аналізовані тексти репрезентують також одночленні апелятивні назви, виражені найчастіше іменником, рідше – прикметником: *Василє(ц) Богданови(ч) Корчовски(ц) ... заруку положилъ сто копъ, гроше(ц) пану Басарабу* (Житомир, 1584 АЖМУ 82); *а Бара(н) николи та(м) ѡ(б)рубѣ своего ѡсо(б)ного... не мєва(л)* (Житомирщина, 1595 ККПС 65); *У Мозоля взели клячу* (Луцьк, 1596 АрхЮЗР 3/1, 87); *тогда въ томъ розруху, гдѣ ихъ страхъ огорнулъ тыхъ людей свовольныхъ, тогда самъ Лемешъ*

речи, лупы и добычи тамътые, прилашивши себе, за оными Козаками уганялсе (Житомир, 1611 АрхЮЗР 3/1, 167); *У Мокрого: сермягъ две, кось две, коштовали золотыхъ чотыри* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 219); *Писаль... до мене...панъ... Стрыбыль... жалуючи... на Стася, на Боба* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 238); *Писаль... до мене...панъ... Стрыбыль... жалуючи... на Грицька Фастовъца, Сотника, на Миска Жеребила* (Житомир, 1618 АрхЮЗР 3/1, 238).

Окрім антропонімів, поліські пам'ятки фіксують чимало й інших ономастичних класів, зокрема:

1) ойконіми: *Село Белка* (Овруч, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 290); *село Га(л)чинъ* (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 4, 2 зв.); *до села дорогиня* (Овруч, 1641 ЛНБ 5, III, 4063, 136 зв.); *село Га(л)чинъ* (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 4, 2 зв.); *по(д)даныхъ... з мeste(ч)ка Че(р)нищи, з села Бро(н)никъ* (Житомир, 1650 ДМВН 192–193) та ін.;

2) гідроніми: *идуци Иве(н)кою речкою вни(з), до ри(ч)ки И(в)нищи, ... до мо(ст)ка, ... а ш(т) мо(ст)ка речки И(в)нищи уве(р)хъ до Валовки* (Житомирщина, 1597 ККПС 87); *за рекою Норынею* (Овруч, 1600 АрхЮЗР I/VI, 289); *верьхъ речьки Рыхъты* (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 4, 28 зв.); *на(д) речькою Боя(р)кою* (Житомирщина, 1644 ККПС 289); *на рече Шсича(н)ци* (Житомир, 1650 ДМВН 203);

3) мікротопоніми (назви полів, лугів, лісів, урочищ тощо): *речка Калиновка упала в лугъ Корчевски(и)* (Житомир, 1584 АЖМУ 85 – 86); *на Високо(м) Поли две ниви* (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 4, 10); *сель две на урочищахъ Воронихъ Лозах и Бужинъ... отняли и квалтовне осягнули* (Житомир, 1630 АрхЮЗР I/VI, 622); *наслалесь челядь и боярь своихъ з державы своее Лисянки... на власный кгрунтъ... до буды,... названое Злудчина лука* (Житомир, 1632 ТУ 297); *и в лесе я(с)требны(м) та(м) видель и иглядалъ леси вытатые* (Житомир, 1643 ЦДІАК, 11, 1, 10, 126 зв.) та ін.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Унікальність історичного слова виявляється в його синкретичності – здатності поєднувати лінгвальний вимір історичного слова з екстралінгвальним. Для лінгвістів словник стає джерелом для поглибленого вивчення проблем міжмовних контактів і впливів, історичної фонології, історичної діалектології, етимології та порівняльного вивчення слов'янських мов, історичної фразеології тощо. Увага до локального елемента в мові, без сумніву, дає підстави для глибших висновків. Моделювання словникової статті, створення повнокровного лексикографічного портрета слова й лексикографічне опрацювання мови на певному синхронному зрізі супроводжується зануренням у культурно-історичний контекст досліджуваного періоду, пізнанням системи цінностей автора, його біографії та середовища. Водночас словник як готовий науковий твір, укладений на солідній джерельній базі, стає надійним підґрунтям для сучасних досліджень національної картини світу, утіленої в мові, позаяк слова відображають у своїй семантиці культурну пам'ять носів мови.

Слово – свідок, й інформація, яку можна отримати, аналізуючи контексти, поглиблює знання сучасників про тогочасну духовну й матеріальну сфери, властивості національного менталітету, про формування мовної особистості певної епохи. Не менш актуальними є реконструкція засобами лінгвістики матеріальної культури й опис реалій – об'єктів предметної культури. Писемні пам'ятки з Полісся – джерела багатого й часто унікального лексичного матеріалу, вони вирізняються значним відсотком народномовного елемента, й увага дослідників до вже віддавна опублікованих і до вперше введених у науковий обіг джерел тільки зростатиме.

Література

- Багнюк, Н. (2021) Просторові характеристики мовних явищ у діячності: траєкторія їх вивчення в українському та слов'янському мовознавстві. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Т. 2. № 46. С. 10 – 18.
- Войтів, Г. (2003) Слово *пояс* і його семантична еволюція в українській мові. *Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. С. 113 – 120.
- Войтів, Г., Кровицька, О. (2013). Критерії добору ілюстративного матеріалу в історичному словнику. *Мовні обрії: збірник пам'яті Левка Полюги* / відп. ред. О. Сімович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Серія «Історія мови»). С. 34 – 48.
- Гринчишин, Д. (2001) Писемні пам'ятки XVI – п.п. XVII ст. як джерело вивчення українських діалектів. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. пр. за матеріалами Міжнар. конф. на честь 80-річчя проф. Йосипа Дзендзелівського*. Ужгород. Вип. 4. С. 175 – 181.
- Гриценко, С. (2012). Тенденції розвитку лексико-семантичної групи «назви зброї та її частин» (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI – XVII ст.). *Studia linguistica*. Вип. 6(1). С. 345 – 367.
- Гриценко, С.П. (2020) Локальні маркери в українських пам'ятках офіційно-ділового стилю другої половини XVII – XVIII ст. *Gwary dziś / Redaktor naczelny Jerzy Sierociuk*. Vol. 12. S. 109 – 126.
- Грушевський, М. (2003). Південноруські господарські замки в половині XVI століття: Історико-статистичний нарис. *Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Т. 5. Львів: Світ. С. 155 – 181.
- Гумецька, Л.Л. (1958). *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст.* Київ: Вид-во АН УРСР, 298 с.
- Денисюк, В.В. (2006). *Антропоніми в українській історіографічній традиції другої половини XVII – XVIII ст.*: монографія. Київ: Міленіум, 203 с.

- Єдлінська, У. (1997) Деякі аспекти дослідження ролі територіального фактора в історії української мови (за фактами лексикографії). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том ССХХХІV. Праці філологічної секції. Львів. С. 169 – 185.
- Задорожна, О. (2009). Актові книги як джерело до реконструкції землеволодінь у Київському воєводстві у ХVІ – ХVІІ ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 19 (1). Київ, С. 36 – 47.
- Керста, Р.Й. (1984). *Українська антропонімія ХVІ ст. Чоловічі іменування*. Київ: Наук. думка, 152 с.
- Кровицька, О. (2005). *Українська лексикографія: теорія і практика*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 175 с.
- Кровицька, О., Осінчук, Ю. (2021). Онімна спадщина в лексикографічних джерелах української мови ХІV – ХVІІІ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. На пошану Кирила Йосиповича Галаса (до 100-річчя з дня народження). Ужгород. Вип. 1(45). С. 268 – 275.
- Мойсієнко, В. М. (2006). *Фонетична система українських поліських говорів у ХVІ – ХVІІ ст.* Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 447 с.
- Никончук, М.В. (1985). *Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся*. Київ: Наукова думка, 312 с.
- Тимошенко, П. (1971). Із спостережень над мовою описів українських замків. *Праці ХІІ Республіканської діалектологічної наради / відп. ред. Ф.Т. Жилко*. Київ, Наук. думка. С. 392 – 402.
- Титаренко, В. М. (2007) *Лексика іношомовного походження в північноукраїнських пам'ятках ХVІ – ХVІІ ст.*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Київ, 21 с.
- Титаренко, В. (2022). Лексико-семантичні процеси в запозичених назвах приміщень та частин двору в північноукраїнському ареалі. *Acta Academiae Beregsasiensis, Philologica*. С. 25 – 40.
- Царалунга, І. (2012). Польські мовні запозичення у староукраїнських текстах Вишнівської актової книги. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 61. С. 225 – 230.
- Ящук, Л. (2010). Фонетичні особливості антропонімів Житомирщини ХVІ – ХVІІ ст. 1. *Волинь-Житомирщина. Іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. № 22(І). С. 321 – 332.

Джерела

- АВМК – *Акти Вишнівської міської книги ХVІІ ст.* / Інститут української мови НАН України; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка; Хмельниць. нац. ун-т; Центр. держ. іст. арх. України у м. Києві; підгот. до вид. І. Б. Царалунга; відп. ред. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2015.
- АЖГУ – *Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко*. Житомир, 2004.

- АЖГУ 1611 – *Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р.* / Підгот. до вид. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. Житомир, 2002.
- АЖМУ – *Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582 – 1588 рр.)* / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. Київ, 1965.
- Арх.Р – *Ділові документи з колекції архіву В. Розова.* / Зберігаються в Інституті рос. мови АНР.
- АрхЮЗР – *Архив Юго-Западной России [Archive of Southwestern Russia]*, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Київ, 1859. Ч. 1, т. I; 1883. Ч. 1, т. VI; 1914. Ч. 1, т. VIII; 1904. Ч. 1, т. X; 1904. Ч. 1, т. XII; 1863. Ч. 3, т. I; 1914. Ч. 3, т. IV; 1869. Ч. 5, т. I; 1876. Ч. 6, т. I; 1886. Ч. 7, т. I; 1890. Ч. 7, т. II; 1905. Ч. 7, т. III; 1893. Ч. 8, т. I; 1909. Ч. 8, т. III; 1907. Ч. 8, т. IV; 1907. Ч. 8, т. V; 1911. Ч. 8, т. VI.
- ДМВН – *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.* Збірник актових документів / Підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. Київ, 1981.
- ККПС – *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)* / Підгот. до вид. Г. В. Боряк та ін. Київ, 1991.
- КСУМ¹⁶⁻¹⁷ – *Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»*. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).
- ЛЗК – *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.* / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. мови; підгот. до вид. В.М.Мойсієнко, В.В.Поліщук; відп. ред. В. В. Німчук. Луцьк, 2013.
- ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України.
- ЛСБ – *Документи Львівського Ставропігійського братства: рукопис кін. XVI – серед. XVII ст.* / Зберігається у Львівському державному історичному архіві, ф. 129, оп. I.
- Мит.Кн. – *Берестейська митна книга. 1583.* / Зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН Литви у Вільнюсі, ф. 16, № 3, арк. 1 – 100 зв.
- ОЖЗ – *Опис Житомирського замку.* Житомир, 1552. / Рукопис зберігається у ЦДАДА Росії, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563, арк. 117 зв. – 129 зв.
- ОЛЗ – *Опис Луцького замку.* Луцьк, 1552. / Рукопис зберігається в ЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563, арк. 157 зв. – 192.
- ООвр.З. – *Опис Овруцького замку.* Овруч, 1552 / Рукопис зберігається в ЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563, арк. 96 зв. – 116 зв.
- ПВКРДА – *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.* Київ, 1846 – 1848. Т. I – III.

- ПЗ – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* Пробний зошит. Київ, 1983.
- ПИ – *Палеографический сборник.* Материалы по истории южнорусского письма в XV – XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1899. Вып. 1.
- ПККДА – *Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов.* Киев, 1898. Т. I, изд. 2; Киев, 1897. Т. II, изд. 2.
- РЕА – *Русско-еврейский архив: Документы и материалы для истории евреев в России / Собрал и издал С. А. Бершадский.* СПб., 1882 – 1903. Т. 1 – 3.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994 – 2022. Вип. 1 – 18 (видання триває).
- ТУ – *Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянищина.* Київ, 1990.
- ЦДІАК – Центральний державний історичний архів у Києві.
- ЧИОНЛ – *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.* Київ, 1890. Кн. IV; 1891. Кн. V; 1892. Кн. VI; 1893. Кн. VII; 1894. Кн. VIII; 1898. Кн. XII; 1899. Кн. XIII; 1900. Кн. XIV; 1901. Кн. XV; 1903. Кн. XVII; 1904. Кн. XVIII; 1906. Кн. XIX; 1911. Кн. XXII; 1912. Кн. XXIII.
- AS – *Archiwum książąt Lubartowiczow Sanguszkow w Sławucie.* Lwow, 1887. Т. I (1366 – 1506); 1890. Т. III (1432 – 1534); 1890. Т. IV (1535 – 1547); 1910. Т. VI (1549 – 1577); 1910. Т. VII (1554 – 1572).

Стаття надійшла до редакції 09.11.2023 р.

Прийнято до друку 11.11.2023 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Леснова В. В.

**ЗАСОБИ УСКЛАДНЕННЯ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ В АКТАХ
ЖИТОМИРСЬКОГО ГРОДСЬКОГО УРЯДУ 1590 р., 1635 р.**

doi: 10.12958/2227-2631-2023-2-48-23-33

Галина Гримашевич,

кандидат філологічних наук, доцент,

завідувач кафедри української мови та методики її навчання

Житомирського державного університету імені Івана Франка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3225-0031>

У статті проаналізовано ускладнювальні засоби простого речення в пам'ятці офіційно-ділового стилю північноукраїнського ареалу Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р. (35 справ, які спорадично охоплюють майже всі місяці вказаного року) та 1635 р. (значна кількість судових позовів за січень і лютий). Поряд з однорідними членами речення, які найуживаніші в текстах судових справ і вже були проаналізовані автором у спільній публікації раніше, доволі часто вживаними є відокремлені члени речення (248 фіксацій), які допомагали писарям уникати громіздких багатокомпонентних складних конструкцій, давали змогу уточнювати висловлення, виділяти важливі елементи судових справ. Зокрема, відзначаємо обставини способу дії, умови, часу, виражені дієприслівниковими зворотами, які функціують у різних позиціях у реченні (на початку, у середині, у кінці); означення, переважно у формі дієприкметникових зворотів, які стоять у постпозиції до означуваного іменника; прикладки, котрі, здебільшого, пояснюють особовий займенник, іменник власну назву, характеризуючи особу з позиції спорідненості та свояцтва, уточнюючи посаду особи, про яку йдеться в судовій справі, а також доволі часто називаючи самого писаря. Спорадично в пам'ятці зафіксовано відокремлені додатки, що приєднуються переважно словом *яко*, частина з яких виражає обмеження, решта – виділення об'єкта з групи однорідних предметів. Водночас у досліджуваних Актах Житомирського гродського уряду, навіть у супереч вимогам офіційно-ділового стилю, який не передбачає авторських коментарів щодо описаних ситуацій, відзначаємо вставні конструкції (54 одиниці) із семантикою можливості, припущення, емоційної оцінки повідомленого, логічної впорядкованості мовлення, висновку, джерела повідомлення. З огляду на стиль пам'ятки цілком закономірно найменш уживаним ускладнювальним засобом є звертання (9 уживань). Загалом писарі Актів Житомирського гродського уряду 1590 року вживали менше ускладнювальних засобів порівняно з авторами судових справ 1635 року.

Ключові слова: Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р., відокремлені члени речення, вставні конструкції, просте речення, ускладнювальні засоби.

The article analyzes the complicating means of a simple sentence in the monument of the official business style of the northern Ukrainian areal Acts of the Zhytomyr Grodno government: 1590 (35 cases, which sporadically cover almost all months of the specified year) and 1635 (a significant number of lawsuits for January and February). Along with homogeneous clauses, which are the most used in the texts of court cases and have already been analyzed by the author in a joint publication earlier, separate clauses are quite often used (248 usages), which helped scribes to avoid cumbersome multi-component complex constructions, made it possible to clarify statements, highlight important elements of court cases. In particular, we note the circumstances of the mode of action, conditions, time, expressed by adverbial inflections that function in different positions in the, meaning, mainly in the form of adverbial inflections that stand in postposition to the marked noun, adverbs, which mostly explain the personal pronoun, noun a proper name, characterizing a person from the position of kinship and kinship, specifying the position of the person referred to in the court case, and also quite often naming the scribe himself. Sporadically in the note, separate appendages are recorded. At the same time we note inserted constructions (54 units) with the semantics of possibility, assumption, emotional evaluation of the message, logical orderliness of speech, conclusion, source of message. Taking into account the style of the monument, it is quite natural that the least used complicating tool is appeal (9 uses).

Key words: Acts of the Zhytomyr Hrodsky government: 1590, 1635, complicating agents, interjections, references, simple sentence.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Проблеми історичного синтаксису завдяки введенню до наукового обігу через нові видання низки різножанрових і різностильових пам'яток, опублікованих у кінці ХХ – на початку ХХІ ст., активно порушують українські лінгвісти, оскільки мають надійну джерельну базу для дослідження, що уможливує діахронне вивчення синтаксичної системи української мови, яка є не тільки показником граматичних процесів, а й репрезентантом розвитку мови загалом, адже саме в синтаксисі знаходять своє втілення елементи інших мовних рівнів. Зазначимо, що наразі в українському мовознавстві наявні значні напрацювання із синтаксису української мови з позиції і діахронії (дослідження С. Бевзенка, О. Безпалька, Л. Булаховського, О. Мельничука, А. Москаленка, С. Самійленка, І. Слинька, У. Єдлінської та ін.), і синхронії (праці М. Плющ, М. Каранської, К. Городенської, Н. Гуйванюк, І. Вихованця, А. Загнітка, Н. Іваницької, К. Шульжука, М. Мірченка та ін.), хоча відсутність чи мала кількість видань пам'яток

на час написання значної кількості праць з історичного синтаксису не дала змоги авторам проаналізувати синтаксичну систему, наприклад, староукраїнської мови, у повному обсязі. З огляду на зазначене дослідження синтаксичного рівня української мови на матеріалі пам'яток у різні періоди її існування завжди актуальне, оскільки відображає стан синтаксичної системи в означений період і її тяглість до сучасності, демонструючи статику чи динаміку в процесі свого розвитку та становлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У відомих мовознавчих працях із проблем історичного синтаксису зовсім мало уваги приділено характеристиці простого ускладненого речення, наприклад, у фундаментальній праці «Історія української мови» проблеми функціонування ускладненого речення репрезентовано на кількох сторінках (Історія, 1983, с. 95 – 99), причому більше уваги зосереджено на функціонуванні однорідних членів речення. Щодо досліджуваних нами інших ускладнювальних конструкцій, зокрема відокремлених членів речення, зауважено, що з-поміж них найбільш уживаними були відокремлені обставини часу й місця, які великого поширення набули й у староукраїнських пам'ятках (Там само, с. 97); а в давньоруській писемності вживалися відокремлені означення, виражені здебільшого дієприкметниковими зворотами, та прикладки, що стоять у постпозиції до означуваного іменника чи особового займенника, які широко представлено й у староукраїнській мові, натомість уживання вставних слів і речень значно розширюється в староукраїнській мові порівняно з давньоукраїнською (Там само, с. 97 – 98); фрагментарно відзначено наявність звертань у формі власних імен у давньоруських пам'ятках і вказано на розширення їхнього функціонування в староукраїнських текстах (Там само, с. 98).

Водночас О. Безпалько, аналізуючи просте ускладнене речення, зазначає, що в такій конструкції давньоруської мови могли бути однорідні члени речення, звертання, прикладки, вставні слова чи речення та відокремлені звороти (Безпалько, 1960, с. 5), акцентуючи переважно на таких ускладнювальних засобах, як однорідні члени речення, хоча матеріал про інші засоби ускладнення представлений фрагментарно. Зокрема, дослідник наводить лише чотири речення з літописів киеворуського періоду зі звертаннями (Там само, с. 10), зауважує, що в давньоруських пам'ятках ділового характеру речення зі вставними конструкціями відсутні зовсім, а в староукраїнських уже функціонують (Там само). Натомість у відомій ґрунтовній праці І. Слинька «Історичний синтаксис української мови», присвяченій історії простого речення, зовсім не представлено матеріалу про ускладнене речення (Слинько, 1973), імовірно, через те, що автор не ставив собі за мету розглянути ці елементи, зосередившись на прийменниково-іменникових конструкціях, пізніше констатує відсутність опису синтаксису хоча б найголовніших староукраїнських пам'яток (Слинько, 1994, с. 11).

О. Мельничук вважав, що ускладнені речення мають давню історію, оскільки успадковані спільнослов'янською мовою з індоєвропейської прамови, хоча частково розвинулися й на власне слов'янському мовному ґрунті як результат поступової зміни синтаксичних функцій деяких віддієслівних іменних форм. Дослідник зауважує, що рушійною силою цієї зміни була нагальна потреба у вираженні за допомогою єдиного речення дедалі складніших думок (Мельничук, 1996, с. 164), хоча в українському мовознавстві ще раніше висловлювали думки про синтаксичні способи передачі того самого змісту (Шульжук, 1977, с. 30).

Усе зазначене свідчить про недостатню увагу до проблем історичного синтаксису, хоча видання низки різночасових пам'яток демонструє активне побутування ускладнювальних засобів у простому реченні. Не стали винятком і досліджувані Акти Житомирського гродського уряду, предметом розгляду в яких були однорідні члени речення як найбільш уживані засоби ускладнення (Сьомак, Гримашевич, 2015). Крім того, аналізована й інші пам'ятки офіційно-ділового стилю північноукраїнського ареалу привертала увагу вчених, які описували їхню фонетичну (Мойсієнко, 2006), лексичну (Царалунга, 2010; Гримашевич, 2007; Титаренко, Ящук, 2022 та ін.), фразеологічну (Денисюк, 2020) системи.

Мета дослідження – проаналізувати засоби ускладнення простого речення в пам'ятці офіційно-ділового стилю Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.

Методи дослідження. У статті використано описово-аналітичний метод як основний із прийомами спостереження, систематизації мовних фактів і явищ, що дало змогу здійснити інтерпретацію та класифікацію проаналізованого матеріалу, водночас застосовано методику суцільної вибірки та кількісних підрахунків.

Виклад основного змісту. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. – пам'ятка офіційно-ділового стилю, у якій уміщено документи за вказані роки (1590 – на с. 42 – 89; 1635 – на с. 89 – 198 видання), збережені найкраще. Зокрема, як зазначає у вступній статті до видання упорядник В. Мойсієнко, 35 справ за 1590 р. охоплюють майже всі місяці, але їх невелика кількість за місяць, натомість справи 1635 р. представлені лише за січень і лютий (Мойсієнко, 2004, с. 6). Проаналізувавши передовсім фонетичну систему досліджуваної пам'ятки, учений робить висновок, що вона позначена виразними північноукраїнськими фонетичними особливостями (Там само, с. 7) і відображає вплив польської фонетики із середини I пол. XVII ст. (Там само, с. 11). Крім того, історик мови аналізує граматичну систему пам'ятки, зокрема морфологічну, а також синтаксичну, причому звертає увагу передовсім на синтаксичні функції прийменникових і безприйменникових конструкцій, схематично характеризує, подаючи поодинокі приклади, ускладнювальні засоби, насамперед відокремлені та однорідні члени речення, вставні (Там само, с. 20 – 21). Оскільки

однорідні члени речення досліджуваної актової книги як найбільш поширений ускладнювальний засіб уже були предметом нашого розгляду (Сьомак, Гримашевич, 2015), у запропонованій розвідці акцентуємо на функціюванні інших засобів ускладнення простого речення.

Відокремлені члени речення (248 уживань) – синтаксичні одиниці, які допомагали писарям уникати громіздких багатокомпонентних складних речень, давали змогу уточнити описувану подію, факт, явище, особу. З-поміж відокремлених членів найпоширенішими є прикладки, які цілком закономірно стоять у постпозиції до означуваного іменника (*сына^м мой^н, Яну и Тимофею, на потреби и^х выдати* (Акти, 2004, с. 58), *Григори^н Чижевичь, возны^н воево^дства Кие^вско^о* (Акти, 2004, с. 44), *И других слуг своих, Марка Барановского, Миколая Кухара, Стася машталера, Васка* (Акти, 2004, с. 44), *Жда^н Щение^вски^н, во^зны^н, рука вла^сная* (Акти, 2004, с. 47), *Урожоно^н пане^н Марины Кгола^ского Ру^дни^нко^н, ма^нжо^нки свое^н* (Акти, 2004, с. 100), *у его мл^тти пана Сурина, ма^нжо^нка моего, позычити* (Акти, 2004, с. 58) та ін.) чи особового займенника (*И^жс я, Ждан Счениев^вски^н, во^зны^н гда^рски^н повету Кие^вского со^знаваю ты^м мой^м квито^м* (Акти, 2004, с. 47), *Передо^нною, Себестиано^м Каве^нки^н, по^дстарости^н житоме^рски^н* (Акти, 2004, с. 42), *А та^к я, во^зны^н, итомъ видельъ и слышалъ* (Акти, 2004, с. 51), *Пере^д мене, Матея Стры^нко^вско^о, на то^м ча^с по^дстаросте^{го} житоме^рского* (Акти, 2004, с. 66) тощо).

Переважає більшість відокремлених прикладок у текстах судових справ стосується власної назви й уточнює посаду, професію, військове звання: *его мл^тти пана Есифа Немирича, су^ди зе^мско^о кие^вско^о* (Акти, 2004, с. 59), *его м^н кнзь Яну^н Збара^зски^н, ге^мма^н по^нны^н* (Акти, 2004, с. 59), *его м^н пана Семена Дени^ска Ма^тфеє^ню^о, старосты житоме^рского* (Акти, 2004, с. 62), *Зе^н Збара^жа Ворони^нкого, наме^сника воево^дства кие^вского* (Акти, 2004, с. 44), *Григори^н Чижеви^ч, во^зны^н кие^вски^н, проси^н* (Акти, 2004, с. 45), *его м^см па^н Я^нко Кутовичь, хоружи^н кие^вски^н, з сыно^м своим Семено^м* (Акти, 2004, с. 48), *его м^н па^н Фри^дри^х Тишкеви^ч Лого^нски^н, воеводи^ч бересте^вски^н* (Акти, 2004, с. 52), *его мл^тти пана Есифа Немирича, су^ди зе^мско^о кие^вско^о* (Акти, 2004, с. 59), *его м^н кнзь Яну^н Збара^зски^н, ге^мма^н по^нны^н* (Акти, 2004, с. 59), *W^м его м^н пана Семена Дени^ска Ма^тфеє^ню^о, старосты житоме^рского* (Акти, 2004, с. 62), *Шляхе^нны^н Иванъ За^рваницки^н, во^зны^н енераль воево^дствъ Кие^вско^о, Во^лы^нско^о и Бра^славско^о* (Акти, 2004, с. 108), *Пана Во^нтеха Барано^вско^о, би^скупа пре^мы^сльского* (Акти, 2004, с. 65) та ін.), характеристику особи за спорідненістю та свояцтвом (*Па^н Алекса^ндро Тиша Быко^вски^н, бра^тм мо^н ста^рши^н* (Акти, 2004, с. 50), *его мл^сть па^н Алек^ссан^деръ, бра^тм мо^н* (Акти, 2004, с. 51), *Па^н Алек^сса^нде^р Тиша Быков^ски^н, бра^тм пана моего* (Акти, 2004, с. 51), *У его мл^тти пана Сурина, ма^нжо^нка моего, позычити* (Акти, 2004, с. 58), *Трохима, Дорошково^о зятя* (Акти, 2004, с. 110), *П^на Миколая Пре^жо^вско^о, брата рожоного* (Акти, 2004, с. 95), *П^на Ва^нлава Зло^вско^о, сына своего* (Акти,

2004, с. 102) та ін.), рідше – громадянство (Имене^м робо^тного Ва^ска, по^дано²⁰ де^ржавы (Акти, 2004, с. 111), Фе^дка и Ми^ска Поде^нка, по^даныхъ де^рживы (Акти, 2004, с. 110), Имене^н шляхе^тно²⁰ Алекса^ндра Воронича, зєменина зє^нли Кие^вское (Акти, 2004, с. 63)), особисте ставлення позивача (З ы^ншими бояри, товаришами моими (Акти, 2004, с. 63)). Писарі досліджуваних актових книг уживають здебільшого поширені відокремлені прикладки, які містять значний пласт інформації про номіновану особу, даючи їй повну характеристику. Водночас спорадично фіксуємо непоширені прикладки, які переважно уточнюють посаду, звання: голова^х пана Томаша Белецького, ро^мистра, с товариша^{ми} (Акти, 2004, с. 59), Па^н Сче^рбина, при^нцыпаль (Акти, 2004, с. 115), У И^няша, со^мника (Акти, 2004, с. 66).

Крім того, фіксуємо речення з однорідними відокремленими прикладками, перша з яких уточнює, пояснює особовий займенник, а друга указує на посаду особи (Передо мною, Себестияном Кавецкимъ, подстаростим житомирским (Акти, 2004, с. 47), Я, Жданъ Щение^вски^н, во^зны^н повету кие^вско²⁰ (Акти, 2004, с. 57) тощо) або називає всі чини, звання чи титули особи (Его м^н п^нна Стефана Немирича, по^дкоморего Кие^вского, старо^сты Вруцького (Акти, 2004, с. 104)).

В офіційно-діловому стилі використовують штампи-кліше, а синтаксичні конструкції будують за усталеними схемами. Зокрема, на початку кожної справи писар неодмінно називав себе: передо ^нною, Себестиано^м Каве^нки^н, по^дстарости^н житомирски^н (Акти, 2004, с. 63). Відокремлену прикладку Себестиано^м Каве^нки^н ужито в тексті пам'ятки 30 разів. Водночас натрапляємо й на імена інших писарів: передо ^нною Яно^м Стание^вски^н, писаро^м за^нку к^р его м^н Житомирского (Акти, 2004, с. 70), Передо ^нною, Яно^м Станише^вски^н, писаро^м за^нку Житомирско²⁰ (Акти, 2004, с. 72), Передо м^нною, Яно^м Вити^нским, по^дстаро^сти^н житомирскимъ (Акти, 2004, с. 90) та ін.

Доволі активно писарі в судових справах уживають відокремлені обставини, виражені дієприслівниковими зворотами (178 речень). Найчастіше такі обставини уточнюють спосіб дії: Не ^дбаючи на поко^н права посполитого и по^д часо^м се^мму теперешнего коро^нного во^нно²⁰ Ва^нша^вского в року тепе^р идучом деве^тдесято^м за ки^н вси sprawy судо^в вишєляки^х устава^н звикли (Акти, 2004, с. 48), пору^нни^к зо ^всими товари^нми своїми наеха^нши мо^нно к^ва^нто^н неприяте^нски^н Ъбычаємъ ко^нно збро^нно на ^нме^нє моє Шумско (Акти, 2004, с. 45), чини^н зє^нна^нє на ^врядє на п^нна Сєргєя Скрагу, ви^зволяючи его с то²⁰ усе^го (Акти, 2004, с. 69) та ін.), умову (Мы, вря^д, виде^чи поступо^к пра^вны^н умоцовано²⁰ є² м^н пана воеводича бересте^нско²⁰ <...> уздали (Акти, 2004, с. 70], не замо^рдова^н, по^нма^нши у Пилипо^в по^ст, запо^вєши по^нторы недели в року прошло^м Ъс^мдєся^н девято^м и держєчи мене у вєзє^ню та^н же мнє б^нючи и мо^рдуючи (Акти, 2004, с. 45), Я виде^л, маючи при себе сторону люде^н до^рры^х дву^х шля^хтичо^в усе^го збытого и Впу^лого (Акти, 2004, с. 57), В^нвини^нши того Воронича бє^зви^нє сына своего Ивана Сокора,

на ро^чко^х кгр^оски^х кие^вскихъ тега^лся ввыводо^в Вороничовы^х пра^вны^х слуша^л (Акти, 2004, с. 64), значно рідше – указують на міру і ступінь (О^мчи^зну свою на Псищове... прода^л, не зоставуючи ничо^о са^м на себе и пото^мки свои (Акти, 2004, с. 63)) та час (Я, узя^вши з уряду слу^г за^мково^{го} вне до^ста^тку во^зно^{го} то^т бо^н кр^ын^н сво^н Вказова^л (Акти, 2004, с. 72), его м^л кн^зь Ворони^чки^н, насла^вши на до^м мо^у вла^стны^н слугъ свои^х (Акти, 2004, с. 44) тощо.

Уподобань автора-писаря щодо позиції розташування в реченні дієприслівникових зворотів не спостерігаємо, оскільки такі відокремлені обставини вжиті і на початку (Прибы^вши его м^л, был гото^в слухати (Акти, 2004, с. 43), Будучи мне во ^умен^ю его м^лти пана Васи^я Тиши Быков^ьского в дому Велико^вцахъ Шповеда^л и Вказоваль мне на себе раны (Акти, 2004, с. 51) та ін.), і в середині (Я, приеха^вши всле^д до Житомира за ними, Шбачило^м (Акти, 2004, с. 72), Мае^тности вси^х по^даны^х мои^х трояно^вски^х з домо^в, клет^ен^н д^вери и за^мки у комор по^шлупа^вши, побра^л, полупили (Акти, 2004, с. 60), Па^н Винарски^н, випа^дши з дому, с челя^дю своєю мо^ско^вку мою вла^сную Ш^м мене Ш^мня^л (Акти, 2004, с. 72), Кгда^ж, уводячи мене, словы лаг^оными ве^рну^м ее не хотель а кгда^ж ми ее Ш^мдалъ (Акти, 2004, с. 71), і в кінці речення (Писа^л и присыла^л <...> па^н Алекса^ндро Ворони^ч, жалуючи и Шповедаючи Ш^м то^м (Акти, 2004, с. 44), Его м^л кн^зь Ворони^чки^н, насла^вши на до^м мо^у вла^стны^н слугъ свои^х (Акти, 2004, с. 44) тощо), хоча в постпозиції такі конструкції фіксуємо дещо рідше.

Імовірно, для точнішого опису справ, вираження послідовності виконаних дій доволі часто писарі використовують однорідні відокремлені обставини, виражені дієприслівниковими зворотами, поєднаними сполучниковим і безсполучниковим зв'язком (Не замо^рдова^л, по^ма^вши у Пилипо^в по^ст, запове^вши по^тторы недели в року прошло^м Ш^мм^деся^т девято^м и держечи мене у везе^ню та^м же мне б^ючи и мо^рдуючи (Акти, 2004, с. 45), Пересла^вши слу^г своихъ, мене само^о, на доброво^но^у дорозе по^ма^вши, звезали и д Че^рнехова име^ня его приве^дши до веза^ня, и ^вла^чухъ усади^л и листы побра^вши, по^шпечатава^вши их чита^л (Акти, 2004, с. 59), Па^н Бо^да^н Иванович^н Стрыбыль са^м и ^з слугами и по^даными ло^вко^вскими наехав^{ши} моцно кгвальтомъ на ^вла^сны^н кгрун^тъ пана моего велико^вски^н неподалеку руды Жарки и нашед^{ши} тамъ на то^м кгру^те по^даных пана моего велико^вски^н Петра Хилимоновича а Потапа Ивановича пасучи бы^ло свое самыхъ позъбываль и помор^ьдоваль и бы^ло побра^л (Акти, 2004, с. 57), Мо^но кгва^товне побра^вши и пограби^вши до ^уме^ня м^еста яго Слободищъ звезли (Акти, 2004, с. 53), Во^зны^н тамъ быв^{ши} и того всего Шгледав^{ши} почавши на в^ряд передо м^ною ку записова^ню до книгъ замку господар^ьского Житомир^ьского Шчеви^сто вызналъ (Акти, 2004, с. 54) та ін.

Зрідка в тексті досліджуваної пам'ятки фіксуємо відокремлені обставини способу дії, виражені одиничним дієприслівником: дву^х

по^даны^х мои^х шу^мски^х Ждана а Гарасима повеза^вши, з собою повезли (Акти, 2004, с. 45), *Того по^даного пана мого ро^звеза^вши пустили* (Акти, 2004, с. 62).

Відокремлені означення, виражені дієприкметниковим зворотом, уживані вдвічі рідше, ніж відокремлені обставини (78 разів), хоча теж є важливим засобом ускладнення, місце якого – постпозиція щодо означуваного іменника. Переважно вони вказують на належність предмета комусь або віднесення до чогось: *на кгру^тте до села Забилоча належачимъ* (Акти, 2004, с. 112), *въ села^х до Ходо^ркова належачи^х* (Акти, 2004, с. 127). Часто за допомогою відокремлених означень автор описує предмети, речі, одяг, домашніх тварин, що були викрадені, додаючи їхню вартість: *шабля Вправная сребромъ кошътовала золотыхъ польски^х пятьдесятъ* (Акти, 2004, с. 179), *зняли з жоны моеи кожу^х лиси^и су^кно^м чо^рны^м крыты^и* (Акти, 2004, с. 77), *Же^тскую белиную мухаяром чо^рны^м крытую* (Акти, 2004, с. 50), *зняли з жоны моеи ша^нку W^ксами^тную, куницами по^дшитую* (Акти, 2004, с. 77), *жипанъ габены^и куплены^и за польсема золотого* (Акти, 2004, с. 168), *шапъки купленю лисюю за чотири золоты^х* (Акти, 2004, с. 168), *ричъници пташию, купленю за десеть золоты^х* (Акти, 2004, с. 168), *пистолитъ киплены^и за десеть золоты^х* (Акти, 2004, с. 168), *коня гнедо^о, купленого за ше^ст^и копъ гроше^и* (Акти, 2004, с. 69), *Кожихъ куплены^и за пять золоты^х* (Акти, 2004, с. 168); завдані тілесні ушкодження, поранення, яких зазнали потерпілі внаслідок різноманітних нападів, пограбувань, розбоїв: *ранъ на рице лево^и дви шаблею тятъ^х* (Акти, 2004, с. 180), *на ^хрыбте, на плечахъ ранъ до два^дцати киями, плазами битыхъ* (Акти, 2004, с. 181), *ранъ синихъ спихълы^х кровью подошлы^х немало задавали* (Акти, 2004, с. 182), *видель есми на немъ ранъ W^дни на тъвари з ливо^о боки шаблею плазом битию* (Акти, 2004, с. 183), *раны синие, кро^вю подошлые по ро^зны^х ми^сца^х немало позадавали* (Акти, 2004, с. 185), *Виделемъ волосе^в, вы^рваны^х з головы немало* (Акти, 2004, с. 140), *Рану в ногу левую з ру^чницы по^стреленую* (Акти, 2004, с. 65), *Раны... битые синие кровью ба^рзо натекълые* (Акти, 2004, с. 192) та ін.

Фіксуємо низку відокремлених означень з уточнювальною семантикою, які конкретизують назву місцевості, її розташування: *До ме^сте^чка Городисча, прозываемо^о Трибисо^в* (Акти, 2004, с. 95), *У селе, на^званомъ Высокимъ* (Акти, 2004, с. 103), *Мае^тно^сти села Реко^вщины на^званое Липле^тщины* (Акти, 2004, с. 106), *На урочи^ско, на^званое Самъсоновъку* (Акти, 2004, с. 110), *На^д ре^чкою Гуе^скою, лежакою у воево^дстве Кие^сскомъ* (Акти, 2004, с. 52).

Водночас відзначаємо нанизування кількох відокремлених означень, які писар уживає для показу інтенсивності завданої потерпілим шкоди: *На рице право^и выше^и и ниже^и ло^ктя ранъ чотыры, синие спухълые, кровью подошлые, киями битые* (Акти, 2004, с. 175), *Засталъ панюю Адамовую Ко^рницкую на ложъку лежакою, ба^рзо хорию збитую* (Акти, 2004, с. 140), *На плечахъ и на рика^х ранъ ше^ст^и киємъ битыхъ кровью*

подошлыхъ (Акти, 2004, с. 182), *Виде^л е^сми мужа е^с Федора Ма^сла, забитого в п^сси з ру^ницы по^стрелено^с* (Акти, 2004, с. 65).

На відміну від проаналізованих відокремлених членів речення, відокремлені додатки – спорадичне явище, адже відзначаємо лише 10 речень із такими конструкціями, причому додаток приєднується переважно словом *яко*: *абы тая прот^стаця, яко и его со^знанъе до кни^с было принято и записано* (Акти, 2004, с. 183), *и с сынами своими Миколаєм и Семеновъ Вышъпольскими, яко принъцыпалами* (Акти, 2004, с. 180), *де^спекътъ и ^збитъе яко и W грабежъ <...> прот^стоваль* (Акти, 2004, с. 191), *панъ Межинъски^и, яко и тотъ во^ттъ коростешо^сски^и* (Акти, 2004, с. 190). Водночас у двох реченнях відокремлений додаток приєднується словом *тоєсть*, надаючи семантики виділення об'єкта з групи однорідних предметів (*Маючи при себе дво^х шля^хтичо^с люде^и добрыхъ, тоєсть пана Ендр^я Тришковъско^с и п^нна Во^ттеха Рокгал^сского* (Акти, 2004, с. 176)) і *wпро^ч* (*Соб^е бытъ меную^т на три тисечи золоты^х Wпро^ч кони^и е^зны^х* (Акти, 2004, с. 174)), виражаючи обмеження.

Згідно з вимогами офіційно-ділового стилю в Житомирських актових книгах будь-яких коментарів щодо описуваних ситуацій не має бути, крім тих, які виражають порядок розташування думок, водночас автори-писарі досліджуваної пам'ятки, фіксуючи й описуючи порушення, злочини, грабунки тощо, уживають вставні конструкції (54 фіксації), переважна більшість із яких називає джерело повідомлення, адже часто позивачі були учасниками або свідками описуваних подій чи скаржниками: *за вла^сны^и его ро^зказа^немъ* (Акти, 2004, с. 53), *за вла^сы^и ро^зказа^немъ его мл^ти пана Стрыбыля* (Акти, 2004, с. 62), *за вла^сны^и ро^зказа^немъ его м^л пана Я^нка Бутовича* (Акти, 2004, с. 66), *з вла^сно^с ро^зказаня* (Акти, 2004, с. 185), *за казан^еи Wбвожен^еи нап^ев^еи само^с на Гаврила Недашкон^сско^с* (Акти, 2004, с. 185). Уживання таких елементів, на нашу думку, зумовлено тим, що автор прагнув у документах судових справ констатувати, що позов написано зі слів скаржника. Водночас рідше фіксуємо вставні одиниці, які виражають можливість, припущення (*зап^ечн^е* (Акти, 2004, с. 169)), емоційну оцінку повідомленого (*чого боже ухова^и* (Акти, 2004, с. 99), *ки велико^и шкоде* (Акти, 2004, с. 135); містять власні коментарі писаря (*на то^и ча^с де^пжавы свое^и* (Акти, 2004, с. 163), *а чо^с боже ихова^и* (Акти, 2004, с. 16), *е^сли живъ буд^етъ* (Акти, 2004, с. 128), *панъ богъ вида^етъ* (Акти, 2004, с. 129), показують логічну впорядкованість мовлення, висновок: *wчев^ито* (Акти, 2004, с. 54), *нап^ев^еи* (Акти, 2004, с. 91), *w^ише^и* (Акти, 2004, с. 185). В. Мойсієнко в передмові до досліджуваної актової книги наводить дев'ять одиниць зі вставними реченнями, зафіксованими в пам'ятці (Мойсієнко, 2004, с. 21).

Водночас зауважимо, що часто писарі використовують слова з розмовно-побутового стилю, вочевидь, намагаючись точно передати мовлення людини, яка подає позов: *бо^и* (Акти, 2004, с. 133), *де^и* (Акти, 2004, с. 167), *знать* (Акти, 2004, с. 168), *снать* (Акти, 2004, с. 173), *чи*,

можливо, такі слова були елементом лексики самих авторів-писарів як вихідців із північноукраїнських теренів. Із-поміж них найбільш уживаним є слово *де*^u, рідше – *де* в значенні ‘мовляв’, яке найчастіше функціює в актах 1590 року. Як зазначає В. Мойсієнко, це слово – характерна ознака Житомирських актових книг (Мойсієнко, 2004, с. 21), водночас воно й досі збережено в середньополіських говірках Житомирщини.

З огляду на стиль і жанр досліджуваної пам’ятки найменш уживаний ускладнювальний засіб – звертання, яке зафіксовано всього дев’ять разів. Найчастіше це риторичне звертання до Бога: *таи ми, божє, помози* (Акти, 2004, с. 133), *є^cли бы по пра^eде, Божє всемогуци^u, на^m помози* (Акти, 2004, с. 71), поодинокі – до конкретної особи (*о^mро^k припадає^m вше^u мл^cти, панє по^dстарости^u, пану писару туто^uне^{my}*) (Акти, 2004, с. 74).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз використання засобів ускладнення в Актах Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р., де репрезентовано особливості офіційно-ділового стилю кінця XVI – початку XVII ст. на теренах північноукраїнського ареалу, дає підстави зробити висновки про те, що писарі житомирських актових книг часто вживали ускладнювальні засоби, більшість із яких, як свідчать опрацьовані дослідження з історичного синтаксису, існувала ще в киеворуський період і була успадкована староукраїнською мовою. Поряд з однорідними членами речення, які виявилися найбільш уживаними, про що було констатовано раніше (Сьомак, Гримашевич, 2015), найпоширеніше явище – відокремлені члени речення, передовсім прикладки, які переважно уточнюють посаду особи, про яку йдеться, або називають самого писаря, обставини способу дії та умови, виражені здебільшого дієприслівниковими зворотами в усіх позиціях у реченні, рідше – одиничним дієприслівником, а також постпозитивні означення, виражені дієприкметниковими зворотами, що стосуються іменника, значно рідше – додатки, приєднані переважно словом *яко*. Із-поміж вставних конструкцій переважають словосполучення та речення, які вказують на джерело повідомлення. Стиль пам’ятки не дав змоги писарям використати весь арсенал звертань, тому такий ускладнювальний засіб найменш уживаний у текстах актів. Порівнявши використання ускладнювальних засобів у судових справах 1590 р. та 1635 р., узагальнюємо, що репертуар цих синтаксичних одиниць значно ширший у текстах початку XVII ст., що, вочевидь, свідчить про подальший розвиток офіційно-ділового стилю, неодмінним елементом якого й сьогодні є відокремлені члени речення, окремі різновиди вставних конструкцій.

Перспективи наукових пошуків убачаємо в дослідженні складних речень у пам’ятках офіційно-ділового стилю північноукраїнського ареалу XVI – XVII ст.

Література і джерела

- Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. (2004) / упоряд. В. М. Мойсієнко. Житомир, 253 с.
- Безпалько, О. П. (1960). *Нариси з історичного синтаксису української мови*. Київ: Рад. шк., 236 с.
- Гримашевич, Г. І. (2007). Одяг поліщука-шляхтича у XVI – XVII ст. (за матеріалами актових книг житомирського гродського уряду. *Волинь – Житомирищина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. Вип. 17. С. 149 – 158.
- Денисюк, В. (2020). Динамічні процеси у фразеології ділового дискурсу української мови XVI – XVII ст. *Волинь – Житомирищина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. Вип. 31. С. 29 – 40.
- Історія української мови. Синтаксис (1983) / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук та ін. Київ, 504 с.
- Мельничук, О. С. (1996). *Розвиток структури слов'янського речення*. Київ, 165 с.
- Мойсієнко, В. (2004). Акти Житомирського уряду кінця XVI – початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови. *Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р. – 1635 р.* / упоряд. В. М. Мойсієнко. Житомир. С. 5 – 41.
- Мойсієнко, В. М. (2006). *Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст.: монографія*. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 450 с.
- Слинько, І. І. (1973). *Історичний синтаксис української мови*. Київ: Вища шк., 216 с.
- Слинько, І. І. (1994). *Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання: навч. посіб.* / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. Київ: Вища шк., 670 с.
- Сьомак, Н., Гримашевич, Г. (2015). Однорідні члени речення в Житомирських актових книгах XVI – XVII ст. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/15888/> (дата запиту: 22.08.2023).
- Титаренко, В. М., Ящук, Л. В. (2022). Гунгаризми в північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. Вип. 96. С. 145 – 154.
- Царалунга, І. (2010). Помешкання українців кінця XVI – початку XVII ст. URL: http://elar.khmnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1136/3/21_22.pdf (дата запиту: 12.08.2023).
- Шульжук, К. Ф. (1977). Формування ускладненого речення в новій українській літературній мові. *Мовознавство* № 4. С. 30 – 37.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Леснова В. В.

ДИАЛЕКТОЛОГІЯ

**ВОЛОДИМИР ОТРОКОВСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК
ПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРОК**

doi: 10.12958/2227-2631-2023-2-48-34-44

Борис Коваленко,

*доктор філологічних наук, доцент,
директор навчально-наукового інституту
української філології та журналістики
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3764-856X>*

Цінною для мовознавців, насамперед діалектологів, залишається розвідка «Малорусській говоръ села Кобылевки, Подольской губ., Брацлавскаго уѣзда». У цій статті проаналізовано працю вченого, а також досліджено фольклорні тексти й тексти усного мовлення жителів цього регіону, подані В. Отроковським після праці. З'ясовано, що дослідник подає свою систему письма, яку застосовуватиме для точного відтворення звукового складу слів і текстів, записаних у цій місцевості, наприклад: d^b , $ц^b$ – для позначення особливої м'якості приголосних (*попад^bя*), звичайну м'якість передає так – *дь, ць*; твердість приголосного перед голосним передає *ь*: *зьірчак^ьь, кутн^ьий*; зберігає написання *ю* та *я*, коли вони передають два звуки, тобто на початку слова, після голосного та після твердих приголосних (*йягодамы, цьул^bуюц^bа*); для вираження відтінків звуків використовує маленькі літери збоку відповідної літери *ы^o, о^y*; для позначення придихового *г* на початку слів перед голосним застосовує знак *'*, рідше звичайне *г*, а звук, що відповідає латинському *g*, передає через *г*. Загалом же В. Отроковський використовував діакритичні знаки, указані в передмові «Программы для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ» К. Михальчука і А. Кримського

Фольклорні тексти та зразки народного мовлення відбивають певною мірою місцеві вимовні риси: *у* на місці ненаголошеного *о*; твердий *р* на місці нормативного *р'*; форми род. відм. множ. на *-ий*; форми 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу на стверділий кінцевий *-т*; неподвоєні м'які приголосні: *жыт^bá, попад^bá, корін^bа* та ін. Записи пісень і казка, загадки мають важливе наукове значення і є вагомим внеском в українську фольклористику й діалектологію. Цей цікавий матеріал, який презентує основні ознаки подільського говору, може слугувати цінним і надійним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Поділля.

Ключові слова: діалектні риси, діалектний текст, В. Отроковський, подільські говірки, українська мова.

In the article the work «Malorusskii hovor sela Kobilevky, Podolskoi hub., Bratslavskaho ujezda» by V. Ostrokovskiy is analyzed, as well as folklore texts and texts of oral speech of this region residents submitted to the scientist after the work. It has been defined that the researcher presents his own writing system, which will be used to accurately reproduce the sound composition of words and texts recorded in this area. In general, he used the diacritical signs specified in the preface to «Programs for collecting features of the Malorossiia dialects» by K. Mikhalchuk and A. Krymskiy.

Folklore texts and examples of folk speech reflect to some extent local pronunciation features: *y* in place of unstressed *o*; strong *p* on the place of normative *p'*; form of genitive case of plural on *-ий*; form of the third person of singular and plural of the present tense and the second person of plural of the imperative mood on the strong final *-т*; non-reduplicated soft consonants: *жытьа́, попадьа́, коріньа* and etc. Recordings of songs, fairy tales and riddles are of great scientific importance and are a significant contribution to Ukrainian folkloristics and dialectology. This interesting material, which presents the main features of the Podillia dialect, can serve as a valuable and reliable source for studying the dynamics of Podillia dialect speech.

Key words: dialect features, dialect text, Podillia dialects, Ukrainian language, V. Ostrokovskiy.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Подільський говір – один із говорів волинсько-подільської групи південно-західного наріччя, поширений у південних районах Хмельницької і Вінницької областей, у південно-західних районах Черкаської, у західних районах Кіровоградської, північно-західних районах Миколаївської областей та в північно-західних районах Одеської області, тобто на території історичного Поділля.

Подільські говірки мають елементи старожитності та архаїчності, вирізняються особливими регіональними рисами, але через своє ареальне поширення виявляють доволі розгалужені взаємовпливи з іншими південно-західними та південно-східними говорами. Численні територіально-адміністративні зміни в межах регіону, міграція та еміграція його мешканців зумовили багатоманіття зональних варіантів подільського типу традиційно-побутової культури. На різних мовних рівнях подільського говору спостерігаємо неоднорідні діалектні особливості, що чітко окреслюють західну і східну зони (Гриценко, 1994, с. 80).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історії вивчення подільського говору умовно можна виділити кілька періодів.

Перший етап хронологічно обмежений II пол. XIX ст. і пов'язаний з нагромадженням емпіричного матеріалу та вичленуванням подільського говору з-поміж інших діалектних ареалів. Другий етап дослідження подільського говору тривав упродовж I пол. XX ст., коли було зроблено перші спроби лінгвістичного осягнення говору. Третій етап вивчення подільського говору припадає на II пол. XX ст. і пов'язаний з активізацією діалектологічних студій після Другої світової війни (Гороф'янюк, 2011). Н. Глібчук і О. Костів виділяють і четвертий етап – кінець XX – поч. XXI ст. (Глібчук, 2023, с. 316 – 323).

Саме на другий період припадають перші спроби лінгвістичного опрацювання говору. Це невеликі статті, присвячені здебільшого аналізу зафіксованих авторами фонетичних, граматичних і лексичних особливостей окремих говірок сіл Бодачівка, Монастирське, Кобилівка, Пахутинець, Могильна, Панівці, Стара Ушиця та Писарівка колишньої Подільської губернії. Автори – Г. Голоскевич, О. Сорочан, В. Отроковський, Б. Яцимирський, Є. Тимченко, Є. Грицак, Є. Рудницький – визначили приналежність досліджуваної говірки до певного наріччя, окреслили її мовні особливості переважно фонетичного рівня. Уже в той час мовознавці усвідомлювали евристичну цінність зв'язних текстів – зразків діалектного мовлення, а тому окремі дослідники подавали після словників говірки також зразки живого мовлення подолян, використовуючи фонетичну транскрипцію.

Мета статті – проаналізувати розвідку «Малорусській говоръ села Кобылевки, Подольской губ., Брацлавскаго уѣзда» В. Отроковського (Отроковський, 1915), з'ясувати, якою мірою відбилися говіркові явища у фольклорних текстах, записаних дослідником на території Поділля.

Метод дослідження – зіставно-описовий.

Виклад основного змісту. Відомостей про Володимира Отроковського маємо обмаль, його постать і досі залишається поза науковою увагою. Сучасному читачеві відома лише стаття В. Мацька про науково-педагогічну діяльність ученого, у якій зацентровано увагу на світоглядній функції дослідника давньої української літератури, поета, учителя-філолога В. Отроковського, який вийшов з наукового філологічного семінару академіка В. Перетца (Мацько, 2014), а також його ж словникова стаття (Мацько, 2022) в «Енциклопедії сучасної України», де зазначено, що Володимир Отроковський – літературознавець, поет, вивчав давню українську літературу та українські діалекти, цікавився світською повістю, діяльністю українських друкарів, українськими віршами XVII ст.

У своїй розвідці «Малорусській говоръ села Кобылевки, Подольской губ., Брацлавскаго уѣзда» В. Отроковський перед аналізом говірки зазначає, що «по географическому положенію с. Кобылевка находится въ сѣверо-восточной части Подольской губ., въ Брацлавскомъ уѣздѣ, –

въ 3 – 4 верстахъ отъ большого мѣстечка Тульчина и въ 17 – отъ уѣзднаго города» (Отроковський, 1915, с. 30) (сьогодні село має назву Зарічне (Тульчинський р-н) – Б.К.). Інших відомостей про село в зазначеній праці немає. Прикметно, що дослідник подає свою систему письма, яку застосовуватиме для точного відтворення звукового складу слів і текстів, записаних у цій місцевості, наприклад: δ^b , ζ^b – для позначення особливої м'якості приголосних (*попад^bя*), звичайну м'якість передає так – *дъ, цъ*; твердість приголосного перед голосним передає δ : *гѣрчакѣ, кутнѣй*; зберігає написання *ю* та *я*, коли вони передають два звуки, тобто на початку слова, після голосного та після твердих приголосних (*йягодамы, цѣул^bуюц^bа*); для вираження відтінків звуків використовує маленькі літери збоку відповідної літери $\delta^?$, $\sigma^?$; для позначення придихового *г* на початку слів перед голосним застосовує знак $\prime$; рідше звичайне *г*, а звук, що відповідає латинському *g*, передає через *г*. Загалом же В. Отроковський використовував діакритичні знаки, указані в передмові «Программы для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ» К. Михальчука і А. Кримського.

Респондентами аналізованої праці були: Пилип Григорович Шкварка – хлопець 17 років, який не відвідував школи і ніде не служив; Зінаїда Григорівна Іванчук – дівчина 18 років, яка закінчила церковно-приходську школу й співала в церковному хорі; Стефанида Назарівна Недзельська – 30 років, неграмотна та її донька Софія Матвіївна Недзельська – 12 років, яка один рік навчалася в народній школі; Харитон Андрійович Рожка – 20 років, неграмотний.

Говірку с. Кобилівки за географічним розташуванням і мовними особливостями дослідник відносить до українського говору «южно-малоруссаго поднарѣчья» (термін Соболевського). Як зазначає В. Отроковський, записів говіркового мовлення цього села, а також будь-яких інших згадок про нього немає, хоча є записи з м. Немирів, яке розташоване неподалік.

Дослідник зауважує, що говірка с. Кобилівки зберігає такі риси, спільні з українським говором:

- 1) *i* на місці давнього *o* пом'якшує попередній приголосний не так сильно, як *i*, що походить з *e* або *ятя* (*ѣ*): *він, ніч, кінь – хміль, піч*;
- 2) редукція ненаголошених *e* (*э*) та *и* (*ы*) після твердих приголосних: *хры[?]сты[?], вы[?]лы[?]ка, блы[?]эску[?]ча*;
- 3) *у* (*ю*) – в інфінітивах: *купу[?]ваты, танцю[?]ваты*;
- 4) заміна *-e* (з давнього *-иѣ*) після м'яких приголосних у наз. відм. одн. іменників середн. р. на *-а*: *корі[?]ня, пі[?]ра, рі[?]жча*;
- 5) збереження дзвінкості приголосних у середині слова перед глухим та в кінці слова: *сад, город, голубка*;
- 6) твердість губних: *бѣ[?], пѣ[?]яны[?]ца*;
- 7) спорадичне вживання *-дж-* і *-дз-* на місці *-ж-* та *-з-*: *зайізджыэный, Дзі[?]ня (=Зина)*;

8) форми прикметників у наз. відм. одн. на *-ый* (*чорный, поганный*), форми О. відм. на *-ма* (*пльчьыма, косыма*);

9) інфінітив має суфікс *-ти* зі збереженням гортанних перед ним (*бігты, лягты*);

10) м'який *ц* у кінці слів (*хлопыць, йяйейць*);

11) особлива м'якість приголосних перед *a, i, e* у звукосполученнях *д^ба, т^ба, с^ба, ді* (*шма^ба, твы^брд^бі, 'об^брнус^ба, д^бурка*).

Водночас говірка с. Кобилівка має свої особливості, представлені в подільському говорі, зокрема: 1) спорадичне *у* на місці ненаголошеного *о*: *то^ббі* і навіть *тубі, чо^бло^бвік*; 2) часто тверді *p* та шиплячі: *піра, зора, рішча, нэжать*; 3) форми род. відм. множ. на *-ый*: *гусый, крылыый, льудый, свыный*; 4) форми 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу на стверділий кінцевий *-т*: *льубыт, робыт, робіт, глядіт*; 5) неподвоєні м'які приголосні: *жыт^ба, попад^ба, корін^ба*.

Далі В. Отроковський характеризує вокалізм і консонантизм говірки с. Кобилівка, звертаючи увагу й на зміну звуків у потоці мовлення.

Завершують статтю зразки пісень, казка, загадки, тексти, які відбивають діалектні риси с. Кобилівка і подільського говору загалом. Прикметним є те, що за весільними піснями можна простежити хронологію всього обрядодійства, наприклад: Ой над вікном яблунька гнеться... (*йяк дружбы квіткы попрышывайют дружбам – шафірам, тай вони йіх скупльайют*), Я на цеє та не дивлюся (*Ц^ба – йяк він іі кынэ ды^бс^батку*), Отецький синочку (*Ц^ба то^бді – йяк поклыкайют з двору і скупльаут*), Запорожці не лякатися (*Ц^ба то^бді – йяк частуйют, йяк сідаєє молода*), Ой дайте нам стільця (*Ц^ба сама – йяк расплітайют в суботу*), На дворі терен тешуть (*Ц^ба сама – йяк садовыты молоду майют*), Чи вогонь горить ... (*йяк росплы^бтут і вінок накладут*), Ой під вишнею, під черешнею (*йяк росплітайют, а вона плачэ*), До нас, Явдохо, до нас (*йяк мо^блуду вы^бзут до молодого ў понеділок*), Нене моя, нене... (*йяк ужэ прыйідэ ў гостину, ў вівторок*), Розсипався лист подубині (*ў суботу, йяк йідут на сы^бло*) тощо. Як зауважує В. Отроковський, записи весільних пісень, завдяки їхньому ритуалові, зберігають говіркові риси. Інші ж пісні можуть зазнавати деяких змін – вираження: *тьошца, цвѣт, белой свет – в.м. тэшца, цвіт, білий світ – несомнѣнно следы солдатскаго жаргона*, або: *и въ этой пѣснѣ отчасти сказывается вліяніє солдатскаго жаргона садісь мьылой на дівальнѣу, тібэ, мнѣ^а, мінья и мн. др.; И въ этой пѣснѣ можно наблюдать отклоненіє мѣстнаго говора въ сторону того же солдатскаго жаргона – «у правой рукѣ», «пы^брейді» и т. п.*

У фольклорних текстах, записаних В. Отроковським, певною мірою відбиваються і фонетичні та морфологічні, і лексичні й синтаксичні риси подільських говірок. Так, незважаючи на фольклорну традицію нівеляції локальних фонетичних особливостей, доволі помітним явищем є випадіння звука або групи звуків у середині слова у формах дієслова

хотіти (синкопа). Це зазвичай спостережено в найуживаніших словоформах: *Ото жінка цэго чо^лло^ввіка була прокл^ата на свої діти і хтіла, шоб ны^з зз^ілы іі хлопці тых крыльціў.*

Фольклорні тексти відбивають у деяких словоформах і поширення губно-губного приголосного *в* на місці *л*: *Йідэн пье мэд горілку, Друггій грае на соніўку, Трэтгій підмоўл^ьіе діўку; Выймы грошья^й жмьэн^у, Посып на таріл^ьку За добрую горілку.* Як бачимо з прикладів, у слові *горілка* немає переходу *л* у *в*, однак сучасне мовлення подолян, зокрема й тексти пісень, свідчать про такий перехід, наприклад: – *Ой, горівко біла, біла, Як ти мені надоїла; Сидить мужик коло стола п'є мед і горівку, Оглянувся назад себе – побачив свою жінку; За що ж вона його біла – За мід, за горівочку.*

Типовою для подільського говору є твердість приголосного [р]. Цю особливість певною мірою відбито в текстах, записаних В. Отроковським, наприклад: *Прыйды мыльий чорнобрьвий Хоть до мэнэ на часок (2 раза). Поговору ія с тобою Цэй послъэдный вэчїрок (2 раза); Піт^ьшмалыў другу – захтіў жы^знытыс^а і ўзяў ў цара дочку; і даў йїму цар йїдну комнату.*

Форми числівників називного-знахідного відмінків однини чоловічого роду з кореневим *е*, а не *и* органічно витворились зі старовинних форм з кореневим *ь* (*оден, єден, іден < одьнъ, едьнъ*). Форми цього числівника з початковим *є* і його рефлексом *ї* (*єдь->їд-*) поширені в багатьох південно-західних говорах, зокрема й подільських, а також у пограничних з ними говірках південно-східного наріччя: *Йідэн пье мэд горілку, Друггій грае на соніўку, Трэтгій підмоўл^ьіе діўку; Поўный хлівэць овэць, мы^зжэ нымы йідэн баранэць: – ў цьэркві – людэ мыэжы нымы піп; Йідна дала ныточок, Друга полотэньца^е, А трэта шыла, вышывала Віт(н) шырого сэръца.*

Наявність протетичних [в], [г] є виразною фонетичною рисою подільського говору, особливо порівняно з літературною мовою, наприклад: *Ой піду ія лугом, лугом, Там мій мыльий горэ плугом, Ой сам горы^з, сам погонь^з А до мэны^з ны^з говоры^з; Ой ні рік, ні два-йяк-с^а той Пылып залыц^аў, Ой то він мэні золотый вінок гобіц^аў; Йя на цэіе та ны^з дыўльус^а, Йя до стіны та гобэрнус^а, До стіны очьыма, – До дружбы пль^чьыма; А ія хлопць прыбагатый – Майю воли, скот рогатый, Майю воли, шэ й овьэчкы, Сто (Сім) кіп жыта, сорок грэчкы.*

Характерним для мовлення подолян є вставний приголосний [н] після губних: *Ой пойїду ў ліс по дрова, Тай наломнью лому. Заніс мы^знэ дурный розум на чужу сторону.*

Визначальною рисою подільських говірок мовознавці називають відсутність подовжених приголосних в іменниках сер. р. II відміни: *Ріжча, трісьц^ьа, ломача, бура наломала лому; Пітпалылы сосну, Від вэрха, до корінья. Горыт сосна, горыт, Діўчына говорыт; Чы^з вогонь горыт, чы^з половын^а палае, Чы на Софїи золотый вінок сыйяе.*

Здавна, уже десь з XIV ст., у східнослов'янських пам'ятках з різних територій наявні також форми з твердим закінченням, що на письмі передавали через *-ть* чи *-т*. Щоправда, форми на *-ть* траплялися зрідка вже в найдавніших пам'ятках XI – XII ст. У багатьох південно-західних говірках, зокрема й у подільських, і дотепер широко вживані форми 3-ї особи однини теперішнього часу з твердим *-т*. У цих же говірках, як і в деяких південно-східних і в окремих північних, у 3-ій особі множини також поширені форми з твердим *-т*, тобто форми на *-ут(-ют)*, *-ат(-ят)*. Дієслова II дієвідміни в 3-й ос. одн. в українських діалектах зазвичай зберігають флексійний *[-т']*. Відмінності між діалектами в цій формі найчастіше проявляються в тому, що в одних із них флексійне *[-т']* зберігає свою м'якість, а в інших він зазнав ствердіння (Бевзенко, 1980, с. 133). Стверділий кінцевий *[-т']* є характерною ознакою подільських говірок, спостерігаємо такі форми і в текстах пісень, записаних В. Отроковським, наприклад: *Ой у полі кы^рнычьэнька, Кругом нэі травычьэнька. Ой там козак сіно косыт, Йіму дівча дыт^а носыт; Пітпалылы сосну, Від вэрха, до корінья. Горыт сосна, горыт, Діўчына говорыт; На дворі ты^рэн тэшут, А у хаті росу-косу чэшут. А на дворі дотыісуыют, А у хаті дочыісуыют. Ой (Йя) на дворі просо молот^аат, Йя у хаті косу золот^аат; Йя на дворі домолоті^ойют Йя у хаті (косу) дозолбіті^ойют.*

Звук *[о]* в ненаголошеній позиції зазнає звуження, отже, наближається до *[у]*, т. зв. укання. Щодалі на захід, зазначає Ф. Жилко, то укання стає більш виразним (Жилко, 1955, с. 125). Поодинокі випадки цього явища фіксуємо в записах В. Отроковського: *Божы^р то^рбі по^рмагай Жыто жаты, жэнчэ! Вона ўстала, йіму вітказала: Здороў мое сэцэ!; Пожы^рну йя товар на йяр, На го^рру (на гору) ты^рл^аата; Ой стану йя подыўльус^а, Дэ мылого хата; А мій мыльш на по^рріг, на по^рріг, А йя йіму на таріло^рчку пыріг.*

Найголовніші морфологічні особливості подільських говірок, відбиті у фольклорних текстах, такі:

1) приголосні *д, т, з, с, ст*, як відомо, уже в найдавніші часи переходили у відповідні шиплячі: *д → дж; т → ч; з → ж; с → ш; ст → щ*. Ці шиплячі рефлексії зберігаються в сучасній українській мові, зокрема в літературній і в багатьох говорах: *ходжу, прошу, ненавиджу* тощо. У текстах деяких пісень дієслівні форми 1-ої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни подано без чергування *[д], [т], [з], [с]* з відповідними шиплячими, як у більшості південно-східних говорів, а також деяких південно-західних, наприклад: *Ой вырву йя з рожі квітку, Та^бй пусьцьу на воду; Плыны, плыны з рожі квітка Аж до мого роду; На капушту конья пусьцьу, На качанах попасу. Йя з вэчьыра до діўчыны Кучы^рьамы потрасу.* У наведених прикладах, окрім відсутності чергування, спостерігаємо діалектну особливість на рівні фонетики – перехід *[с'т']* у *[с'ц']*;

2) усічення закінчень прикметників і присвійних займенників ж. р. в дав. і місц. в. одн., наприклад: *Ой на чужі сторопоцьці Ни оца, ні нэнькы Тільки ў саду – вынограду (зылэному); Ты у мамы ходыла В полатані драньці, – У нас будэши ходыты У чырвоні кытайці; Буў соўбі такый чоўлоўвік, пішоў він на службу і прыніс до дому пташку таку, шо хто, правэ крыло зъзысть, той будэ у праві сторони царом, а хто лівэ зъзбість – у ліві сторони царом;*

3) від деяких іменників колишніх *-ā-*, *-jā-* основ у різних українських говірках, зокрема й подільських, фіксуємо форми род. відм. множ. із флексією *-ів*, що витворилася під впливом *-й-* основи. Уживання цієї флексії замість нульової у формах род. відм. множ. іменників жін. р. І відміни – звичне явище в подільських говірках, наприклад: *Ой тікаймо! Тоўді вони добігли до двох дорогіў і розійшлисѣа; молотчій пішоў ў ліву сторону.* За аналогією вживання закінчення *-ів* замість нормативної флексії спостерігаємо у формах род. відм. множ. іменників сер. р. II відміни: *крыльціў*, наприклад: *Ото жінка цэго чоўлоўвіка була проклѣта на свої діты і хтіла, шоб ныѣ ззѣлы її хлопці тых крыльціў;*

4) у багатьох говорах південно-західного наріччя спостерігаємо змішування твердої й м'якої груп іменників чол. р. II відміни, що виявляється у вживанні флексії *-ом* (*-'ом*) замість *-ем* (*-єм*) в іменниках м'якої та мішаної груп (Бевзенко, 1960, с. 44). Форма орудн. відм. одн. іменників на *-ом* замість нормативної на *-ем* поширена і в досліджуваних текстах, наприклад: *Къыѣом, къыѣом (ѣог дай) за Васыльѣом, Дѣ Васыль подіѣсѣа. Гѣй пішоў Васыль долыною Аж зазылыніѣсѣа; Буў соўбі такый чоўлоўвік, пішоў він на службу і прыніс до дому пташку таку, шо хто, правэ крыло зъзысть, той будэ у праві сторони царом, а хто лівэ зъзбість – у ліві сторони царом;*

5) форми *мя*, *тя*, *ся* в мові східних слов'ян дописемного періоду, як відомо, були основними формами знах. відм. одн. (Жовтобрюх, 1980, с. 159 – 160) і дотепер вони широко представлені в південно-західних говірках. Подільське діалектне мовлення, як і інші південно-західні говірки, поряд з формою знахідного відмінка *мене* особового займенника *я*, що збігається з родовим, відбиває давню форму *мня/мя* (< *мл*): *Світы, місьаць, світы йясный, Шиэй у північ на зора, Просвіты мнеѣ доріжѣньку Аж до мылого двора.*

Серед інших особливостей подільських говірок, що відбиті у фольклорних записах, виділяємо такі:

1) слово *криниця* в переважній більшості південно-західних діалектів відоме у вигляді *кирниця* (Бевзенко, 1980, с. 80): *У полі кырныцѣа, Чуть вода блыщыцѣа. Ой говорат льудыѣ: Козак лыѣдащыцѣа; Ой у полі кырнычѣнька, Кругом нѣі травычѣэнька;*

2) в окремих словах деяких південно-західних говорів замість [i] (<ѣ) можуть виступати й інші звуки. Так, [i] унаслідок асиміляції до [y] в наступному складі може переходити в [y], що спостерігаємо, наприклад, у слові *цілувати – цюлювати*. В окремих словах деяких

південно-західних говорів замість [i] (<г) можуть виступати й інші звуки. Так, [i] внаслідок асиміляції до [y] в наступному складі може переходити в [y], що фіксуємо, наприклад, у слові *цілувати – цюлювати*: *Та зайшло, зайшло **ц**улуван^ьа (ц^ьуль^ьуван^ьа), Та зайшло, зайшло м^ьлуван^ьа, Та^ь ц^ьуль^ьуе йеі*;

3) уживання [ц'] [т'] замість [ч] у сполучнику (частці) *хоч(а) – хоць, хоть*: *Ой прыйіхаў під віконцэ – Добрый т^ьоц(шч)а д^ьэнь! Дай міні дочку йЯ^евдошк^у **Хоць** на йідэн д^ьэнь; Дайеш м^ьнэ за Дунай быстрый, Дай жы м^ьні **хоть** човэн плысты, Дай жы м^ьні шшэй вы^есэлычко. Бувай здороў, мойя нэны^ечко.*

Лексичні риси подільського говору значною мірою зумовлені не лише специфікою внутрішнього розвитку говору, а й міждіалектними контактами в цій мовній зоні. Тому відзначено чимало рис, які єднають цей говір з іншими сусідніми українськими говорами. У текстах, поданих В. Отроковським, натрапляємо на діалектні словоформи: *Выйшла маты воды браты, Та^ьй квітку пізнала. Ч^ьы ты дон^ьу рік лы^ьжала, Ч^ьы два хо^ьрувала; Йяк божы^ьс^ьа^е, йяк ты кл^ьа^ьс^ьа^е: Ны^ь покыны^ьш ты м^ьнэ А тыпэркы^ь покыдаеш, Сэрцьу жал^ьу заўдаеш; Росыпаўс^ьа лыст по дубын^ьі, А (йя) ўсі дружкы **бынды** погубылы; Тільки ^ьАфійя ны^ь згубыла, Бо Танаса (Фанаса) пол^ьубыла.*

Після пісень і казки В. Отроковський подав окремі розмовні фрази, загадки й багато звичайних слів без будь-якого групування: «просто въ хронологическомъ порядкѣ записи» (Отроковський, 1915, с. 66). У зразках народного мовлення відбито всі ті риси подільського говору, які описані вище. Окрім них, виділяємо в текстах і деякі інші особливості:

Ненормативне вживання *ф* на місці *хв, кв*, наприклад: *Ты^ьрыбіт фасольу; Під лісом, під ф^ьоростом лы^ьжыт йя^ьчко с ф^ьостом; Під корчыком лы^ьжыт йя^ьчко догоры ф^ьостыком.*

Вищий ступінь порівняння прикметників у більшості українських говорів, як і в літературній мові, твориться за допомогою суфіксів *-ш-* та *-иш-*, які, щоправда, унаслідок різних асимілятивних і дисимілятивних процесів, а також інших фонетичних перетворень, можуть набирати різного вигляду. Так, суфікс *-иш-* у багатьох південно-західних говорах має вияв *-ишч-* (Бевзенко, 1980, с. 114). Спостерігаємо ці зміни й у записах, де прикметниково-прислівниковий суфікс *-ишч-* вживаний для вираження вищого й найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-иш-*: *скоріцэ выполікуй.*

Як відомо, у подільських говірках доволі широко знані форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [e] на [a]. Вживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-* фіксуємо і в аналізованому тексті: *м^ьэтьана хата.*

Як зазначають дослідники, «у південно-західних діалектах іменники типу *люди, гості* в род. відм. множ. здебільшого мають закінчення *-ий*» (Бевзенко, 1980, с. 210). У текстах у словах такого зразка

також наявна ця флексія, наприклад: *Быз вікон быз **двы**рый поўна хата льядый*.

Саме з текстів народного мовлення ми дізнаємося про:

1. Назви грибів (їх на Поділлі й досі називають *губами* – Б. К.), сортів яблук і груш: *ходыў ў ліс за губамы (бабки, сыроїжскы, грыбы, опьэнькы) збыраў глывы, сывулькы, гьірчакры, мары^амухы; ходыў у садок за йяблукамы і рваў у садку грушкы (макадулі, дычкы, коныкы і тії... панны, кругльэвкы (кругл^аавкы) – чырвонобокi. Йя більшы^э грушок ны^э знаю; йяблука бувають саблукы, апорты, морды баньковаті, панірові, рыэнэты... шэ йяблука йе кы^эслыці, дынькы (дыньок) – дрібньэнькі, дужэ добрьэнькы; гнылычкы ны^э хтьят угнылычуватысьа.*

2. Назви квітів: *барвінок, астра, дзвінка, шальвія, білозірка, аргонія, павонія, любыток, пызьмо, кануны^р, маруна, бэсмэртнык, кучы^ррава, холодна і проста мн^атка.*

3. Імена, прізвища та прізвиська: *Афія (Афіе!), Дзінья, Юх(т)ым, Василь, Ёлько, Андрій, Шты^рфанья, Йільша, Ол^аана, Алы^эксандэр = С^аанэк, Олэкса, Ладымьір, Мусей, Фока, Мыкола, Фанас, Тытьяна, Матій, Тодосій; Макодзьоба; Коропыха, Пыскльа, Крывоньд^аака, Сьоньдiрка Рыгол^а.*

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, особливо цінними для мовознавців-діалектологів є праці початку ХХ ст., у яких зафіксоване говіркове мовлення тих часів. Фольклорні тексти та зразки народного мовлення, подані В. Отроковським, відбивають певною мірою місцеві вимовні риси: у на місці ненаголошеного *о*; твердий *р* на місці нормативного *р'*; форми род. відм. множ. на *-ый*; форми 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу на стверділий кінцевий *-т*; неподвоєні м'які приголосні: *жыт^а, попад^а, корін^а* та ін. Записи пісень і казка, загадки мають важливе наукове значення і є вагомим внеском в українську фольклористику й діалектологію. Цей цікавий матеріал, який презентує основні ознаки подільського говору, може слугувати цінним і надійним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Поділля.

Література

- Бевзенко, С. П. (1980). *Українська діалектологія*. К., 246 с.
- Глібчук, Н. & Костів, О. (2023) *Українська діалектологія*. Львів, 552 с.
- Гороф'янюк, І. В. (2011). До питання історії вивчення подільського говору. *Лінгвістичні читання: зб. наук. ст. / відп. ред. О. А. Павлушенко*. Вип. 4. Вінниця. С. 186 – 199.
- Гриценко, П. Ю. (1994). Основні риси подільського говору (С. 71 – 81). *Поділля: історико-етнографічне дослідження*. К.: Вид-во незалежного культурного центру «Доля».
- Жилко, Ф. Т. (1955). *Нариси з діалектології української мови.*, К. 315 с.
- Жовтобрюх, М. А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. (1980) *Історична граматики української мови*. К., 319 с.

- Мацько, В. П. (2014). Науково-педагогічна діяльність Володимира Отроковського: історико-літературний аспект. *Педагогічний дискурс*. Вип. 16. С. 112 – 118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2014_16_23
- Мацько, В. П. (2022). Отроковський Володимир Михайлович. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс]. К.: Ін-т енцикл. досліджень НАН України. URL: <https://esu.com.ua/article-77234>

Стаття надійшла до редакції 08.11.2023 р.

Прийнято до друку 10.11.2023 р.

Рецензент – доктор філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

**ОСОБЛИВОСТІ ГУЦУЛЬСЬКОЇ ГОВІРКИ СЕЛА РОЗТОКИ
ВИЖНИЦЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

doi: 10.12958/2227-2631-2023-2-48-45-55

Людмила Колеснік,

кандидат філологічних наук,

науковий співробітник відділу діалектології

Інституту української мови НАН України

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3321-2942>

У статті продовжено серію досліджень авторки, присвячених описові однієї говірки як системи¹. Схарактеризовано основні фонетичні та граматичні особливості говірки с. Розтоки Вижницького району Чернівецької області. Говірка належить до типових гуцульських говірок Північної Буковини; досі вона не була об'єктом докладного вивчення.

Матеріалом дослідження слугували авторські записи діалектного мовлення в говірці 2017 р. З говіркового мовлення, представленого у вигляді транскрибованого тексту, методом суцільної вибірки виокремлено діалектні риси, що стали предметом аналізу. У розвідці схарактеризовано найважливіші фонетичні, морфологічні та синтаксичні риси говірки, оприявлені в спонтанному діалектному мовленні.

Проаналізовано основні фонетичні риси говірки, зокрема перезвук *a* до *e*, перехід [т'] → [к'], [д'] → [г'] тощо. Особливу увагу звернено на давні локальні риси говірки, зокрема реалізацію фонему /и/.

Простежено словозміну іменних частин мови, морфологічні особливості іменників, прикметників, числівників; відзначено діалектні форми займенників, схарактеризовано особливості діалектного дієвідмінювання. Виокремлено низку діалектних прислівників, поширених у говірці. На синтаксичному рівні описано функціонування применниково-іменникових конструкцій, підсилювальних часток і вигуків, часте вживання підрядних речень, їх нанизування в канві діалектного тексту.

Закцентовано на ізоглосах явищ, що відокремлюють говірку від суміжних буковинських і буковинських із рисами гуцульських говірок і дозволяють кваліфікувати говірку як типову гуцульську.

Ключові слова: говірка, гуцульські говірки, діалектний текст, діалектні риси.

---

¹Колеснік Людмила. Говірка як точка перетину локального й інтерлокального (із спостережень над говіркою села Грозинці на Буковині). *Лінгвістика*. 2021. № 1. С. 16 – 26; Колеснік Л. Я. Із спостережень над буковинською говіркою села Южинець. *Філологічний часопис*. 2022. № 1. С. 68 – 79.

The purpose of the research is to describe the main features of the Hutsul dialect in the village of Roztoky Vyzhnytcia district Chernivtci region. This ancient dialect of Northern Bukovyna not been the specific topic yet.

The material of the study was the author's recordings of dialect speech in the village of Roztoky in 2017.

There were characterized the most important phonetic, morphological and syntactic features of spoken language manifested in spontaneous dialectal speech. Special attention was paid to ancient local features of dialect.

There were described the word change of nominal parts of speech, morphological features of nouns, adjectives, numerals, dialectal forms of pronouns, peculiarities of dialectal conjugation too. Moreover, there was noted about the functioning of prepositional-noun constructions, reinforcing particles and exclamations, the frequent use of subordinate clauses, their stringing in the dialectal text.

This research also emphasizes the isoglosses of the phenomena that separate the dialect from the neighboring Bukovyna dialects.

Key words: dialect, dialectal features, dialectal text, Hutsul dialect.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Особливе зацікавлення дослідників описом однієї чи кількох однотипних говірок, яке спостерігаємо в останні десятиліття в українській діалектології, зумовлене і загальним посиленням уваги до народної мови, діалектів, і практичною необхідністю обмежити дослідження локусом, реальним для опису, адже, як стверджував К. Герман, «конкретним у діалектології є тільки говірка, якій притаманна власна система» (Герман, 1995, с. 188). Крім того, спостереження над проявами будь-якого мовного явища в живій стихії народного мовлення, необмеженій правописними чи мовно-стильовими приписами, дає уявлення про реальне його поширення в мові. Не випадково І. Зілинський зазначав: «Ідіоми простого люду, що живуть і розвиваються через несвідому традицію усних зносин, можуть подати дослідникові багато ясніший образ сучасного стану та історичного розвою языка, як штучні літературні мови» (Зілинський, 1914, с. 333).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Об'єктами таких студій стають насамперед типові для наріччя говірки, знакові для культури й мови місця. Часто дослідники вдаються до опису власної говірки. Так постали словники говірки с. Сокирниця (І. Сабадош) і с. Мокряни (Г. Дидик-Меуш), опис говірки «Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району)» (М. Лесюк) і монографія, присвячена поліській говірці с. Липне, «Наша байка зусьом начча»

(Ю. Громик), двотомна лексикографічна праця «Мовний світ с. Тюдів» (М. Голянич). Словник рідної говірки закарпатського с. Довгого укладав В. Німчук (на жаль, залишився незавершеним), картотека матеріалів до словника говірки в Ужгородському національному університеті. Крім того, доступною до використання нині є низка праць більшої чи меншої повноти опису: короткі словники місцевої лексики, фольклорно-діалектні матеріали¹, рідше – повноформатні описи.

Село Розтоки тепер Вижницького району Чернівецької області розташоване на правому березі р. Черемош² за перевалом Німчич за 30 км від м. Путили та за 15 км від залізничної станції Вижниця³. Уперше село згадане в писемних джерелах 1501 р. (Історія, 1969, с. 481).

Ойконім Розтоки відгідронімного походження (пот. Розтока, п. рук. Черемошу п. Пруту л. Дунаю). В основі назви гідрооб'єкта – апелятив *розтока* 'відгалуження річки від основного русла' (Вербич, 2019, с. 145). Назва відома з XVIII ст. Етимологія назви символічно втілена в гербі села, на якому зображено річку, що розгалужується на кілька русел (автор – Т. Ковальчук)⁴.

Село Розтоки – батьківщина відомої письменниці М. Матіос і дослідника буковинських говірок професора К. Германа.

К. Герман описав типові риси гуцульських говірок⁵; на основі зіставлення ізоглос фонетичних і граматичних явищ відокремив їх від низки перехідних і суміжних говірок (Герман, 1995; АУГПБ I – II).

Говірка с. Розтоки не була досі об'єктом окремого наукового дослідження: цей н. п. не увійшов у мережу великих лінгвогеографічних праць (АУМ, ОКДА, ЗЛА). На жаль, не знаходимо зразків діалектних текстів із цього села у хрестоматії буковинських говірок (БГ, 2006). Лексика говірки не описана комплексно, загальний фонд представлений у Словнику буковинських говірок (СБГ, 2005), окремі тематичні групи лексики описані в статтях (Герман, 1965).

Це спонукало до докладнішого вивчення мовних особливостей говірки. Мета розвідки – проаналізувати фонетичні та граматичні риси говірки с. Розтоки, оприявлені у спонтанному діалектному мовленні.

Методи дослідження. Методом суцільної вибірки сформовано корпус зразків діалектних рис, ужитих у говірковому мовленні. Опис цих мовних явищ передбачав використання загальнонаукових методів синтезу та аналізу, порівняння й зіставлення.

---

¹Повний список таких праць див. на сайті Інституту української мови НАН України. URL: <https://iul-nasu.org.ua/dialektni-slovnyky-2.html>

²По річці проходить адміністративний кордон з Івано-Франківською областю: р. Черемош розділяє с. Розтоки Чернівецької обл. та с. Розтоки Косівського р-ну Івано-Франківської обл.

³<https://bukportret.info/putilskiy-rayon/roztoki/istoriya-roztoki/>

⁴<https://bukportret.info/putilskiy-rayon/roztoki/istoriya-roztoki/>

⁵с. Розтоки — 109 н. п. на картах атласу.

Матеріалом дослідження слугували діалектні тексти, записані автором на цифрові носії в говірці 2017 р. від мешканки села Катерини Василівни Петраш¹ за допомогою методу інтерв'ю, який передбачав провокування спонтанної непередбаченої розмови.

Виклад основного змісту. У діалектних текстах, записаних у говірці, помічаємо прояви таких фонетичних явищ:

1. Перехід **'а > е, и** після м'яких приголосних: *йек, п'їет', /t'ешко, /p'r'ести, /p'r'ежа, основа пр'ел'і'їна / а тка/n'e /воўн'ени, видгово/р'ейиси, м'іш'ети, тил'ета, напол'елгаў, по ў'с'екому, /ч'исом, ли/ш'или, по/д'екуїти за ту вел'ч'ур'у; 'а > і: /к'лоч'і, /дес'ім', /м'іш'ін'е, /куш'іле, св'іт'куїут, на Св'іт'ий /веч'ір; у позиції **губний+л**: *ў ш'кол'і застаў'їели у'ч'іти, ми/не витпраў'їели, пун д'і/тин'і заўй'елале, за/робіе /бужениц'і.* Цей перезвук притаманний іншим українським говіркам, зокрема суміжним буковинським і покутським, однак, у кожній із згаданих груп він має свої особливості (Герман, 1995, с. 207).*

2. Наявність континуанта етимологічного *о в нових закритих складах – /и^{bi}/: *ми^{bi}ї /тато, ви^{bi}т ш'коли, ви^{bi}н маў пи^{bi}д'воду, ви^{bi}тс'тойїт там пи^{bi}ўго/дину, пи^{bi}з'н'іши, /дуже /пи^{bi}зноїї по/ри, сви^{bi}ї ку/сок зем'л'і, /ви^{bi}ўц'і да/вали ў полони^eну, ви^{bi}тп'равити ў О'десу, брат пи^{bi}д'р'іс, /були жи^{bi}н'ки, /кождий со/б'і пи^{bi}зна/ваў, ри^{bi}ў'нен'ко, ў ни^{bi}м, дим кур'иўси у пи^{bi}д, пи^{bi}д дах, у /би^{bi}ршост'і, ви^{bi}д Ризд'ва, не/ма ни^{bi}кого.* Про нього ще І. Зілинський зазначав: «В групі гуцульських місцевостей в поріччю Прута в Косівським і в суміжнім Вижницьким повіті ... стрічає ся дуже часто на місци о, а спорадично також на місци е, ь звук дуже зближений до и» (Зілинський, 1914, с. 345). К. Герман називав цю рису особливістю системи вокалізму гуцульських говірок, уважав функційне навантаження цієї фонемі невеликим, оскільки воно обмежене однією позицією. Не можемо, однак, погодитися з думкою дослідника про поступову нівеляцію цієї риси в говірках (Герман, 1995, с. 194 – 195), оскільки в діалектному тексті частота вживання слів, що ілюструють це явище, доволі значна.

Крім того, фонема /и/ заступає /і/ на початку слів: */инч'ий зна/ч'ок, иш'ли.* За спостереженнями дослідників, ненаголошений /і/ на початку слова в гуцульських говірках трапляється рідко, часто в запозичених словах (Герман, 1995, с. 193). У запозичених словах помічаємо заміну цієї фонемі іншою, напр., *та/киї ан/терес.* Водночас голосний [і] часто вживаний на місці [е]: *веч'ір'ниці'і, /куж'іл', Берего/м'іт'* (пор. літ. Берегомет – н. п. Чернівецької обл.).

Т. зв. укання, що належить до нерегулярних фонетичних змін у цих говірках, помічено лише в поодиноких випадках: *ко'чу/вали ми/не по /хак'і.*

¹Петраш Катерина Василівна, 1924 р. н., освіта 7 кл. Запис 2017; зберігається в автора та в Українському діалектному фонфонді в Інституті української мови НАН України.

Серед фонетичних особливостей говірки в системі консонантизму відзначимо такі:

Приголосні [д], [т], [н] у гуцульських говірках виявляють тенденцію до м'якості, зокрема в позиції перед континуантом етимологічного *і – /и^е/: *д^ие/т^ие^{на}, бу/д^ие^{ти}, хо/д^ие^{ти}, бан/т^ие^е* (про поширення явища в гуцульських говірках докл. див.: АУГПБ, 1995, I, кк. 201).

Відзначаємо закономірну для півд.-зх. наріччя м'якість [г], [к], [х] перед [і] та алофонами фонемі /и^е/: Найчастіше прояви зафіксовано зі звуком [к^е]: *ма/лен^кі м^ірочк^уе^е назе/вали /дек^і, стар^і кол^ідник^е, на самот^ічк^е.*

У говірці шиплячі [ж], [ч], [ш], [ж] послідовно м'які: *ли/ж^ели, п^ие/д^оуж^али, налаго/ж^ейут; /ч^орне, кри/ч^ели, сл^ози поко/ч^елиси по ли/цу, ч^ікайте, у/ч^ілиси /д^іти, за/ч^іла тва/ту/ват^ие^е; с/тарш^а сист^{ра}, /наш^а во/да, ли/ш^ійут; це /ж^ірга.* Як зазначав К. Герман, шиплячі зберегли давню м'якість у гуцульських говірках по-різному: найбільше [ж], [ш], [ч], меншою мірою [ж] (Герман, 1995, с. 228), однак в аналізованому тексті не спостерігаємо такої кількісної градації.

Регулярні вияви в досліджуваному усному діалектному мовленні має перехід [т^е] → [к^е] (*й^хак^і, на/к^уга/си на ко/ж^іку, /було два/нац^ік^а /посто/ли/у, у^госк^і, о/пасна сла/биск^а*) і [д^е] → [г^е] (*/пенсий/у ни г^іс/та/у, г^ітій оформ/л^ети, си/г^і на /лу/ж/ку, дв^і ни/г^іли, на с^ім не/г^іл^а, при/хо/г^е до вас, у го/рог^і, ми йи/го ни /ви/г^іли*).

Помітні зміни губних приголосних, зокрема [м] – [мн^е]: *ім/н^е, памн^етай/у, м^н/есо, до мн^ес/ниці* (АУГПБ, 1995, I, к. 185); регресивна асиміляція губних [б], [в] перед наступними носовими [м], [н]: *др^ім^н/і, др^ім^нен^к/і лел^іточк^у* (АУГПБ, 1995 I, к. 187 – 188); реалізація [л] через [й] в кінці слова та перед приголосним: */поти/у 'попіл', ба/гато бж^іу 'бджіл', тва/ту/вати 'гвалтувати, кричати'* (про це явище в інших гуцульських говірках докл. див.: АУГПБ, 1995, I, к. 253).

Серед інших поширених явищ у говірці – асиміляція [с] → [ш]: *шош 'щось', ви/ш/увати 'висушувати', шкарла/т^ие^{на} 'скарлатина': хтос ле/жа/у на шкарла/тину та диспалаталізація [с], [ц] в абсолютному кінці слова та в суфіксах: дес, хтос: хтос дес в^іс у Черн^іу/ц^і; колес 'колись', йкйс 'якийсь'; па/ноти/ц, хл^ібец, /м^іс^іу; с^іл^с/ка /рада, па/совиско.*

Як зазначав К. Герман, у гуцульських говірках перед голосними [и^е], [а], [у] можлива і м'яка вимова [ц], і тверда (Герман, 1995, с. 222). Спостережено перевагу [ц^е] в ім. та займ. ж. р. у досліджуваній говірці: *пше/ниці/а ї/жето, ви/ц^і/а йшла, теп/лиц^а, ку/сок /бу/жениці/і, ц^а палочка.* Однак це лише тенденція, оскільки в цій позиції трапляється твердий [ц], пор.: *на Бого/роди/цу, у В^іж/не/цу.*

У говірці відзначено послідовне вживання м'якого [р] у кінці слова чи складу: *кул^іш^{ер}, ба/зар, ц/винтар, /л^ікар, ду/рехтор, в^іу/чир, /цер^ква, вер^іхамі^е.*

Однією з фонетичних ознак говірки є системне **оглушення** приголосних у різних позиціях: *наї Бох бо'рони'т!*, *ку'пи'ї хл'ін*, *ка'зали'є лух*, *зве'вали'є ї клуп'к'у'є*, *круп на ри'монк'і*, *от'хот то назе'валоси'є*, *разом с тим*, *'банка по'коїна*, *во'ни то опхо'дели*, *'р'ітко*, *рас на р'ік*, *при'шо'ї у'кас*.

У наголошуванні помітне тяжіння до літературної акцентуації присвійних займенників і дієслів на противагу кореневому наголошенню в буковинських говірках: *це мо'їє / а це тво'їє*, *да'ва'ї пан сво'їу му'ку*, *бу'ли сво'її с'луге*, *'мали сво'їє па'совиско*, *ст'регла сво'її 'в'ї'ц'і*, *'кожди' ма'ї сво'їє ім'н'є*. Натомість наголошування власних назв відбувається за традиційним принципом і відрізняється від літературного, пор. *їшли ї В'їж'ни'цу*, *ї В'їж'ниці 'була л'їкарн'а*.

Серед менш поширених фонетичних явищ у досліджуваній говірці відзначимо **синкопу**: *т'реа* 'треба', *коп'ї'к'є* 'копійки', *'кає* 'каже', *їа пила* 'пішла' та **акопу**: *ни'ч'о* 'нічого', *за 'голу* 'голову' *'їми'єлиси*, що є ознакою усного мовлення. Також привертає увагу метатеза у слові *ко'лопн'і* 'коноплі': *'л'ітн'і колопн'і*, *колопн'і 'с'їйили*, *колопн'і мо'ч'їли'є*. Це явище відзначене в усіх гуцульських говірках Пн. Буковини (АУГПБ, 1995, I, к. 266).

Більшість описаних фонетичних явищ переважно давні з походження, мають свої регулярні прояви в мовленні діалектоносія. Низка ознак характерна для всього півд.-зх. мовного континууму, однак деякі риси чітко окреслюють територію гуцульських говірок у Пн. Буковині, відділяють їх від суміжних буковинських і покутських говірок (АУГПБ, 1995, I, к. 315).

Серед типових морфологічних рис гуцульського діалекту в записаному тексті виокремлено морфологічні риси іменних частин мови та особливості їх словозміни. Для системи діалектних іменників характерні такі явища:

1) відсутність подовження в ім. с. р. із закінченням **-є**, рідше **-ї**, **-а**: *к'лоч'і на тка'н'є*, *ї'меран'є*, *ї'бран'є*, *'м'їш'ін'є*, *ім'н'є*, *го'в'ін'є / го'в'ін'а*, *на'їча'н'а*;

2) т. зв. сплутування родів і чисел ім., зокрема утворення мн. форм від речовинних ім. тощо: *'област' 'була Сторожж'инец*, *'вивезли 'л'уди у С'їби'ра*, *мед'у'є їратували*, *два'нацит' 'їїдиї*;

3) відмінкові форми ім.:

Р. в. ім. ж. р. на **-и**: *до в'ідпов'їдал'ности'*, *дорос'тали'є до 'осени*;

Д. /М. в. ім. ч. р на **-ові /-єви**: *'кажу 'шоферов'і*, *'тому ха'з'айінови*, *видда'їут там па'ноцеви*, *по 'м'іс'ицеви*; *у ч'о'лов'і*;

О. в. ім. ж. р. **-ов (-ув) /-єв (ив)**: *шері'но'ї / ота'к'є до'їжи'но'ї*, *шо з'вашо'ї ру'ко'ї?*, *то'ї 'пенсийо'ї*, *голу'во'ї у п'іч*, *с'свойо'ї кож'ї'їко'ї'ї*, *пол'іт'іку'ї зай'малесе*, *то'ї 'палочку'ї*; *пона'де'ї*, *з ве'чері'ї*. У тексті лише один раз відзначено форму із літ. закінченням: *с'собо'їу*;

Кл. в. ім.: *Ма'р'ічко / 'дека 'к'їл'ко то 'було?*, *Ва'сел'у*, *'жинко / шо ти 'будеш ро'бити?* Уживання імен у Кл. в. послідовне в говірці;

Р. в. мн. ім. із закінченням **-іў** на протывагу літ. **ѵ**: *два'нац'іт' ст'рав'іў, 'к'іл'ко парті'ііў кол'іііў тих*; мн. ім. ж. р. **-иї**: *ни ау'тобус'іў / н'і маши'ннї, л'у'дїї до хат'иї б'рали*;

4) залишки форм двоїни: *маў дв'і ко'ров'і ци три'є, 'мали л'уди по тре ко'ров'і, 'наўхрест дв'і 'нал'ц'і*;

5) уживання т. зв. пошанної множини щодо осіб старших за віком і статусом: *'мамо йек вам в'ігл'єдайи / шо ви 'в'іс'імдис'ет' 'рок'іў про'жели?*

Для описуваної говірки характерне сплутування твердої та м'якої груп прикметників (переважають прикм. твердої групи): *ў велик'ий н'іст, до'машина таз'дин'а, з по'рожни'єми рукама'є, ў с'іл'ску 'раду, ў поне'д'ілок вели'коднїї*.

Для творення зменшено-пестивих форм використано суф. **-оньк**, як і в покутських говірках, напр., *сла'бон'к'і і 'си'єл'н'і, мн'є'кон'ки*.

Помічено відсутність кінцевого **-j** у закінченнях прикметників, напр., *ў'кожди 'хат'і*, однак ця риса має нерегулярний характер.

Інтенсивність ознаки виражена префіком **за-**: *ота'к'иї вин заши'єрок'і ота'киї заве'сок'і, так'єо заве'сок'є полот'но, ота'к'є заше'рок'є*.

Серед діалектних займенників зафіксовано форму вказівного займ. ч. р. *цес*: *цес при'їїхаў і даў 'вол'у*; короткі форми займ. *ўни* 'вони', *ўна* 'вона': *'в'ідк'і ўна ў'з'єласи?*; редупліковані вказівні займ. *то'то* 'те': *так то'то ви'конуйеш, то'та* 'та': *зем'ла 'була 'дужи обмежи'єна, тоту му'ку, то'ти (то'т'і) 'ті': прим'іўни'єк'и'є то'ти, то'т'і нит'к'и'є*; займенники *'тил'ко* ('т'іл'ко) / *'к'іл'ко* 'стільки': *'тил'ко 'тил'ко ко'роў, 'т'іл'ко і 'т'іл'ко закол'іду'вала, 'к'іл'ко то'б'і 'майут б'ринзи'є 'дати, 'кождиї 'кожен': 'кождиї соб'і браў*.

У тексті вжито низку діалектних числівників, зокрема кількісних: *ш'тири 'нал'ц'і, ш'іск' хл'іб'іў, два'нац'ік' / два'нац'іт', три'нац'іт', штер'нац'іт*; *'в'іс'імдис'єк' / 'в'іс'імдис'ет', 'дев'ік'дис'єк' 'дев'яносто'*, серед них складені числівники зі сполучником *і*: *'ви'робила т'риц'іт' і три 'рок'і*. Порядкові числівники використано для позначення дат: *т'риц'іт' диў'їєтого 'року / сороко'вого 'року приїш'ли моска'л'і*.

У системі діалектного дієслова послідовним є творення слів за допомогою префікса **ви-** на протывагу суміжним буковинським і покутським говіркам: *ви'зол'уїут / ви'єрайут / ви'шущуїут, видби'рали, вихо'дило по'в'ісмо, 'виходела штер'нац'іт р'ік*. Лише двічі в тексті трапляється префікс **ві-**: *'в'іостриў 'дуже ц'в'ах'і, йа 'в'ітри'ємайу іж жу'ре?*

Привертають увагу особливості дієвідмінювання, зокрема: закінчення дієслів 1 дієвідміни для дієслів 2-ої із твердим кінцевим **-т**: *си'д'ут, си'івайут, го'вор'ут, ва'р'ут, 'в'івар'ут, мо'ч'ут*; в ос. формах дієслів 1 дієвідміни також кінцевий твердий **-т**: *'перут, пр'у'дут дес до 'ниўночи, веби'райут / 'шущут, ўже трут, нат'є'гаїут ц'і махта'л'і, ўс'о на'вар'уїут на'вечир*; відсутність кінцевого **-т** у формах 3 ос. мн.: *'зол'є*,

ход'у, с'мотр'е, при'хог'е, с'хог'еси; немає чергування губних зі сполукою губний+й: па'нотиц па'ноц'а со'б'і зароб'їеу, ро'бели і зароб'їели 'файно; в'ін роспраў'їеу'си.

Натрапляємо на поодинокі прояви давньоминулого часу: *в'ін ни /годен буў с'войуў рукоу попо'їисти^е* та на форму майбутнього часу із давнім дієсловом *імати* (у тексті зафіксовано в 3 ос. одн.): *хто ме рату'вате?* Такі форми властиві гуцульським і суміжним покутським та буковинським говіркам (АУГПБ, 1998, II, к. 149).

Умовний і наказовий способи дієслів у говірці творять за допомогою часток **б, би**: *с'лухайти ви б ми'н'і не при'везли чоло'в'їка з л'їкарн'ї?, най: най їдут забав'їетесе.* Відзначено також форму наказ. сп. дієсл. 2 ос. мн.: *їак хрест'ти ла'мали ўпо'в'їште.*

Зворотні дієслова оформлені постфіксом **-си /се**, який можливий у пост- і препозиції: *ли'ш'ейиси волок'но, то ми'н'і си запамн'е'тало, шо то'б'і си за'лежит, так вин се 'муч'їу, на'рас си з'б'їгле, на ру'ц'ї шо ми'н'і си с'тало?*

У діалектному тексті використано значну кількість оригінальних діалектних прислівників, напр., якісних *т'ешко* 'важко': *були ми /дуже т'ешко сла'б'ї; ст'рашне* 'дуже': *ст'рашне ду'шело, т'онен'ко* (*тонин'ко*) *п'рали т'онен'ко* 'волос / /дужи т'онин'ко; місця *гезди* 'тут': *гезди ж'їнка Івана Івановича; в'їци* (*виц'и*) 'звідси': *в'їци звер'ха; в'їт'и* (*вит'и*): *вит'и везли л'удї; часу: тог'д'и* 'тоді', *ви'так* 'потім': *ви'т'ак до'їйти^е* на *м'їру, увосе'ни* 'восени', *ўзи'м'ї* 'взимку'; способу дії: *за'пусто* 'безплатно': *л'їкарн'ї* 'були за'пусто / *це ўс'о* 'було за'пусто, *пусто* 'даремно': *вид'даї* у *кол'гоз / за'пусто, пусто н'їе* *ход'їе; к'рад'ма* 'потаї': *к'рад'ма / шобе ни'хто не знаў; вод'но* 'завжди': *ход'їу вод'но на жи'ва, доч'їста* 'ретельно', *за'дужи* 'занадто': *за'дужи ватра го'ри'т, ок'роме* 'окремо': *ок'роме п'р'ели.*

У мовленні респондентки відзначено паралельне вживання прислівників *б'ирше* (*б'їрши*) / *б'илше* (*б'ил'ше*), пор.: *м'ениши* 'ч'исом *б'ирше, б'ирше ни'ч'о не б'рали, б'їрши ми при'ход'їти ни* *буд'їмо / б'ил'ши ни да'вали б'ринзи / їек два килог'рами.*

Серед особливостей говіркового синтаксису привертає увагу поширення прийменниково-відмінкових конструкцій, зокрема:

д / до, к + Д. в. ім.: *при'везли то'б'ї до х'ати / т х'ат'ї; ўже д Ризд'ву, д в'еч'їру на Ве'лигдин', д в'еч'їру ве'ч'їрн'а.* Ця граматична риса окреслює ізоглосу гуцульських говірок, відокремлює їх від суміжних (докл. див. АУГПБ, 1998, II, к. 183);

у 'через' + Зн. в. ім.: *ви'так у три ни'г'їле; у 'на' + Зн. в. ім.:* *напи'сав у /пару ра'зиў'тил'ко;*

по 'після' + Д. в. ім.: *буди вес'на ўже по ў'сему, по /пиўночи;*

перед + Р. в. ім.: *їа при'їїхала /перед л'їкарн'ї;*

п'оверх 'більше ніж' + **Зн. в. ім.:** *п'оверх два килог'рами;*

ч'ерис 'упродовж' + **Зн. в. ім.:** *вам с'тало /ч'ерис ц'їлий /похорон.*

Зафіксовано відсутність прийменника **на** при порівнянні: *богато менч'а була пенсийа*.

У тексті спостережено пасивні конструкції: *це ўс'о було обгоржено, ми'н'і да'валоси то, 'зер'га йак'в'ітчеси / то ўна то'нен'ка, назе'валоси бам'бак, це сну'їетци, 'воўна ли'и'еласи, усусп'іл'н'айетци кол'госп / йак'в'ін усусп'іл'н'айеси?*

Часто вживаними є діалектні повторювані сполучники, напр., **ци...**
ци: *ци си'д'іт / ци шос ро'б'іт, ци то п'раўда / ци н'е, ци ўни помо'гали / ци н'е, ци с'іл'с'ка 'рада / ци хто, по'пом 'будеш ци попа'деў ци ўчителем, 'дес'іт' ци два'нац'іт' 'рок'іў; н'і .. н'і (ни .. ни): н'і 'доти / н'і по'тому, н'і 'їїст'у'е / н'і с'пат'у, ни си'д'іт'у / ни ли'ж'ет'у.*

У досліджуваному тексті переважають складнопідрядні речення, зокрема: **часу** – спол. **п'ок'іў** 'доки': *п'ок'іў 'будитси / 'будитси дв'і ни'г'іли; мети* – спол. **би, аби:** *би то ни р'валоси таї би три'малоси, би'е служба служеласи'е, 'хоште / би ўни 'буле 'дуж'і, к'лалі / 'аби'е то буд'илоси, 'к'ітлик / 'аби маў у ч'ім ку'лешу зва'ри'ети; 'шоби:* *'банок ни 'було / 'шоби ку'пили, 'шоби мн'екон'ки ро'билоси, 'тойі 'тойі д'нени йа 'хочу / 'шоби служба служеласи'е; 'абе ти не зро'беласи ў 'хак'і н'у'к'ім / 'абе ти розум'іла, 'шоби спор'едили то ўс'о; умови* – спол. **йак (йик):** *йек сили'з'інка 'доўга / то 'буде зи'ма 'доўга; йек ни спекле таї ни 'їїле; йекби:* *йекбе 'були не ме'д'е / 'мали 'г'іти виги'нут'у; причини* – спол. **бо:** *ди'ректор' знаў / бо с 'татом згово'риўси, колес ни'х'то ни'ч'о ни закри'ваў / бо це н'у з'нали.*

Для усної діалектної розповіді загалом і для аналізованої зокрема характерне нанизування підрядних речень: *йак'би'е та'к'е 'були поде'ви'елиси 'даўн'і 'л'уди'е / шо ти'пер 'робл'е / то би за 'голу їми'елиси; коли прийш'ли ў с'тарости'е / то ка'зале шо / 'абе ти'е з'нала / шо ти 'майеш 'бути чоло'в'ік и 'жинка / бо в'ін сла'бий на 'серци; ста'райутси / 'шоби 'було / бо 'кажи так го'дитци; ти'пер 'кожди' шо 'хоч'і / то 'робет / 'йі'ку 'хочит / та'ку ц'і'ну накла'дайи; ни хо'д'ила / бо ми'не не пус'кали'е / таї н'у хо'д'ила ни'куда / 'дот'у 'п'ок'і ни 'в'ішла 'замуш //*

Для посилення експресивності висловлювань у діалектному тексті використано вставні слова, напр., *в'іди'ї* 'напевно': *в'іди'ї с'ім к'ілограм'іў, в'ітак у 'сорок ч'іт'вертому в'іди'ї 'роц'і ц'і йек? підсилювальні частки, напр, аш: аш за'терпни, аш там до 'того 'пана, а'ди, ади'во: а'ди 'тойі соло'ни'ени; порівняльна частка 'геїби: 'геїби то ў'кради'ено.*

Широкий діапазон сполучуваності в говірці має запозичена частка **май:** з прикметниками й прислівниками утворює вищий ступінь порівняння: *маї 'б'ідн'і, маї ма'йуч'ії, маї т'рошк'і з'рубши, др'ібне маї, маї 'фаїна; 'ватра го'рит маї по'бириши'е, брат маї 'лекши перено'си'єў; з іменниками посилює оцінне значення слова: маї т'рох'і бо'гач'ік; та'к'і маї 'газде; із дієсловами виражає інтенсивність дії: то маї диш'ло.*

У говірці послідовно поширена стверджувальна частка **йо** 'так': *йо!*

Широкий спектр емоцій виражений за допомогою діалектних вигуків: *йой!*: *йой* ¹буле ба¹би^е; *йойойой!*: *та*¹к¹'і ¹буле свар¹к¹'и^е *та*¹к¹'і ¹буле во¹їни! *йойойой!*; *йойойойой!*: *йойойойой!* ¹коло хат хо¹д'или; *иг'ї!*: *ї*г¹її *ї*ак ¹наш'а во¹да нази¹валаси?; *наї Бог бо¹рони^ет!*: *та*¹к¹їй сла¹беї шо наї Бох бо¹ронит!; питальних і окличних речень: *ра¹туїте бо в'їн ¹теплїї!*; *ої ¹наш'а ¹цер'ква ¹дужи^е стар¹а!*; *та д'е?!;* *вин не ¹буде жу¹ретиси /шо ¹ї¹хак'ї?*

Для ідіолекту респондентки характерне вживання фразеологізмів: *св'їта во¹да ни помо¹гала* / *мус'їло так ¹бути*; *ни¹то ни спер / а¹би бу¹ї* *бо¹їту кри¹ч'е¹ї*; *ми¹н'ї ду¹ш'а то ¹ї* *мени то з ¹мени*; *їди хот' го¹р'ї¹* / *хот' дол'ї¹*; *л'уди к¹рут'еси ¹їек у мли¹н'ї*; *л'уде ¹були п¹роск'ї ни ¹було ¹по¹ўного к¹лепка*; *їек¹би ¹ї одни д¹вер'ї зайшла / а ¹ї друг'ї ¹в'їшла*.

Окреслені риси давні з походження, більшою чи меншою мірою властиві іншим говіркам південно-західного ареалу. Серед граматичних рис, які вирізняють гуцульські говірки, – насамперед дієслівні часові форми (Герман, 1995, с. 338 – 341; АУГПБ, 1998, II, к. 188 – 189).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, у говірці с. Розтоки Вижницького району Чернівецької області збережені давні фонетичні та граматичні риси, властиві для гуцульського говору. Ці явища мають регулярні системні прояви в мовленні діалектоносія, не є спорадичними явищами. Аналіз виокремлених мовних фактів ілюструє активне поширення їх у говірці, а відтак свідчить про їхню вітальність на українському діалектному ґрунті. Описані фонетичні та граматичні особливості характеризують мовлення респондентки як типово гуцульське.

Комплекс аналізованих рис підтверджує належність говірки с. Розтоки до гуцульських говірок Північної Буковини за класифікацією К. Германа.

Недостатнє представлення цієї говірки відкриває широку перспективу для подальших студій: створення більшої емпіричної бази у вигляді діалектної фоно- та текстотеки говірки, докладний аналіз локальних діалектних рис, комплексне дослідження лексичного фонду говірки.

Література і джерела

- АУГПБ – Герман, К. Ф. (1998). Атлас українських говірок Північної Буковини: у 2 т. Чернівці: Прут. Т. 2. Службові слова, 216 с.
- БГ – Руснак, Н., Гуйванюк, Н., Бузинська, В. (2006). Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів. Чернівці, 383 с.
- Вербич, С. О. (2019). Назви поселень Чернівеччини: історико-етимологічний словник. Чернівці, 208 с.
- Герман, К. Ф. (1965). Семантичні типи та способи утворення лексики різьбярства. *Культура та побут населення українських Карпат*. Ужгород. С. 121 – 123.

- Герман, К. Ф. (1995). Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія. Чернівці, 391 с.
- Зілинський, І. (1914). Проба упорядкування українських говорів (С. 333 – 375). *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 117 – 118. Львів.
- Історія міст і сіл Української РСР (1969). Чернівецька область. Київ, 704 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок (2005) / за ред. Н. В. Гуйванюк, К. М. Лук'янюк. Чернівці: Рута, 688 с.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2023 р.

Прийнято до друку 17.11.2023 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Волошинова М. О.

**ЛЕКСИКА НАРОДНОГО КАЛЕНДАРЯ
ЯК ОБ'ЄКТ МОВОЗНАВЧИХ СТУДІЙ**

doi: 10.12958/2227-2631-2023-2-48-56-71

Назар Хібеба,

*аспірант кафедри українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-9640-7878>*

Наталія Хібеба,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1098-3082>*

Номінація народного календаря як репрезентант духовної та матеріальної культури етносу пов'язана з моделюванням мовної картини світу, адже ілюструє зв'язок між формуванням, розвитком лексичної системи мови і традиційною культурою, відображаючи світорозуміння, світобачення мовців, засвідчуючи своєрідність народного мислення.

Етнографічні, фольклористичні напрацювання, а також лексикографічні, лексикологічні, лінгвогеографічні, збірники діалектних текстів та ін. стають цінним джерелом для репрезентації репертуару одиниць тематичної групи лексики народного календаря української мови.

Аналіз стану вивчення онімної (геортоніми, хрононіми) й апелятивної календарно-обрядової лексики та фразеології ілюструє нерівномірність її студіювання, перевагу мовознавчих праць про номінацію поодиноких календарних свят чи їх частин, брак матеріалів із низки говіркових ареалів, а відтак – потребу заповнити прогалини на діалектній карті. Вибір дослідження саме цієї тематичної групи лексики мотивовано потребою зберегти ті мовні одиниці, які опиняються на периферії словника говорів через швидку нівеляцію календарної обрядовості.

Різноаспектні дослідження лексики народного календаря на матеріалі української літературної мови та діалектів уможливають повний опис цього пласту лексики, продемонструють його формування й динаміку, ареальну специфіку, лексико-семантичні зв'язки та ін., що й надалі потребує фіксації, систематизації та всебічного аналізу.

Результатом подальших розвідок стане максимально комплексне представлення календарно-обрядової номінації – свят, присвяток, обрядодій, обрядових атрибутів, учасників тощо – у зведеному словникові мови, а також у текстографії та лінгвогеографії.

Ключові слова: геортонім, діалект, календарно-обрядова лексика, лексика народного календаря, українська мова, хрононім.

The vocabulary of the national calendar as a representative of the spiritual and material culture of the ethnos is related to modeling the linguistic picture of the world, because it illustrates the connection between the formation and development of the lexical system of the language and traditional culture, reflecting the worldview and worldview of the speakers.

The analysis of the state of study of ononymous (geortonyms, chrononyms) and appellative calendar-ceremonial vocabulary and phraseology in dialects illustrates the unevenness of its study, the superiority of linguistic works on the nomination of individual calendar holidays or their parts in dialects, the lack of materials from a number of dialect areas, and therefore the need to fill gaps in the dialect map. The choice of the study of this thematic group of vocabulary is motivated by the need to preserve those language units that are on the periphery of the dictionary of dialects due to the rapid leveling of calendar rituals.

The result of further research will be the most comprehensive presentation of the calendar-ritual nomination – holidays, dedications, rituals, participants, attributes, etc. – in the consolidated dictionary of the language, in textography and linguogeography.

Key words: georhonym, dialect, calendar-ceremonial vocabulary, national (folk) calendar vocabulary, Ukrainian language, chrononym.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Лексика народного календаря – вагомий пласт словника мови, який, репрезентуючи звичаї та обряди її носіїв, відображає сегмент мовної картини світу, пов'язаний із особливостями духовної та матеріальної культури етносу. Лінгвістичні дослідження цієї тематичної групи лексики є важливим доповненням до етнографічних, фольклористичних відомостей про стан календарної обрядовості українців в ареальному вияві й часовому розвитку, що є необхідним з огляду на стрімку архаїзацію, деформацію обрядовості та її мовного складника. Водночас етнографічні, фольклористичні напрацювання, а також збірники діалектних текстів стають цінним джерелом для лексикографічних, лексикологічних, лінгвогеографічних студій і власне в комплексі дають змогу якнайповніше змоделювати склад і структуру тематичної групи лексики (ТГЛ) народного календаря української мови.

Під традиційним народним календарем розуміють «сукупність повторюваних господарських дій і звичаїв, а також обрядів (тобто

звичаїв ритуального характеру), які пов'язані із чергуванням пір року й можуть впливати на події родинного та громадського життя [...]. Ця сукупність має і своє мовне вираження. [...] до традиційного календаря в його мовній частині входить також і корпус відповідних проverbs'яльних мікротекстів, тобто прислів'їв та приповідок, у яких у більш або менш сталій формі узагальнювалися закономірності сільськогосподарського року, а також пов'язаних із ним подій родинного та громадського життя, різні прикмети метеорологічного, біологічного, агрономічного та іншого порядку тощо» (Єрмоленко, 1995, с. 45). Саме з народним календарем як однією з форм існування знань етносу про його природне та соціальне оточення безпосередньо пов'язані календарні обряди і звичаї, які теж є річним циклом, довкола котрого зосереджені найважливіші свята й сезонні роботи (Там само), які своїм корінням сягають ще язичницьких вірувань і відображають діяльність людини впродовж року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Український народний календар і календарна обрядовість зокрема, календарно-обрядовий фольклор доволі ґрунтовно досліджено в етнографії, етнології та фольклористиці. Цьому питанню присвячували свої праці Яків Головацький, Михайло Максимович, Кость Копержинський, Віктор Петров, Степан Килимник та ін., воно не втратило актуальності й у сучасних студіях Віктора Давидюка, Володимира Галайчука, Олександра Курочкіна, Олени Чебанюк, Ганни Сокіл, Лесі Горошко, Олександра Коломийчука, Наталії Стішової та ін. Незважаючи на те, що бібліографія наукових студій із календарної обрядовості має великий обсяг, усе ж «недостатня, аби задовольнити потреби монографічної праці, оскільки найчастіше дослідники в системі річної календарної обрядовості зосереджували свою увагу на окремих святах або ж комплексі свят переважно зимового та літнього періодів» (Стішова, 2017, с. 8).

Номінації календарних релігійних і народних свят та обрядів (обрядодій, атрибутів, учасників та ін.), які серед іншого ілюструють зв'язок між формуванням, розвитком лексичної системи мови і традиційною культурою – об'єкт зацікавлень і мовознавців. Михайло Лесів, досліджуючи назви релігійно-християнських свят, стверджує, що такі найменування «мають не тільки численні живі народні форми, але й значною мірою збагачують літературну мову та впливають на розвиток її семантичної структури, а це відповідно збагачує словесну культуру і філософію народного мислення» (Лесів, 2000, с. 56).

Репертуар зазначеної ТГЛ формувалася впродовж тривалого періоду, виявляючи різні мовні явища, позамовні впливи, архаїзацію та інновацію, локальну специфіку, а відтак стає вдячним матеріалом для досліджень із етнолінгвістики, ономастики, фразеології, діалектології, історії мови, історичної лексикології, порівняльного мовознавства тощо.

Метод дослідження – описовий.

Виклад основного матеріалу. Вивчення календарної номінації в українській мові – онімної та апелятивної лексики (назви свят, встановлених днів, обрядів, учасників, матеріальних компонентів та ін.) здебільшого представлено аналізом окремих календарних свят чи присвяток, а для всебічної репрезентації цієї ТГЛ необхідний докладний опис усієї лексики річного циклу. Мовознавці акцентують здебільшого на термінологічному, концептуальному та етнолінгвістичному аспектах досліджень, причому «термінологічний аспект [...] постає з практичної потреби лінгвістики вмотивувати терміни традиційної народної культури та встановити їх співвідношення з картиною світу загалом і мовною картиною світу зокрема», концептуальний – із продуктивності вивчення «не окремих номенів, а цілих концептів, об'єднаних певним метатекстом», а етнолінгвістичний полягає в тому, що «у структурі значення багатьох предметних слів визначається етнокультурний компонент» (Шкаровська, 2007, с. 248 – 249). Однією з нагальних проблем у висвітленні календарної номінації є «системне накопичення лексичних та фразеологічних фактів, що становлять вербальну частину календарної обрядовості; установлення принципів та моделей міфологічної мотивації, що лежить в основі номінації обрядової реальності, ритуальних дій, обрядових персонажів тощо» (Шарапа, 2007, с. 70).

Серед перших мовознавчих розвідок про лексику календарного циклу праці Євгена Грицака – про назви народних свят від Великого посту до Трійці (Зелених свят) (Грицак, 1934) та Івана Огієнка – про походження різдвяних і великодніх «виразів» (Огієнко, 1934а; 1934б), опубліковані на сторінках журналу «Рідна мова».

Народні назви свят української мови детально тлумачить Олекса Горбач, який, обстеживши 84 населені пункти переважно південно-західних теренів українського мовного обширу, зафіксував локальні відповідники свят, наприклад, зі значеннями 'Різдво': *Ріство* (і фонетичні варіанти), *Рождество*, *Боже народжіння*; 'Новий рік' – *Васілія*, *Щодруха*, *Гоготуха* та ін. (Горбач, 1988, с. 136).

Вивченню народних назв християнських свят присвячує низку мовознавчих розвідок Надія Остап. Дослідниця детально роз'яснює назву свята *Вербна неділя* 'неділя перед Великоднем', яка є дуже давньою (у пам'ятках від XI ст.) та функціонує майже на всій території України і в літературній мові, і в діалектах (Остап, 2000, с. 314), аналізує універбати *Вѣрбница*, *Верѣбница*, *Вербляница*, *Вѣрбич*, *Квітница* 'тс.', субстантив *Вѣрбна* 'тс.' та ін., а також номінації головного атрибута свята – освяченої гілочки верби: *св'ячена верба*, *шутка*, *бечка*, *баська*, *базе* та ін. (Остап, 2000, с. 316–318).

В іншій студії науковиці продемонстровано мотиватори номінацій *П'ятдесятниця*, *Зіслання (Зішестя) Святого Духа*, їх найдавнішу фіксацію в словниках та в історичних джерелах, діалектні відповідники назв (*Трійця* (і фонетичні варіанти), *Зелені свята*, *Квічальна неділя*,

Свята неділя, русаля та ін.), наведено етимологію лексем, проілюстровано семантичну структуру, міжмовні паралелі, виявлено діалектні відповідники клечальної зелені (літ. *кличання, зéлень*, діал. *зелó, май, майна́, ма́йка* та ін.) (Осташ, 2003а, с. 248 – 268).

Н. Осташ зосереджує увагу й на геортонімі *Водохрещі* – з'ясовує історію фіксації власної назви, її фонетичні та граматичні варіанти, поширення в діалектах, детально аналізуючи менш поширені говіркові відповідники – *Водосвятиє, Щедрик, Вода, Свічки, Коляда, Йордан* та ін. (Осташ, 2003б).

М. Лесів студіює номінації великих християнських празників в українській мові та в християнській традиційній культурі: аналізує назви господніх і богородичних свят за структурою – однослівні (*Введення, Благовіщення* та ін.), двокомпонентні (*Стрітення Господнє, Чесного Хреста* та ін.) і багатоконпонентні (*Різдво Господа Нашого Ісуса Христа, Свята і Велика Неділя Пасхи* та ін.) (Лесів, 2000, с. 51), визначає їх здатність слугувати основою для творення прикметників (*водохресний, йорданський, стрітенський* та ін.), а також прізвищ (*Спаський, П'ятницький, Воздвиженський* та ін.) і географічних назв (*Іспас, Троїця, Богородичани* та ін.) (Лесів, 2000, с. 54 – 55).

Окреслюючи динаміку семантичної структури лексем, засвідчених у пам'ятках української мови XIV – XVII ст., Любов Осташ серед іншого констатує збереження значення слів *багнята* 'ритуальна гілка верби із сережками, яку освячують у Вербну неділю' (фіксація в пам'ятках XVI ст.) у лемківських говірках, *шутка* 'тс.' (I пол. XVII ст.) – у наддністрянських, гуцульських, бойківських; натомість слово *лоза* 'лозовий чагарник, лозняк' (XV ст.) розвинуло обрядове значення – 'ритуальна вербова гілка, яку освячують у свято Вербної неділі' – у сучасних наддністрянських говірках (Осташ, 2016, с. 116).

Тетяна Жалко простежує номінації весняних календарно-обрядових пісень, potwierджуючи відсутність єдиної назви, адже, за словами дослідниці, навпаки, ідеться про «термінологічну полісемію»: на теренах України найкраще збереглися назви *веснянка* і *гаївка*, натомість активно функціують діалектні – *дзельманувки, вородайки, зозульки, голубки, васильки, подолянки, стастурки, похуди, жалімони, вирбоньки, бабоньки, олендарки, зучки, царівни, перепілоньки, гуканки* та ін. (Жалко, 2010, с. 88), які потребують спеціального мовознавчого вивчення.

Джерельною базою для студій Ольги Миголінець стали записи дослідниці із 45 населених пунктів Закарпаття, що дало змогу зіставити закарпатську календарно-обрядову лексику з відповідною лексикою сусідніх мовних ареалів і виявити специфічні фонетичні, словотвірні й лексичні варіанти (*Лагосіки, Предч'ятя, Дру́га Ся́та Ма́р'я* та ін.) (Миголінець, 2021b, с. 140). Діалектні календарно-обрядові назви, утворені на основі власних імен, мовознавиця вивчає з погляду на їх лексико-граматичні особливості, внутрішню форму, варіативність складу чи окремих компонентів, відтак пояснює семи на означення

20 релігійних свят і періодів, з'ясовує наявність чи відсутність зафіксованої лексики в інших українських говорах і в літературній мові. Підсумовано, що на формування найменувань передусім впливає закон мовленнєвої економії, тобто заміна багатоконпонентних назв однослівними (*Андрášа, Гаврілія, Пётра, Сáви* та ін.) (Миголинець, 2021а, с. 302).

На польовому матеріалі з 22 закарпатських говірок здійснює семантичний, словотвірно-етимологічний і лінгвогеографічний аналіз хрононімів Еріка Гоца. Дослідниця стверджує, що ґрунтовне вивчення лексики народного календаря потребує студіювання «номінації і предметно-дійового складу обрядів кожного періоду в ареальному аспекті» (Гоца, 2019, с. 38), тож роз'яснює зафіксовані номінації, розподіливши їх за чотирма річними циклами: зимовий (*Введéніє, Миколáя* та ін.), весняний (*Цвітнá ниділя, Вознесéніє, Їря* та ін.), літній (*Ивáндиль, Велика Богорóдиця* та ін.), осінній (*Главосі́ки, Покрóвы, Міхáйля* та ін.) (Там само, с. 39 – 41). У висновках ідеться про те, що чималу кількість хрононімів у закарпатських говірках утворено на власному мовному ґрунті від праслов'янських основ, деякі з них успадковані безпосередньо від праслов'янської мови (*Відóрці, Стрítинє, Русáля* та ін.); церковнослов'янізми становлять значно меншу частку (*Вознесéн(у)іє(я), Преображéні(у)є, Воздвижéніє* та ін.), а хрононіми християнського походження «заступили прадавні назви свят, сезонів, сакральних і профанних (тобто світських) часових відтинків» (Там само, с. 41).

Ґрунтовне діалектологічне дослідження календарно-обрядової лексики говірок українських Карпат представлено в праці Кіри Задої (матеріал фіксовано впродовж 1986 – 2014 рр.). У результаті детального обстеження терену авторка встановила просторову дистрибуцію назв Святвечора, Різдвяних свят і Водохрещця (Богоявлення) та унаочнила цю інформацію на вісьмох картах (Задо́я, 2015). Виокремлено дві групи хрононімів – нехристиянського і християнського походження та окреслено вісім ареалів хрононімів різдвяного, новорічного і хрещенського циклів, наприклад, закарпатський (*кращун, бабин вечір, бабинець, бабин святий вечір* 'Різдво'), закарпатський і західнобойківський (*дідів-вечір* 'Святвечір'), закарпатський і закарпатський гуцульський (*водокиці* 'Водохреще') та ін. (Там само, 2015, с. 254 – 255). Як наголошує дослідниця, хрононіми викликають зацікавлення не тільки з погляду мовних моделей, за якими вони творяться, а передусім тим, що у стислій, концентрованій формі відображають народні уявлення, пов'язані з якоюсь подією народного календаря, містять важливу інформацію про певні аспекти древньої духовної культури і здатні разом із більш розгорненими обрядовими текстами бути джерелом реконструкції цієї культури (Там само, 2015, с. 244).

Лексику зимового та весняного циклів календарного обряду надсянських говірок аналізує Наталя Герасим, фіксуючи при цьому й низку локальних мовних одиниць: *у новому літі* 'віншувати', *татуськати* 'посівати пшеницею, сповіщати про прихід Нового року', *гуніти куцюркі* 'водити гаївки' (Герасим, 2014, с. 98 – 99).

Назви східноpodільських обрядових страв весняного циклу – семантичну структуру, основні моделі номінації – розглядає Олексій Оскирко, маркуючи їхні диференційні ознаки: 'розмір' (*паска маленька*, *паска велика* та ін.), 'місце виготовлення' (*паска домашня*, *паска магазинна* та ін.) (Оскирко, 2018а, 123). Назвам обрядових страв зимового циклу у східноpodільських говірках присвячено іншу розвідку вченого (Оскирко, 2018б), виконану на польовому матеріалі автора, зібраному у 2015 – 2017 рр.

Номінації християнських свят і їх походження в іваничівських говірках (південний регіон Волинського Надбужжя) вивчає Тетяна Гусак, звертаючи увагу на фонетичні варіанти назв свята Андрія Первозванного – *Гандрéя*, *Гандрі́я*, дня пророка Іллі – *Іл'ї*, *Лі*, *Іллі*, передодня Різдва Ісуса Христа – *Куляда́*, *Кóляда*, вечора перед Новим роком – *Бугáтий вéчір*, *Багáтий вéчір*, Водохреща – *Водо́хрища*, *Водо́хрище* та ін. (Гусак, 2001, с. 165 – 168). У записаних звичаях, повір'ях, ворожіннях, заборонах, обрядодіях, пов'язаних із календарними святами, удоступнено номінації атрибутів (*дідух*, *звізда́*), учасників обрядів (*тирибирáнци*), обрядових пісень (*куля́дки*, *щедрувни́ці*), обрядодій (*ході́ти з козо́ю*, *Кóлиди ко́лидува́ти*) та ін. (Там само, с. 166 – 168).

Тетяна Шкаровська має за мету максимально комплексно описати склад тематичної групи лексики народного календаря в говірках середньоподільсько-наддніпрянського порубіжжя (Шкаровська, 2007). Об'єктом дослідження є народні хрононіми, що окреслюють певні відрізки часу – добу, тиждень, місяць (*Середохресна неділя*, *ніч на Паску*, *Білий тиждень*, *Спасівка* та ін.), календарні назви, пов'язані з антропонімами (*Андрія*, *Савки*, *Зосим-бджільник*, *Степан-сінокіс*, *Михайлів день* та ін.), назви, які демонструють накладання християнського й народного календарів (*Паска*, *Кутя*, *Купало*, *Покрова*, *Параскева П'ятниця* та ін.) (Шкаровська, 2009, с. 82).

Марина Шарапа, спираючись на власні записи, здійснені в 40 середньоподільських говірках, переважно на Житомирщині, окреслює номінативний репертуар лексико-семантичної групи назв атрибутів весняно-літніх календарних обрядів, представлений мовними одиницями, які мають лише обрядове значення (власне обрядові, наприклад, *волочо́льне*, *купáло*, *трóйця*, *пáска* та ін.) або і обрядове, і необрядове значення (Шарапа, 2010б, с. 384 – 385). Номінації атрибутів календарної обрядовості середньоподільського діалекту присвячено й інші праці дослідниці (Шарапа, 2009; Шарапа, 2010а).

Детально аналізуючи ЛСГ назв обрядових часових понять на позначення календарних дат і періодів весняно-літнього циклу обстежених говірок, М. Шарапа виокремлює номінації, які пов'язані із церковних календарем (*Прощений тиждень, Страсть, Радовниця, Юрія, Івана, Ілля* та ін.) і які мають лише народну етимологію (*Білий тиждень, Чистий тиждень, Красна субота* та ін.) (Шарапа, 2013, с. 141).

Марина Поістогова на багатому діалектному фактажі зі Східного Полісся – говірки Київщини, Чернігівщини та Сумщини – студіює назви зелені, яку використовують з обрядовою метою на Трійцю, причому номінації представлено на широкому культурному тлі – до уваги взято прикмети й повір'я, пов'язані з трійцькою зеленню, її обрядові функції, мотивацію дійств, що супроводжують обряд клечання, тощо; серед іншого – номінації трійцького обрядового дерева (*виха, щогла, в'їлце* та ін.) (Поістогова, 2005, с. 173). Результати унаочнено на карті – засвідчено поширення назв трійцької зелені: *клечення, май, трійцке, зелень* (Там само, с. 177).

Етнографічні та фольклорні джерела також принагідно фіксують діалектні назви календарних свят і обрядів та їх предметно-дійовий склад, формуючи джерельну базу мовознавчих досліджень. Скажімо, Ірина Несен, описуючи осінні свята на Житомирському Поліссі від середини ХІХ ст., фіксує «терміни осіннього сезону»: *Полупетро* 'другий день свята апостолів Петра і Павла', *мандрики, мандриги* – як ритуальні страви цього свята (Несен, 2009, с. 175), *Покрівний Іван* 'день Івана Богослова', *Здвиженне, Чесний* 'день Воздвиження Хреста Господнього' (Там само, с. 183) та ін.

Об'єкт наукових зацікавлень Наталі Хобзей – лексика календарної обрядовості українських говірок Сучавщини та Мараморощини (дослідження здійснено на матеріалі діалектних словників О. Горбача та на експедиційних текстах авторки із с. Красна поблизу Сігету, записаних у 1999 – 2000 рр.). Проаналізовано номінації свят зимового календарного циклу (*Власний Сьвет-вечер, собор Богородиці, Видорисьші* та ін.), циклу Великодніх свят (*Бечковá неділя, Великідний тїждень* та ін.), постів (*говіня Христóво, Богорóдичне говіня* та ін.), а також обрядових страв і печива (*кутя, прижитура, моцюк, дорá* та ін.), обрядодій (*паліти бóроду дідові*), учасників обрядодій (*герóди, сійники, чюма* та ін.) (Хобзей, 2002).

Безперечну цінність мають дослідження календарно-обрядової фразеології. Семантична структура обрядових фразеологізмів східнословобожанських говірок відображена в монографії Ірини Царьової, яка за лексикографічними й етнографічними джерелами та на підставі самостійно зібраних за спеціальною програмою матеріалів удоступнює значний за обсягом емпіричний матеріал – 2000 обрядових фразем календарного й сімейного циклу. З'ясовано, що в основі семантики обрядової фразеології календарного циклу – переважно хронологічний

і фактографічний компоненти, у змісті й формі багатьох східнословобожанських обрядофразем відображено аграрні традиції етносу, спостереження за природними явищами, особливості прикмет і заборон та ін. (Царьова, 2015, с. 104 – 105).

Зіставний аспект обрядових фразеологізмів весняного циклу західнополіських і східнословобожанських говірок – їх еволюція, «культурологічні потенції» – стали об'єктом вивчення іншої праці І. Царьової; наприклад, детально з'ясовано особливості мотивації таких назв: сх.слоб. *благовісне теля, благовісне поросля, благовісне яйце, благовіщенське курча*, зх.поліс. *благовіщенська щука*; сх.слоб. *щука виграє*, зх.поліс. *шучка гра* та ін. (Царьова, 2010, с. 183 – 184). Аналіз обрядової фразеології, за словами дослідниці, «дає змогу з'ясувати один з аспектів мовотворчої позиції – орієнтації людини у світі сутностей» (Там само, с. 182).

Своєю чергою Наталя Коваленко ставить за мету виявити фраземи з компонентами-назвами Різдвяних свят у діалектах, проаналізувати їхню семантику та етнокультурну символіку (Коваленко, 2018b). Серед іншого пояснено мотивацію фразеологізмів зі значеннями 'нестерпно хотіти чогось' (лемк. *забагнути си як у Святom вечеру циганові ягоди*, поділ. *захтів як ягід в Різдво*), 'невчасно, із запізненням зробити' (лемк. *зробити на третій ден по Рістві*, зх.поділ. *на четвертий день Різдва*) (Там само, с. 12 – 13). В іншій розвідці досліджено діалектні фраземи з компонентами *кутя* (*звати кутю, носити кутю*) та *колядник* (*як при колядниках, як колядна свічка*) (Коваленко, 2018a, с. 70) та ін.

Н. Коваленко й І. Царюк акцентують увагу на обрядових фразеологізмах з опорними словами *Великдень* (*Велидєнь*) і *паска* (Коваленко & Царюк, 2019, с. 36 – 39): визначають їх структурно-семантичні фразеомоделі в діалектах, типи образної мотивації, частоту фіксації, появу нових фразем зі словом *писанка* тощо, причому «всі складники календарних обрядів утворюють понятійне поле, співвідносне з полем номінативним, а значення фразем впливає з контекстів, у яких обрядова дійсність інтерпретує смислово й культурну інформацію цілої нації» (Там само, с. 40).

Віктор Ужченко свої наукові зацікавлення зосереджує на семантичній структурі фразеологізмів пісенного календарно-обрядового дискурсу, їх когнітивно-культурологічній інтерпретації (Ужченко, 2008). Зокрема виділяє три фразеологічні «концентри»: загальноживані ідіоми (*підкинути під лавку, наложити головою* та ін.), фразеологізми, властиві не тільки календарно-обрядовим пісням, а й різножанровим фольклорним дискурсам, усному мовленню (*прикладки прикладати, зробити обжинки, вербовая кладка* та ін.), а третій, припускає автор, komponує повторюваний мотив жнивварських пісень – «позначення сонця, за яким жінці визначають час» (*сонце під полудень, сонечко надвечір* та ін.) (Ужченко, 2008, с. 71 – 72). Окреслено тематичні та семантичні розряди ФО в календарно-обрядових піснях (Там само,

с. 72 – 73); звернено увагу на концепти *Петрівочка, криниця, калина, вінок, весна* (Там само, с. 77 – 78; 80 – 81; 83) та ін.

Відомі інші мовознавчі праці, виконані на матеріалі фольклорних творів. Зокрема Ірина Круть звернула увагу на структурно-семантичний, стилістичний аспекти лексики календарно-обрядової поезії – зафіксувала та проаналізувала 950 лексем і більш ніж 2700 сем (Круть, 2004, с. 2) у межах 10 тематичних груп і відповідних підгруп, це дало змогу дійти висновку про «антропоцентризм аналізованої лексики, що полягає в проектуванні людської моделі розуміння й організацію довкілля на теологічну сферу, тваринний і рослинний світ» (Там само, с. 15). Дослідниця маркує важливу особливість назв, зафіксованих у пісенному фольклорі, – «послаблення реалемної співвіднесеності й посилення ролі метафізичних чинників, коли центральними стають власне обрядове, міфічне чи символічне значення, які зумовлюють сполучуваність і роль мовних одиниць у тексті» (Круть, 2003, с. 15). Лексику річного циклу календарно-обрядової поезії, зокрема мовні засоби вираження часу, описує й Марина Болобан (Болобан, 2013).

Сергій Єрмоленко аналізує граматичні (словозмінні та семантико-синтаксичні) особливості геортонімів у текстах паремій, зауважуючи, що «первісна [...] семантична схема календарного прислів'я з геортонімом виявляє смислову зарядженість у плані її подальшого міфологічного (пере)осмислення. [...] така паремія виражає або дескриптивне значення (укр. *На Юря сховається в жито куря; діал. Як на Івана греміт, будуть оріхи захмудені*), або ж зміст паремії має прескриптивний характер (укр. *Догодуй бджолу до Івана, то нарядить тебе, як пана*)» (Єрмоленко, 2010, с. 44), а маркувальним «[...] для народного календаря і для прислів'їв відповідної тематики є те, що канонічна назва свята, у якій виступає, причому іноді не в синтаксично провідній позиції, ім'я того чи іншого святого, має тенденцію скорочуватися, заступаючись при цьому ідеонімом – особовим людським іменем, ужитим самотійно або ж з якоюсь додатковою лексемою» (Там само, с. 12); цю думку ілюструє паремією зі збірки М. Номиса – *На Петра Вериги розбиваються криги* та ін.

С. Єрмоленко, спираючись на концепцію О. Потебні про засвоєння народним календарем християнського церковного, розвиває думки вченого, проектуючи їх переважно на східнослов'янський матеріал: роз'яснено мотивацію виникнення церковно-календарних «термінів» *Стрітіння, Обретіння, Введення, Покрова, Великдень*, народних назв свят *Симонове зело, Переплавна середа, Руфа* та ін. (Єрмоленко, 1995, с. 51 – 52), звернено увагу на адаптацію церковного свята чи «календарного святого» в народному мовленні (*на Варвари, на Олексі*), заміну церковнослов'янського варіанта імені народним (*Явдоха*), «контамінацію» канонічного найменування свята (*Петра Вериги*), наявність імені святого як постійної прикладки, що вказує на «функційну

спеціалізацію» календарного угодника (*Євдокія-плющиха, Антон-вихровий*) (Там само, с. 47 – 48).

Лідія Гнатюк, аналізуючи назви святих і похідні від них, зафіксовані в збірці М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864), серед іншого детально розглядає ті агіоніми, які виконують функцію геортонімів, – *Іван Верхопечерник, Петро Верига, Петро* (та похідні утворення *Петрів день, петрівський день, петрівчаний день, петрівній день*) (Гнатюк, 2021, с. 183, 184), а також на народних геортонімах, які «складаються з прикметника, що називав ознаку за порою року чи температурою, та імені» (*Весняний Микола, Теплий Олекса*) (Там само, с. 186) та ін.

Інна Пахолок, висвітлюючи народні версії походження *Зелених свят* за українськими повір'ями та аналізуючи засвідчені назви, констатує, що церковні назви свята почали фіксувати ще в пам'ятках Київської Русі (*П'ятидесятниця, Зішестя Духа Божого, Трійця*), натомість народні номінації свята загалом – *Зелені свята, Русаля, Свята неділя* й окремих його днів – *Клен, Дух* – згадано в пам'ятках значно пізнішого часу, тому дослідниця підсумовує, що «локальні назви цього свята мають передовсім хронологічну, аніж територіальну розбіжність» (Пахолок, 2015, с. 63). Щодо ареалу поширення лексем, то лише поліщуки, як зазначає І. Пахолок, надають перевагу назві *Трійця*, лемки – *Русаля*, а бойки, гуцули й покутяни – *Свята неділя* (Там само, с. 71).

Порівняльне дослідження назв літнього календарно-обрядового циклу української і білоруської мов – лексико-тематичний, семантичний, генетичний аспекти – здійснює Катеріна Хазанава, яка, студіюючи лексеми *Трійця, П'ятидесятниця, Спас, Купала, зажинки* та ін., підкреслює їхню схожість в обох мовах (Хазанава, 2013, с. 440), хоча й таких номінацій порівняно із зимовим календарним циклом небагато, що пов'язано з великою зайнятістю господарськими роботами (Там само, с. 439).

Тамара Голі-Оглу з'ясовує походження обрядових номінацій весняного циклу у східнослов'янських та в урумській і румейській мовах. Одним із підсумків аналізу стає твердження, що «обрядові термінологічні системи весняного календарного циклу східнослов'янських мов сформувалися вже у праслов'янську добу» і є одними з архаїчних пластів лексики (Голі-Оглу, 2003, с. 15) з незначною кількістю запозичень, здебільшого латинізмів та грецизмів, що «мають додаткові ритуально-міфологічні конотації і в мові-джерелі, і в східнослов'янських мовах» (Там само, с. 12).

Світлана Богдан об'єктом вивчення обирає специфіку функціонування геортоніма *Різдво* в епістолярних текстах Лесі України: окреслює функції цієї власної назви, «установлює типологічні ознаки контекстів актуалізації», визначає продуктивність експлікації лексем словотвірною ряду геортоніма та їх використання як елементів

етикетних конструкцій (Богдан, 2019, с. 176). В іншій розвідці С. Богдан здійснює спробу змодельовати мовний образ Великодня в епістолярних текстах Лесі Українки та її найближчої родини: визначає функції геортоніма *Великдень* і його діалектних варіантів *Паска*, *Пасха*, уживаних у мовленні Косачів-Драгоманових, а також аналізує назви, пов'язані з великодніми святкуваннями (*писанка*, *крашанка*, *паска*) тощо (Богдан, 2020).

Тетяна Крашеніннікова специфіку «лексики календарного типу» досліджує на матеріалі літературної казки XIX ст. За спостереженням авторки, народний календар відображений і в назвах казок, і в тому, що їх персонажами стають назви місяців (Крашеніннікова, 2015, с. 309).

Семіотичний підхід до вивчення власних назв свят у сучасній українській мові дав змогу Вікторії Желязковій виділити три групи геортонімів: іконічні як репрезентанти народного календаря (*Яблуневий Спас*, *Медовий Спас*, *Жилник*, *Збірний тиждень* та ін.); індекс альні, серед яких є офіційно-церковні назви (*Різдво Христово*, *Василя Великого день*, *Івана Богослова день*, *Іллі-пророка день* та ін.), символічні, передусім назви державних свят (Желязкова, 2019, с. 182 – 183).

Низку розвідок присвячено дослідженню концептів, пов'язаних із народним календарем, ідеться передусім про студії Тетяни Космеди, Наталі Плотнікової (мікроконцептосфера *Святки*, концепти *Святвечір*, *Водохреще*), Юрія Сапліна (*Різдво* та *Пасха*), Ольги Павлушенко (*Різдво*) та ін. Скажімо, лінгвокультурологічний і семантико-когнітивний підхід до вивчення української різдвяно-новорічної обрядовості як до мікроконцептосфери *Святки* – «складного культурного комплексу із акціональними, предметними, персональними та вербальними компонентами» – застосовує Наталя Плотнікова (Плотнікова, 2009, с. 13): проаналізовано 46 центральних концептів, які репрезентовано 314 мовними одиницями, зокрема виявлено, що в різдвяно-новорічній лексиці мешканців Західної України функціонує 87 локальних номінативних одиниць (*дзьобавка*, *логаза*, *настільник* та ін.), а у східній і центральній Україні – лише 34 (*Овсень*, *посипалка*, *н ворічна ялинка* та ін.) (Там само, с. 14).

Висновки і перспективи досліджень. Здійснений огляд стану дослідження календарно-обрядової лексики і фразеології ілюструє спорадичність, нерівномірність її вивчення – зазвичай у фокус студій потрапляють номінації окремих календарних свят чи їхніх складників, бракує розвідок із тих чи тих говорів, а отже, потрібно заповнити прогалини на діалектній карті. Різномасштабні дослідження лексики народного календаря – онімної та апеллятивної – на матеріалі української літературної мови та діалектів уможливають повний опис цього пласту лексики, продемонструють особливості його формування й динаміку, ареальну специфіку, лексико-семантичні зв'язки та ін. Тому завдання першочергової ваги для мовознавців – продовжити фіксацію, систематизацію і всебічний аналіз окресленої ТГЛ.

Результатом майбутніх досліджень стане максимально комплексне представлення календарно-обрядової номінації – свят, присвяток, обрядодій, обрядових атрибутів, учасників та ін. – у зведеному словникові мови, а також у текстографії та лінгвогеографії.

Література і джерела

- Богдан, С. (2019). «Рокові» свята в епістолярних текстах Лесі Українки: Різдво. *Культура слова*. Вип. 90. С. 176 – 189.
- Богдан, С. (2020). Мовний образ Великодня в епістолярних текстах Лесі Українки та її родини. *Культура слова*. № 92. С. 187 – 202.
- Болобан, М. (2013). Лексика річного циклу календарно-обрядової поезії. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство)*. Вип. 5. С. 3 – 11.
- Герасим, Н. (2014). Лексика на позначення календарної обрядовості (на матеріалі діалектних текстів із Надсяння). *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст: тези доп. міжнар. конф. Ін-т укр. мови НАН України*. К. С. 97 – 100.
- Гнатюк, Л. (2021). Агіоніми та похідні від них у мовній картині світу українців ХІХ ст. (на матеріалі збірки Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше»). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Вип. 1. С. 182 – 188.
- Голі-Оглу, Т.В. (2003). *Походження обрядових календарних термінів весняного циклу (на матеріалі української, російської, білоруської, урумської та румейських мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.15 – загальне мовознавство*. Донецьк, 17 с.
- Горбач, О. (1988). *Українська народня релігійно-християнська термінологія й лексика*. Зб. мовознавчої комісії Наук. Конгресу в тисячоліття хрещення Руси-України. Мюнхен. Т. 1. С. 99 – 146.
- Грицак, Є. (1934). Народня великодня термінологія. *Рідна мова*. Варшава. № 2. С. 141 – 148.
- Гусак, Т. (2001). Назви деяких християнських свят та їх походження в іваничівських говірках. *Українські і польські пограниччя*. Люблін – Луцьк. С. 165 – 169.
- Гоца, Е. (2019). Назви календарно-обрядових свят у говірках Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Вип. 2. С. 38 – 44.
- Єрмоленко, С. (1995). Лінгвістичні аспекти взаємодії церковного та народного календарів і міфологічна концепція О. Потебні. *Мовознавство*. № 1. С. 45 – 54.
- Єрмоленко, С. (2010). Граматика геортонімів у текстах календарних паремій. *Studia Linguistica*. Вип. 4. С. 39 – 46.
- Єрмоленко, С. (2017). Особливості реалізації геортонімів у контексті народнокалендарних прислів'їв (граматичний і міфологічний аспекти). *Мовознавство*. № 2. С. 3 – 13.

- Жалко, Т. (2010). Номінації весняних календарно-обрядових пісень українців: регіональний аспект. *Фольклористичні зошити: зб. наук. пр.* Луцьк. Вип. 13. С. 78 – 88.
- Желязкова, В. (2019). Геортоніми в сучасній українській мові: семіотичний ракурс студіювання. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 36. С. 180 – 184.
- Задоя, К. (2015). Народные наименования праздничных дней святочного цикла у населения Украинских Карпат. *Діалектологічні студії. 10: Традиції і новаторство*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. С. 244 – 269.
- Коваленко, Н. (2018a). Назви зимових обрядів у кодах фразеології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів*. Вип. 17. Т. 3. С. 69 – 70.
- Коваленко, Н. (2018b). Назви різдвяних свят у складі фразеологізмів. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників філологічних наук: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Південноукр. організація «Центр філологічних досліджень»*. С. 12 – 14.
- Коваленко, Н. & Царюк, І. (2019). Фразеологізми з назвами великодніх свят в українському діалектному мовленні. *Ukrainica Posnaniensia*. 7(2). С. 35 – 42.
- Крашеніннікова, Т. (2015). Антропонімна лексика календарного типу української літературної казки ХХ століття. *Філологічні студії*. Вип. 13. С. 306 – 312.
- Круть, І. (2004). *Лексика календарно-обрядової поезії: структурно-семантичний та стилістичний аспекти*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Кіровоград, 20 с.
- Лесів, М. (2000). Назви великих християнських празників в українській мові та християнській традиційній культурі. *Християнство й українська мова: матеріали наук. конф.* Львів. С. 50 – 57.
- Миголинець, О. (2021a). Антропоніми в складі календарно-обрядових назв (на матеріалі закарпатських говірок). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Вип. 1. С. 284 – 289.
- Миголинець, О. (2021b). Календарно-обрядові назви осіннього циклу в закарпатських говірках. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Ужгород. Вип. 2. С. 139 – 144.
- Несен, І. (2009). Терміни осіннього сезону в народних уявленнях Житомирського Полісся (середина ХІХ – ХХ ст.). *Волинь-Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. Вип. 18. С. 174 – 184.
- Огієнко, І. (1934a). Походження великодніх виразів. *Рідна мова*. № 4. С. 147 – 150.

- Огієнко, І. (1934b). Походження різдвяних виразів. *Рідна мова*. № 1. С. 7 – 12.
- Оскирко, О. (2018a). Номінація обрядових страв весняного циклу у східноподільських говірках. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Вип. 1. С. 122 – 125.
- Оскирко, О. (2018b). Номінація обрядових страв зимового циклу у східноподільських говірках. *Філологія: сучасний погляд на вивчення актуальних проблем: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Запоріжжя*. С. 25 – 28.
- Осташ, Л. (2016). Перегук століть: давні лексеми у діалектному мовленні. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. пр.* Вип. 21: Ареалогія й ономастика. С. 115 – 119.
- Осташ, Н. (2000). До питання про назви християнських свят українців (Вербна неділя). *Християнство й українська мова: матеріали наук. конф.* Львів. С. 314 – 326.
- Осташ, Н. (2003a). Про назви літніх християнських свят українців: Зелені свята. *Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. С. 248 – 268.
- Осташ, Н. (2003b). Про українські народні назви християнських свят: Водохрещі. *Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Я. Закревської*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. С. 290 – 299.
- Пахолок, І. (2015). Народні версії походження Зелених свят та етнографічна специфіка їх назв. *Інновації та традиції в сучасній науковій думці* : матеріали IV Міжнар. наук. інтернет-конф. К. С. 63 – 73.
- Плотнікова, Н. (2009). *Мікроконцептосфера Святки в українській мовній картині світу*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Х., 20 с.
- Поістогова, М. (2005). Із спостережень над східнополіськими фітономенами. Клечання. *Волинь-Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. Вип. 14. С. 167 – 177.
- Стішова, Н. (2017). Українські календарні свята осіннього циклу. К.: Видавництво ІМФЕ, 240 с.
- Ужченко, В. (2008). Фразеологія в календарно-обрядовому пісенному дискурсі. *Лінгвістика*. № 1. С. 67 – 87.
- Хазанова, К. (2013). Лексика літнього календарно-обрядового циклу в білоруській і українській мовах. *Філологічні студії: науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Вип. 9(1). С. 432 – 440.
- Хобзей, Н. (2002). Лексика календарної обрядовості в українських говірках Мараморощини та Сучавщини на тлі гуцульських говірок. *Rozprawy Slawistyczne*. Т. 19. *Z dialektologii słowiańskiej*. Lublin. С. 143–155.

- Царьова, І. (2010). Обрядова підоснова фразеологізмів весняного циклу народних свят західнополіських і східнослов'янських говірок. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Вип. 9. С. 180 – 189.
- Царьова, І. (2015). Етнокультурна семантика в обрядовій фразеології східнослов'янських говірок. Дніпропетровськ: Вид. «Інновація», 258 с.
- Шарапа, М. (2007). Фрагменти поліського традиційного календаря: літній цикл. *Волинь-Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. Вип. 16. С. 70 – 76.
- Шарапа, М. (2009). Семантика та номінація антропоморфної фігури й дерева в середньополіській купальській обрядовості. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Серія: Філологічні науки. Вип. 81(4). С. 73 – 78.
- Шарапа, М. (2010а) Культурна семантика у встановленні семантичної структури обрядових назв (на прикладі деяких середньополіських назв весняної обрядовості). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Філологія. Вип. 12. С. 121 – 126.
- Шарапа, М. (2010b). Назви обрядових предметів як лексико-семантична група номінації традиційних весняно-літніх календарних обрядів Середнього Полісся. *Волинь-Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. Вип. 22. С. 381 – 391.
- Шарапа, М. (2013). Середньополіські назви обрядових часових понять на позначення весняно-літніх календарних дат та періодів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Вип. 17. С. 137 – 143.
- Шкаровська, Т. (2007). Аспекти вивчення лексики народного календаря середньополісько-наддніпрянського порубіжжя. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови: зб. наук. пр. Вип. 3. С. 246 – 253.
- Шкаровська, Т. (2009). До питання семантики шанованих днів народного календаря (на матеріалі говірок середньополісько-наддніпрянського порубіжжя). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Серія: Філологічні науки. Вип. 81. С. 81 – 86.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2023 р.

Прийнято до друку 19.11.2023 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Ніколаєнко І. О.

ДІАЛЕКТНА ФРАЗЕОЛОГІЯ

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ОЦІНКИ ТА РОЗУМІННЯ ПРОЦЕСІВ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ

doi: 10.12958/2227-2631-2023-2-48-72-82

Наталія Коваленко,

доктор філологічних наук,

професор кафедри української мови

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7810-1982>

Українська фразеологія як наука має ґрунтовні напрацювання і здобутки, що підтверджено чималою кількістю робіт, присвячених проблемам творення, етимології, семантики, варіативності та поширення фразем, які функціонують у народному мовленні.

Актуальність обраної теми дослідження, зокрема необхідність аналізу семантичних рядів на позначення процесів пам'яті загалом і запам'ятовування зокрема, пов'язана з потребою вивчення можливостей номінації розумової діяльності людини й пов'язаних із цим емоцій, актуалізованих у складі фразеологічних одиниць сучасного українського літературного та говіркового мовлення.

Одними з найбільш інформативних фразеосемантичних полів є «Розумові здібності людини», «Мислення» і «Мовлення», оскільки людина від найдавніших часів постійно пізнавала себе і продовжує досліджувати й аналізувати свої здатності, можливості.

У статті за допомогою семантичного та психолінгвістичного аналізу схарактеризовано можливості фразеологізмів у реалізації розуміння носіїв говірок процесів пам'яті людини, їхні особливості; зокрема визначено основи образності та метафоричності значень фразеологізмів на позначення таких процесів пам'яті: 'пам'ятати' (як довготривалий процес), 'запам'ятати', 'запам'ятовувати', 'надовго запам'ятати', 'дуже добре пам'ятати', 'змусити запам'ятати', їх територіальне представлення. Матеріалом слугували фразеологічні словники українських говірок та опубліковані тексти зв'язного діалектного мовлення з різних територій України, а також записи авторки з території подільських і суміжних говірок.

В аналізованих виразах смисловим центром є сприймання процесу довготривалої пам'яті як дій фізичної роботи (*держати, тримати*). Спостережено лексикографічне і психолінгвістичне відображення розуміння людини того, що для запам'ятовування потрібно докласти чималих зусиль, напружити мозкову діяльність та ін. Вербальна комунікація підтверджує уявлення мовців про місце зберігання здобутої інформації (довго чи недовго) у голові, тому і наративи,

і лексикографічні праці фіксують фразеологізми з образним конкретизатором *голова*. Компонентами аналізованих фразеологізмів семантичних рядів є іменники *розум, тямка, сама*, дієслова *зарубати, вдовбати, вбити, запечатати, тримати, втовкти* та ін.

Ключові слова: говір, діалект, пам'ять, фразеологічна одиниця.

The topicality of the chosen research topic, in particular, the need to analyze semantic series to indicate the processes of memory in general and memorization in particular, is connected with the need to study the possibilities of nomination of human mental activity and related emotions, actualized in the composition of phraseological units of modern Ukrainian literary and dialect language.

In the article, with the help of semantic and psycholinguistic analyses, the possibilities of phraseological unit in the implementation of the understanding of human memory processes, their features by dialect speakers have characterized; in particular, the bases of figurativeness and metaphorical meaning of phraseological units for the following memory processes have been determined: «пам'ятати» (as a long-term process), «запам'ятати», «запам'ятовувати», «надовго запам'ятати», «дуже добре пам'ятати», «змусити запам'ятати», their territorial presentation. Phraseological dictionaries of Ukrainian idioms and published texts of connected dialect speech from various territories of Ukraine, as well as the author's records from the territory of Podillia and neighboring dialects served as a material for the research.

In the analyzed expressions, the semantic center is the perception of the process of long-term memory as the actions of physical work (*держати, тримати*). The lexicographic and psycholinguistic reflection of a person's understanding of the fact that it is necessary to make considerable efforts to memorize, to strain brain activity, etc., was defined. Verbal communication confirms the speakers' idea of the place of storage of acquired information (long or short-term) is in the head, therefore both narratives and lexicographic works record phraseological units with the figurative concretizer *голова*. The components of the analyzed phraseological units of the semantic series are the nouns *розум, тямка, сама*, the verbs *зарубати, вдовбати, вбити, запечатати, тримати, втовкти*, etc.

Key words: dialect, dialectal language, memory, phraseological unit.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Національно-культурна значущість фразеологізмів полягає в широких можливостях цих одиниць передавати комплекс уявлень

носії мови про фізичний і психічний стан людини, її поведінку, моральні принципи, стереотипи та ін. Фразеологічні одиниці дуже точно й образно відбивають уявлення етносу, зокрема про те, які особливості пам'яті людини характеризують. Наявність оцінного компонента в значеннях фразеологічних одиниць дає змогу позначити особистісне ставлення до ситуації, яку номінують висловленням.

Фіксація та опис семантики, структури, діалектологічності фразеологізмів з усіх ареалів української мови залишається важливим і невідкладним завданням лінгвістів з огляду на існування великої кількості мовних і позамовних чинників, здатних впливати на фразеосистему етносу.

Необхідність аналізу семантичних рядів на позначення процесів запам'ятовування пов'язана з актуальними проблемами вивчення та осмислення мовної картини світу етносу загалом, можливостей пам'яті людини й пов'язаних із цим емоцій, актуалізованих у складі фразеологічних одиниць зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська фразеологія як наука має ґрунтовні напрацювання і здобутки, що підтверджено чималою кількістю робіт, присвячених проблемам творення, етимології, семантики, варіативності та поширення фразем, що функціонують у народному мовленні.

Про напрями розв'язання теоретичних проблем у фразеології, обґрунтування методології і принципів у систематизації та описі фраземікону української літературної мови й діалектного мовлення йдеться в працях М. Алефіренка, Н. Бабич, М. Грицака, М. Демського, А. Івченка, Л. Скрипник, Ю. Прадіда, В. Ужченка та ін. Науковці переконані у важливості комплексних досліджень, у яких поєднано структурно-значеннєвий аналіз фразеологізмів, ураховано їхні функціональні особливості та семантичну організацію, контекстуальні різновиди.

У діалектній фразеології характеристики розумових здібностей, мовленнєвих і мисленнєвих процесів описані на рівні систем говірок і в діахронії, і в синхронії (Н. Романюк, В. Ужченко, Д. Ужченко, Г. Добролюжа, А. Івченко, М. Олійник, Г. Ступінська та ін.).

Українська фразеографія говірок представлена окремими словниками й опублікованими фрагментами словників діалектної фразеології таких говірок: східноpodільських (М. Доленко), західноpodільських і південноволинських (Н. Коваленко), буковинських (Н. Руснак), бойківських (М. Матіїв), волинських (Н. Кірілкова), лемківських (Н. Вархол, А. Івченко, Я. Битківська, Г. Ступінська), центральнослобожанських (О. Юрченко, Л. Ройзензон, С. Ройзензон, А. Івченко, А. Сагаровський), східнослобожанських і степових говірок Донбасу (В. Ужченко, Д. Ужченко), нижньонадніпрянських (В. Чабаненко), західнополіських (Г. Аркушин, З. Мацюк), середньополіських (Г. Добролюжа). Усі ці матеріали підтверджують

багатство фразеології української мови, а словники окремих регіонів підштовхують до підготовки великого фразеологічного словника української мови тлумачного типу, у якому було б найповніше представлено фразеосистему національної мови.

Розуміння механізмів пам'яті людини та його реалізація фразеологічними засобами залишається найменш дослідженим. Н. Руснак у монографії «Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок» визначила, що інтенсивність інтелектуальної діяльності носіїв говірки в момент комунікації виявляється в таких дієсловах: *памй'тайу*, *памй'етайу*, *припомин'найу*, *згаду'йу*, *дужин'помн'у* та ін. (Руснак, 2009, с. 115 – 116). Н. Венжинович, досліджуючи фраземіку української мови в когнітивному та лінгвокультурологічному аспектах, описала фразеозначення 'думати', 'не думати', 'уявляти', 'пам'ятати', 'забути', 'втрачати здатність мислити, пам'ятати' та виявила явища варіативності, полісемії, синонімії й антонімії з позицій антропоцентризму (Венжинович, 2018). Г. Ступінська дослідила реалізацію понять 'добре запам'ятати', 'забути', 'раптово згадати', 'важко пригадати' (Ступінська, 2000, с. 154) на матеріалі фразеології лемківських говірок, що важливо для всебічного вивчення ареальної фразеології української мови.

Особливо інформативними для лінгвістичного аналізу є матеріали лексикографічних праць, тексти живого територіального мовлення, що засвідчують усі аспекти розуміння й усвідомлення людиною механізмів мислення.

Мета статті – виявити й проаналізувати семантику й компонентний склад фразеологізмів у реалізації розуміння носіїв українського говіркового мовлення процесів мислення, пов'язаних із запам'ятовуванням. Завдання – визначити основи образності та метафоричності значень фразеологізмів на позначення процесів 'пам'ятати' (як довготривалий процес), 'запам'ятати', 'надовго запам'ятати', 'змусити запам'ятати'. Матеріалом дослідження послуговували фразеологічні словники українських говірок та опубліковані тексти зв'язного діалектного мовлення з різних територій України, а також записи авторки під час експедицій з території подільських і суміжних говірок.

Методи дослідження. Методика дослідження лінгвістичних даних, здійснених на матеріалі фразеологічних одиниць діалектного мовлення, є системою дослідницьких етапів, спрямованих на виявлення смислових можливостей фразем, особливостей поєднання їхніх компонентів у творенні образності, рис діалектологічності та ін.

Метод суцільної вибірки лінгвістичних фактів уможливив урахування не тільки лексикографічних даних, а й матеріалу, поданого в ілюстраціях до словникових статей. На особливу увагу заслуговують великі тексти-розповіді від носіїв говірок, опублікованих окремими збірками – ґрунтовний і достовірний матеріал для вияву народних

образних вторинних номінацій, їх трансформацій, семантичних різновидів, діалектних рис.

Виклад основного змісту. Одними з найбільш інформативних фразеосемантичних полів є «Розумові здібності людини», «Мислення» та «Мовлення», оскільки людина від найдавніших часів постійно пізнавала себе і продовжує досліджувати й аналізувати свої здатності та можливості. Мовні одиниці цих полів є одними з найдавніших за походженням і найбільш уживаними носіями української мови.

Психологи виокремлюють кілька процесів пам'яті людини: запам'ятовування, збереження, відтворення, забування. За допомогою процесу запам'ятовування відбувається введення нової інформації (образів сприймання, уявлень, думок, переживань) у пам'ять і закріплення в ній шляхом пов'язування нового з набутиим раніше (Степанов, Фіцула, 2006, с. 135). Дослідники визначили, що цей процес починається в короткотривалій пам'яті й завершується в довготривалій. Важливо, що завдяки запам'ятовуванню відбувається нагромадження і закріплення нових знань, які збагачують досвід людини (Там само, с. 139).

Аналіз семантичних рядів на позначення процесів пам'яті пов'язаний із дослідженням вербальних виявів уявлення та емоцій, актуалізованих у складі фразеологічних одиниць сучасного українського говіркового мовлення, національних специфічних уявлень про життя людини.

За досліджуваними матеріалами виокремлюємо такі фразеосемантичні ряди: 'пам'ятати (довготривалий процес)', 'дуже добре пам'ятати', 'запам'ятати', 'запам'ятовувати', 'змусити когось запам'ятати'.

Мовна особистість діалектоносія-інформанта, його мовленнєва вправність і бажання повідомити раніше отриману інформацію, намір продовжувати спілкування, реалізується в так званих конструкціях покликання. У різних говірках української мови спостерігаємо діалектні відмінності на рівні фонетики, наприклад: в українських говірках Підляшшя – *бра'ти / то та'к'ійі накла'дал'і постоли / і та'ко зашн'уровл'увал'і / о ту 'тойе намен'тайу* (Аркушин, 2007, с. 212); центральноподільських – *ше йа памй'тайу / во'на то гор'биста та п'лошча / с'тали ўже за'сел'увати / ўже ра'н'іш'і п'лошч'і зан'і'мали / йа памй'тайу шо рос'казували / шо ў'двац'іт' диў'йатому'роц'і / шо 'дали п'раво пере^uсел'уватис'а ў'д'ругих м'іс'ц'ах* (ВГХ, 2019, с. 218); гуцульських – *та вучи'в'істу худ'іли // шо йа 'памн'ітайу худ'іли* (ГУМ, 1977, с. 219).

Прикметною рисою текстів діалектного мовлення є так звані конструкції-пригадування, коли мовець, згадуючи якісь події, зауважує, наскільки добре пам'ятає про щось чи когось. За матеріалами наративів фіксуємо словосполучення *добре (файно) пам'ятати* та ін.: *Было ўто ни типір / айбó і ни дўже даўно // лиш файно памй'атаву / биш говоріло про*

ўто ўс'о сц'ло (ГУМ, 1977, с. 87); зразу йа помн'атайу ро'били ў пони'д'ілок 'тойе вис'іл'а (Там само, с. 216); пан буў т'рохи ску'пний і да'ваў нам т'рохи дроў // то йа 'добри памн'атайу (БГ, 2005, с. 321); у 'памн'ат'і дер'жу, шо ни 'нужно, а шо с'о'годн'і йіў – за'буў у'же (Сагаровський, 2015, с. 141).

У збірниках діалектних текстів, фразеологічних словниках, інших джерелах знаходимо вирази з компонентом *пам'ять*, які не пов'язані з номінацією власне процесів запам'ятовування, а здебільшого підсилюють ознаку чи позначають непритомний стан людини, наприклад: *без пам'яті* 'дуже сильно, до самозабуття' (Доброльожа, 2010, с. 130); *без 'памняті* (б'із 'памн'ат'), *підсил.* 'надзвичайно сильно, до самозабуття', *Онука* 'д'іда 'л'убе, 'просто б'із 'памн'ат'і од 'його (Сагаровський, 2015, с. 141); *без пам'яті* 'у непритомному стані' (Ступінська, 2013, с. 170).

Простір вербалізації відтінків значення процесів пам'яті під час комунікації дозволяє виокремити семантичний ряд 'дуже добре пам'ятати'. Прикметною рисою фразеологічних одиниць на позначення цього поняття, є їхня компаративна будова (як «Отче наш», як віри), наприклад: *спн'таіс'а його Запа'в'іт / а ў нас це було так йак 'Оче наш* (с. Залуччя Чемеровецького р-ну Хмельницької області); *йа ўже с'е з'найу на'памйат' йак йа'кйі в'іри* (с. Хребтіїв Новоушицького р-ну Хмельницької обл.).

Образними центрами фразем семантичного ряду на позначення 'дуже добре пам'ятати' є порівняння-уточнення про «сьогодення» події, найближчий час, а не віддаленість, що реалізовано такими варіантами: *вчора/вчера, нині, тепер, зараз*, наприклад: *ўже 'шиіс'ат' 'рок'іў пройшло / а 'н'іби ўчора* (с. Вишнівчик Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.). У лемківських говірках зафіксовано: *пам'ятати як гнес* (Вархол, Івченко, 1990, с. 46), *як бы то днесь было* 'дуже добре запам'ятати' (Там само, 1990, с. 50), *як бы то гнеска было* 'дуже добре пам'ятати про кого, що-небудь' (Ступінська, 2013, с. 24), *як гнеска (гнес) – як гнеска памятам, як учитель до ней казал: «Не сьпівай, Югасю, но ротом рушай»* (Там само, с. 61).

Також спостерігаємо перевагу в уживанні компаративних конструкцій як *нині, як зараз, як тепер*: у наддністрянських говірках – *за'чалас' в'і'на / памй'атайу йак 'нин'і // ў не'д'іл'у 'рано* (Коваленко, 2020, I, с. 223); *і йа со'б'і йа'кус' та'ку'п'ісе'н'ку зло'жила / йа йак 'нин'і памн'атайу* (Там само, с. 225); *буковинських – йак 'зарас 'помн'у // він'чайуц:а во'ни ў 'церкві / а та 'бідна ўже т'аш'ка хо'дила / за'бігла / п'лаче / кри'чит / шо ди'тина са б'іе // то ўже й 'витко 'було // йак 'зарас 'помн'у* (БГ, 2005, с. 324); *йек ти'пер памн'атайу // 'було це ў Вили'кодну п'йетницю* (Там само, с. 335); *йек ти'пер памн'атайу на пирит'хаті 'була ста'ра з'рушка і моц вро'дила* (Там само, с. 335); *ка'зали йму так / бо маў горб на п'лечих // йек ти'пер памн'атайу* (Там само, с. 335).

Деякі події чи ситуації можуть мати значний емоційний вплив на людину, і ці переживання позначають фразеологізми зі вказівкою на те, що інформація, яка викликає яку-небудь емоцію, отримана через органи зору, наприклад: у південноволинських говірках – *в очах мати: а ўже йак на'зад 'ййхали с 'теїй Не'чайіўки / ў'мене ше' зара в о'чах ўсе це там / їде 'л'ін'їїа е'лект'рична там // і там на 'пол'і с'к'іки там ле' жало тих сол'дат* (с. Плесна Шепетівського р-ну Хмельницької обл.); у західнополіських – *Не снітьсѧ, але ш в очѧх отѧ, шо прошло: садѧк той, та річка, де бїгали, бо ш то зразу з горѧда і черес – и лужѧк (показала), тїї стави чи така річечка невелика – там гуси пасли... То тѧе мені в очѧх... то ш то бїгали...* (Аркушин, 2007, с. 481).

Особливе значення в структурі фразеологічних одиниць мають семантично опорні слова, які створюють образність, уточнюють відтінки значення. До таких компонентів у структурі української літературної мови й діалектного мовлення належать головно соматизми, а також найменування емоцій, назви предметів побуту й довкілля. Символічно й концептуально мотивованими є компоненти *голова, лоб, ніс* та ін., а концепти емоцій поділяються за модальністю на позитивні та негативні.

У Фразеологічному словнику української мови зафіксовано *мати у тямці* що (рідко) ‘знати, пам’ятати що-небудь’ (ФСМ, 1999, с. 476). У говірках Поділля вживають *'мати на 'т'ам'і* (Коваленко, 2019, с. 364); *три'ел'мати ў голо'в'і* ‘пам’ятати’ (Там само, с. 88); у гуцульських – *мати на сѧмі* ‘мати на думці, пам’ятати; мати на совісті’ (ГСЛ, 2013, с. 539), де *сѧма* ‘гадка, думка’ (Там само, с. 539) (порівн.: *без сѧми* ‘без пам’яті’ (Там само, с. 539)). Із уживанням дієслова *взяти* на місці *мати* в таких виразах змінюється і відтінок значення – пам’ятати / запам’ятати, наприклад: *ўз'ати до 'т'ами* (Коваленко 2019, с. 364), *взѧти на сѧму* ‘запам’ятати’ (ГСЛ, 2013, с. 539). Значення ‘запам’ятовувати’ як тривалий у часі процес реалізовано у виразі *брати на розум* (ЛЛПЖ, 2012, с. 646).

Власне внутрішня форма фразеологічної одиниці може викликати у свідомості носіїв мови асоціації, пов’язані з оцінкою, що склалася у свідомості попередніх поколінь.

Записування як найбільш надійний спосіб запам’ятовування, за переконанням носіїв етносвідомості й досвіду, відображено в образних конкретизаторах таких фразеологізмів: західноподільських говірок – *напи'ел'сати на чо'л'і / запи'ел'сати; напи'ел'сати со'б'і на чо'л'і* (Коваленко 2019, с. 385), *х'рестик пос'тави'ети, х'рестик намал'увати* (Там само, с. 378), *запи'ел'сати / напи'ел'сати на 'лоб'і* (Там само, с. 190); середньополіських – *записати собі на лобі* ‘дуже добре запам’ятати що-небудь’ (ФСМ, 1999, с. 315), *на лобі написати* (Доброльожа, 2010, с. 101), *записати на лобі* (Там само, с. 101), *записати си (собі) то на чолі* ‘дуже добре запам’ятати’ (ЛЛПЖ, 2012, с. 797), середньоаддніпрянських – *записать на носі* ‘добре з’ямити, запам’ятати’ (Чабаненко, 2013, с. 47). У середньополіських говірках

зафіксовано *узяти на замітку* ‘мати на увазі, запам’ятати’ (Доброльожа, 2010, с. 73), у лемківських – *дати ся вознакы ‘хтось надовго запам’ятав що-небудь; вразити чимось’*. През цілу осін мусів єм разом з нанашком и нанятым парубком молотити цінами зерно на боіску. Тото маханя цінами *дало ся мі добрі вознакы* (Ступінська 2013, с. 72).

Давні способи надійного запам’ятовування, що полягали в реальних позначках чи то символічних (але все ж матеріальних знаках), як наприклад, зарубування на чомусь чи зав’язування вузлика, збережено у фразеологічних одиницях таких двох груп: 1) західноподільських говірок – *зарубати на чо^л’і* ‘запам’ятати’ (Коваленко 2019, с. 385), *зарубати на лоб’і* (Там само, с. 190), *зарубати на нос’і / ~ со^б’і ~ / зарубити на нос’і / ~ со^б’і ~* (Там само, с. 221); східноподільських – *зарубати на носі* ‘добре, надовго запам’ятати’ (Березовська 2022, с. 157), *зарубати на (дóвгому/корóткому) нóс’і* ‘добре, надовго запам’ятати’ (ФСУМ, 1999, с. 317); середньополіських – *зарубати на лобі* (Доброльожа, 2010, с. 101); *на лобі натесати* (Доброльожа, 2010, с. 101); східнослобожанських – *зарубати (собі) на язиці* ‘добре, надовго запам’ятати’ (Ужченко, Ужченко, 2013, с. 547); волинських – *зробити карб на лобі* ‘запам’ятати’ (Кірілкова, 2013, с. 73); 2) *заўйа/зати вузли^ека / вузли^ек* (Коваленко, 2019, с. 69), *ка/м’ін’чик ў/з’ати* (Там само, с. 151); середньополіських – *в’язати вузлики* ‘запам’ятовувати’ (Доброльожа, 2010, с. 37). Для першої групи фразеологізмів концептуально мотивованими й символічними є компоненти-соматизми *голова, лоб, чоло, ніс, вуса* та ін.; для другої – назви довкілля, предмети побуту та ін.

Схожими за мотивацією до фраземи *зав’язати вузлика* є *намо/тати на вуси / ~ вуса* (Коваленко 2019, с. 69), *мо/тати на вус* ‘придивляйтесь, прислухатися до чого-небудь, запам’ятовувати’ (Березовська, 2022, с. 51), *намотати на ус* ‘навчитися, запам’ятати’ (Доброльожа, 2010, с. 178), *мо/тати на ус* ‘запам’ятовувати’ (Коваленко, 2019, с. 367). Фразеологічні одиниці ілюструють стереотипне народне уявлення про зберігання пам’яті в голові, але в мовленні компонент *голова* розширюється образним рядом: лоб, чоло, ніс, вуса, язик.

Зауважимо на широкій синонімічності та варіативності компонентів-дієслів у таких виразах, які мають стійкі семантичні асоціації й виразно засвідчують народні уявлення про власне процес запам’ятовування, наприклад: *запечатати, затовкти, втолочити, вдовбати, забити – втолочити/вбіти в го́лову* ‘часто повторюючи, спонукати кого-небудь запам’ятати, засвоїти щось’ (ФСУМ, 1999, с. 69)); *запе^нчатати ў памн’ат’і* ‘запам’ятати’ (Коваленко, 2019, с. 253), *затоўк’ти ў го́лову* ‘запам’ятати’ (Там само, с. 83), *ўдоўбати со^л’бі ў го́лову* ‘запам’ятати’ (Там само, с. 80); *запе^нчатати ў памн’ат’і* (Там само, с. 253), *ў/з’ати ў го́лову* (Там само, с. 80), *затоўк’ти ў го́лову* (Там само, с. 83); *вбити собі в тямку* ‘запам’ятати’ (ЛЛПЖ, 2012, с. 737), *вдержіти (втримати) в голові* (Голянич, 2018, с. 128).

Прозору мотивацію мають фраземи на позначення поняття ‘довго пам’ятати, не можна забути’, в основі яких – розуміння того, що інформація зберігається в голові, наприклад: у західноподільських говірках – *не^у ви^уходить з голо^уви* ‘довго пам’ятати’ (Коваленко, 2019, с. 85), волинських – *не виходити (не вилазити) з голови* ‘когось або щось не можна забути’ (Кірілкова 2013, с. 30); середньополіських – *врізатися в пам’ять* ‘добре запам’ятати’ (Доброльожа, 2010, с. 130), *запасти в серце* ‘запам’ятатися’ (Там само, с. 159). Спостерігаємо широкий діапазон варіювання компонентів-дієслів (не виходить, врізатися, запасти, не вилазити та ін.).

Позначення поняття ‘довго’ може зреалізовуватися через конкретизовану вказівку на пору господарських робіт, явища природи, дні тижня, але інформаційним центром у таких виразах стають прикметники, які «розмивають» конкретність, надаючи фраземам ознак узагальнення, вказівки на довготривалий час: наприклад: *до нових віників пам’ятати* (Доброльожа, 2010, с. 29), *до нових зелених віників* (Там само, с. 29), *до білих мух* (Ужченко, Ужченко, 2013, с. 343), *до останніх мух* (Там само, с. 342), *до п’ятої суботи* (Там само, с. 479). У східнослов’янських говірках зафіксовано фразему *пам’ятати як старі чоботи (чобати)* (Там само, с. 526), де теж спостерігаємо вияв у свідомості етносу категорії часу.

У матеріалах з різних українських ареалів зафіксовано фразеологічні одиниці зі значенням ‘справляти глибоке враження, надовго лишаючись у пам’яті’. Прикметно, що такі вирази часто знаходимо саме в текстах-спогадах, де інформант, заглиблюючись у спогади, намагається найточніше передати свої емоції, враження та настрої: *вбилося в голову хтось, щось* 1. ‘загинути’. 2. ‘запам’ятати’. *Була мала, а той похорон вбівся мин’ї в голову* (Аркушин, 2000, с. 45), *впадати в душу* (‘справляти глибоке враження, надовго лишаючись у пам’яті’ (ФСМ, 1999, с. 146), *в’їстися в печінки* (‘1. Дуже набриднути, надокучити кому-небудь; 2. Добре запам’ятався, досадив’ (Там само, с. 135). За спостереженнями мовознавців, новий вислів *в’їстис’ї в душу* утворений внаслідок накладання двох фразеологізмів, «зберігає значення однієї з мотивуючих фразем та ілюструє подвійне переосмислення внутрішньої форми новоствореного виразу, оскільки він перебрав лише одне із значень другої мотивуючої одиниці, звузивши, таким чином, семантику традиційного фразеологізму» (Романюк, 2002, с. 74). У середньополіських говірках побутує фразема на позначення процесу ‘щось запам’ятовувати’ *набивати голову* (Доброльожа, 2010, с. 45).

Смисловим центром досліджуваних фразеологічних одиниць є сприймання процесу запам’ятовування (здебільшого довготривалого) як фізичної роботи: *втвкати, тримати, зав’язати, зарубати, набивати*. Спостережено лексикографічне і психолінгвістичне відображення розуміння людини того, що для запам’ятовування та збереження

в пам'яті чогось чи когось потрібно докласти чималих зусиль, напружити мозкову діяльність та ін.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, результати проведеного дослідження уможливають висновувати, що світобачення українців зафіксоване в стереотипах і вербалізоване у фразеологізмах.

Фразеологічні одиниці створюють наочно-чуттєві уявлення про процес запам'ятовування, власне пам'ять людини та ін., а слова-символи формують семантичну стійкість. Спостереження підтверджують, що уявлення мовців про місце зберігання здобутої інформації – в голові, тому в лексикографічних працях, у текстах зв'язного мовлення зафіксовано фразеологізми з образним конкретизатором *голова*. Компонентами аналізованих фразеологізмів семантичних рядів є іменники *тямка, чоло, лоб*, дієслова *мати, тримати, запечатати, втовкти, зарубати, записати, зав'язати* та ін. (на позначення процесів запам'ятовування).

Визначено особливості вживання та просторове поширення фразем на позначення понять 'пам'ятати', 'добре пам'ятати', 'дуже добре пам'ятати', 'запам'ятати'; підтверджено здатність сталих виразів однакової структури виявляти фонетичні, акцентуаційні, морфологічні та лексичні територіальні особливості.

Перспектива дослідження полягає в продовженні просторово-значеннєвого аналізу фразеологізмів і їхніх компонентів із залученням нових свідчень діалектології, етнолінгвістики, ареалогії.

Література і джерела

- Аркушин, Г. Л. (2000). *Словник західнополіських говірок*: у 2 т. Луцьк, т. 1. 354 с.; т. 2. 458 с.
- Аркушин, Г. Л. (2007). *Голоси з Підляшшя*: тексти. Луцьк, 533 с.
- БГ – *Буковинські говірки*: хрестоматія діалектних текстів / укл. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. (2005). Чернівці, 688 с.
- Березовська, Г. Г. (2022). *Словник говірки села Осички Подільського району Одеської області*. Умань, 275 с.
- Вархол, Н. Д., Івченко, А. І. (1990). *Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини*. Братислава, 160 с.
- ВГХ – *Волинські говірки Хмельниччини*: збірник діалектних текстів / упоряд.: Коваленко Н. Д., Коваленко Б. О. (2019). Кам'янець-Подільський, 344 с.
- Венжинович, Н.Ф. (2018). *Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології*: монографія. Ужгород, 463 с.
- Голянич, М. І. (2018). *Мовний портрет села Тюдів*: словник у 2 т. Івано-Франківськ, 1000 с.
- ГСЛ – *Гуцульські світи. Лексикон* / Н. Хобзей, Т. Ястремська, О. Сімович, Г. Дидик-Меуш (2013). Львів, 668 с.

- ГУМ – *Говори української мови: збірник текстів* / укл.: С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипка; відп. ред. Т. В. Назарова (1977). К., 590 с.
- Добролюба, Г. М. (2010). *Фразеологічний словник говірок Житомирщини*. Житомир, 404 с.
- Кірілкова, Н. В. (2013). *Словник волинської фразеології*. Острог – Рівне, 192 с.
- Коваленко, Н. Д. (2020). *Західноподільські та суміжні говірки: тексти у 2 т.* Кам'янець-Подільський, 1050 с.
- Коваленко, Н. Д. (2019). *Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок*. Кам'янець-Подільський, 412 с.
- ЛЛПЖ – *Лексикон львівський: поважно і на жарт* / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш (2009). Львів, 672 с.
- Романюк, Н. В. (2002). *Фразеологія верхньонаддністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці*: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Запоріжжя, 232 с.
- Руснак, Н. (2009). *Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок*: монографія. Чернівці, 448 с.
- Сагаровський, А. А. (2015). *Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)*. Харків, 228 с.
- Степанов, О. М. & Фіцула, М. М. (2006). *Основи психології і педагогіки*: навч. посіб. 2-ге вид. Київ, 520 с.
- Ступінська, Г. Ф. & Битківська, Я. В. (2013). *Фразеологічний словник лемківських говірок*. Тернопіль, 464 с.
- Ступінська, Г. Ф. (2000). *Фразеологія лемківського говору української мови*: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Тернопіль, 198 с.
- Ужченко, В. Д. & Ужченко, Д. В. (2013). *Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу*: 6-е вид. Луганськ, 552 с.
- ФСУМ – *Фразеологічний словник української мови* / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. (1999). К., 980 с.
- Чабаненко, В. А. (2001). *Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини*. Запоріжжя, 201 с.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2023 р.

Прийнято до друку 16.11.2023 р.

Рецензент – доктор філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

ТЕКСТ. ДИСКУРС

УКРАЇНСЬКИЙ ПІСЕННИЙ ДИСКУРС: СУЧАСНІ СИМВОЛИ

doi: 10.12958/2227-2631-2023-2-48-83-97

Оксана Клещова,

кандидат філологічних наук, доцент,

завідувач кафедри української мови

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3438-7728>

У статті розглянуто сучасний український пісенний дискурс та його особливості й символи; виокремлено основні лінгвістичні поняття: текст, дискурс, пісенний текст, пісенний дискурс, символ. З'ясовано, що поняття «текст» і «дискурс» не є тотожними, але мають спільне поле функціонування, яке полягає в динаміці тексту. Наголошено на тому, що дискурс як комунікативний процес тісно пов'язаний із когнітивною сферою особистості, соціумом і культурою загалом. Сенс, який вербалізується в пісні, завжди підлягає інтерпретації. Кожний окремий пісенний жанр визначає конкретні параметри й правила комунікації, оскільки в процесі взаємодії актуалізуються певні уявлення про навколишній світ, міркування, думки, враження, бажання. Ліричні пісні об'єднують комунікантів, виявляють між ними внутрішній зв'язок.

У дослідженні схарактеризовано український пісенний дискурс як складну єдність вербального і невербального (музичного) компонентів; виокремлено основну функцію української пісні як таку, що дає змогу людині досягнути гармонії із навколишнім світом, оскільки пісня наділена здатністю відтворення та передання емоцій / почуттів; пісня єднає людей. Спостережено оновлення, актуалізацію та зміщення семантики окремих символів (*калина, хата, ніч*), поява нових символів у піснях про війну (*джавеліни, байрактари, 4.5.0. – «усе спокійно»*).

Отже, по-перше, наразі в сучасному вітчизняному пісенному дискурсі значний відсоток становлять пісні про війну, про нашу сучасну історію боротьби за свою національну ідентичність. Пісенний дискурс воєнної тематики вирізняється особливою комунікативною спрямованістю, оскільки його символи й образи присвячені подіям російської агресії, у сучасній культурі вони формують простір української національної ідентичності, стають тим підґрунтям для утвердження загальних, спільних для всього нашого покоління, життєвих цінностей і сенсів. По-друге, українська пісня нині тримає мовний фронт, єднає людей завдяки неперервності традицій у використанні та оновленні символіки. По-третє: сьогодні бути українцем – це особлива місія у світі, світовий тренд, репрезентований, зокрема, й пісенною творчістю.

Ключові слова: дискурс, пісенний дискурс, пісенний текст, символ, текст.

The modern Ukrainian song discourse and its features and symbols are examined in the article; the main linguistic notions are highlighted: text, discourse, song text, song discourse. It was found that the notions of «text» and «discourse» are not identical, but have a common field of operation, which consists in the dynamics of the text. It is emphasized that discourse as a communicative process is closely connected with the cognitive sphere of the individual, society and culture in general. The meaning that is verbalized in a song is always subject to interpretation. Each song genre defines specific parameters and rules of communication, because in the process of interaction, certain ideas about the surrounding world, considerations, thoughts, impressions, desires are actualized. Lyrical songs unite communicators, reveal and manifest the internal connection between them.

So, firstly, at present, songs about the war, about our modern history of victorious struggle for our national identity, constitute a significant percentage of the modern national song discourse as a completely independent linguistic and cultural substance. Song discourse on military themes is distinguished by a special communicative orientation, since its symbols and images are dedicated to the events of the Russian-Ukrainian aggression, in modern culture they form the space of Ukrainian national identity, they become the basis for the affirmation of general life values and meanings common to our entire generation. Secondly, the Ukrainian song currently holds the linguistic front, the song unites people. Thirdly: being Ukrainian today is a special mission in the world, a global trend.

Key words: discourse, song discourse, song text, symbol, text.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Українська пісня є своєрідною поетичною біографією українського народу. Сучасний український пісенний дискурс вирізняється оригінальними пісенними текстами, авторською та виконавською майстерністю, а пісні 2022 – початку 2023 років стали символами підступної й кровопролитної війни, розв’язаної країною-агресоркою, і саме українська пісня рятувала людей від депресії та піднімала й піднімає бойовий дух української нації. Сьогодні, як ніколи, музичний фронт на часі в Україні.

Історичні події сучасності відтворюють культурний фон епохи. Українська ментальність – той спосіб бачення світу в категоріях суспільної свідомості, у якій взаємопереплелися духовні, емоційні,

вольові та інтелектуальні риси національного характеру. Менталітет як глибинна структура свідомості відображає розум і душу українців, ту стійкість і прагу до життя, що притаманна українцям, котрі століттями намагаються позбутися імперського геноциду, що «час від часу» їм влаштовує східний сусід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лінгвістична царина сучасних досліджень пісенного дискурсу, мовної палітри української пісні представлена іменами вітчизняних учених: Н. Данилюк, яка досліджує українську народну пісню (Данилюк, 2010); С. Романчук, котра вивчає мову української поезії пісенного жанру (Романчук, 2007); Л. Копаниці, яка студіює еволюцію української ліричної пісні (Копаниця, 2001); О. Клещової, об'єктом досліджень якої є мова сучасної української пісні (Клещова, 2012 – 2023); Малахової О., яка актуалізує питання сучасної пісенної лірики кінця ХХ – початку ХХІ ст. (Малахова, 2014); Д. Запорожської, яка аналізує діалектизми в мові українських рок-поезій 1980-х років ХХ століття, описує особливості репрезентації образу України в поетичних текстах сучасних рок-гуртів (Запорожська, 2018, 2019). Відомі й поодинокі розвідки, представлені науковими публікаціями Н. Гаврилюк та І. Зозюк, які досліджували сленг у піснях Кузьми Скрябіна (Гаврилюк, Зозюк, 2014). Започаткувала вивчення культури мовлення пісенних виконавців, образної системи та комунікативного аспекту текстів пісень Ю. Яручик (Яручик, 2012). Описано порушення лексичних норм у сучасному пісенному дискурсі І. Кухарчук і К. Падеріною (Кухарчук, Падеріна, 2022). О. Гришко порушено питання про мовні засоби зображення сучасної жінки й чоловіка в пісенних текстах гурту «Океан Ельзи», виокремлення рис сучасної українки та українця, що виражені в текстах пісень за допомогою лексичних одиниць, мовних засобів і риторичних фігур (Гришко, 2015).

Отже, тематика досліджень українського пісенного дискурсу є нині актуальною й досить різноманітною.

Мета дослідження і методи. Мета наукової розвідки – дослідити сучасний український пісенний дискурс, проаналізувати його особливості й символи, з'ясувати функцію української пісні; указати, які пісенні символи, образи сучасного українського пісенного дискурсу формують простір української національної ідентичності.

Під час опрацювання проблеми використано загальнонаукові прийоми: аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, порівняння, які були застосовані з метою опрацювання методичної та наукової літератури, а також описовий і метод контекстуального аналізу, прийом декодування тексту.

Виклад основного змісту. У лінгвістичній науці нині одностайної думки щодо тлумачення терміна «дискурс» немає. Розглянемо, як вітчизняні мовознавці Ф. Бацевич і А. Загнітко характеризують це поняття. Так, Ф. Бацевич трактує дискурс як «тип комунікативної

діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями та тактиками учасників; синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників» (Бацевич, 2009, с. 154). А. Загнітко наголошує на двоаспектності розуміння дискурсу: з одного боку, це мовленнєво-мисленнєвий процес, який відтворює та формує комплексні лінгвістичні структури, компонентами яких постають висловлення і групи висловлень, пов'язані дискурсивними операціями, з іншого – це сама комплексна лінгвістична структура, що перевищує за обсягом речення (Загнітко, 2008, с. 179).

Вільний тлумачний словник / Новітній онлайнний словник української мови (2013 – 2018) подає чотири визначення дискурсу: 1) спосіб (чи умови) мовлення в поєднанні зі змістом висловлюваного; 2) спосіб мовлення, мова; 3) акт мовлення чи текст у контексті ситуації висловлювання; 4) сукупність усіх усних чи письмових обговорень певної теми (ВТС, 2013).

Поняття «текст» і «дискурс» – не тотожні. Вони мають спільне поле функціонування, яке полягає в динаміці тексту. Ця спільна ознака перебуває під впливом екстралінгвальних чинників (автора, адресата й контексту) і слугує для відображення цього впливу.

«Текст» – це носій певної інформації, який має вигляд складного завершеного знакового утворення, що слугує для збереження й передачі смислів і виступає у вигляді сполучної ланки в акті комунікації, а «дискурс» – це комунікативна подія, під час якої твориться текст. Дискурс існує завдяки тексту і навколо нього й зумовлений, окрім лінгвальних, екстралінгвальними чинниками» (Гаврилова, 2012, с. 12).

Під поняттям «*пісенний дискурс*» доцільно розуміти багатокомпонентне явище, що поєднує вербальний і музичний компоненти; це продукт суспільно й ситуативно зумовленої комунікації під впливом екстралінгвальних характеристик ситуації спілкування. У процесі взаємодії один з одним вербальний і невербальний компоненти «забезпечують цілісність та зв'язність тексту, його комунікативний ефект» (Селіванова, 2006, с. 91). Трактують пісенного дискурсу регламентують такі його характерні ознаки: комунікативна ситуація, її жанрове втілення й різні концептуальні структури, за допомогою яких автори й виконавці емоційно впливають на реципієнтів, формують їхні соціальні позиції та ціннісні орієнтири (Євтушина, 2022, с. 68).

Український пісенний дискурс сьогодення можна охарактеризувати як складну єдність вербального і невербального (зокрема й музичного) компонентів, що тематичною спрямованістю та символікою спонукає людину до гармонії з навколишнім світом, допомагає сприйняти та передати емоції, почуття сучасного суспільства, оскільки інтенції співака / автора-виконавця співзвучні з почуттями, які переживає слухач.

Комунікація в пісенному дискурсі опосередковано відбувається завдяки співпраці основних реципієнтів: автора тексту й виконавця пісні – співака, творчість яких є вочевидь має бути ефективною й потужною. Можливий і заочний, але також ефективний процес народження нової пісні, який буде ще більш продуктивним і дієвим, а головне – результативним у всіх відношеннях, бо автором тексту й виконавцем пісні є одна й та сама особа – автор і виконавець, як-от: Святослав Вакарчук – лідер гурту «Океан Ельзи», Кузьма Скрыбін (Кузьменко Андрій Вікторович) – колишній лідер гурту «Скрыбін», Тарас Тополя – лідер гурту «Антитіла», Ірина Феदिшин – українська співачка, композиторка, поетка; Юлія Саніна – українська співачка, авторка пісень, лідерка гурту «The Hardkiss»; Ірина Швайдак – авторка пісень та співачка гурту «Один в каное», а також Тарас Петриненко – метр української пісні, який, на нашу думку, є справжнім пісенним еталоном українськості; молоді й талановиті автори та виконавці сучасних пісень Христина Соловій, AlyonaAlyona (Альона Савраненко), Jerry Heil (Яна Шемаєва), Wellboy (Антон Вельбой), Дмитро Осичнюк (гурт «Спів братів») та ін.

Важливо, що *дискурс як комунікативний процес* тісно пов'язаний із когнітивною сферою особистості, соціумом і культурою загалом. Сенс, вербалізований у пісні, завжди підлягає інтерпретації. Зважаючи на ситуацію загальнокультурних знань і цінностей та розділених ним комунікативних конвенцій, він вичленовується адресатом. Кожний окремий пісенний жанр визначає конкретні параметри й правила комунікації, оскільки в процесі взаємодії актуалізуються певні уявлення про навколишній світ, міркування, враження, наміри, задуми, бажання. Ліричні пісні об'єднують комунікантів, маніфестують між ними внутрішній зв'язок, бо коли ми співаємо, начебто промовляємо хором, – ми переживаємо однієї й ті ж емоції (почуваємося напрочуд гармонійно й комфортно).

Поезія пісні – необхідний елемент, без якого музика є красивою мелодією з безліччю варіантів інтерпретації закодованих у ній значень. Оскільки поет створює змістову установку, то вірші в пісенній ліриці – домінанта, що дозволяє реципієнту зіставити свій внутрішній світ зі світом ліричного героя. Текст пісні програмує актуальність, проблематику, мотив або коло мотивів, систему образів, структуру (метричну і ритмічну) співаної поезії. Настільки точно поет-пісняр відтворить потреби реципієнта в певному естетичному коді і вийде за його межі, чим ширшу аудиторію, що складається з представників різних професій та інтелектів, він охопить, наскільки актуальним і вічним залишиться його твір (Малахова, 2014, с. 131).

Пісня єднає, отже, однастайність свідомості превалює. Згадаймо рядки пісенного тексту українського пісенного метра Тараса Петриненка – патріарха української естради, творця українських пісень, які справедливо вважаються золотим фондом українського пісенного

дискурсу: *Зорепадом летять роки / У майбутнє і віки. / Серед радощів і біди / З нами пісня назавжди. / Тільки пісня поміж тисяч мрій / Поведе до майбуття. / Пісня – матір щастя і надії. Без пісень нема життя* (Петриненко Тарас, пісня «Пісня про пісню»).

Влучний перифрастичний вислів Тараса Петриненка *Пісня – матір щастя і надії* демонструє, що пісенний текст для українця – не порожні слова, а найрідніше наше духовне і душевне єство, тому автор тлумачить пісню через слово *матір* (*мати*). Зрозумілими для сучасного слухача є й образи, у яких закодовано й нескінченну любов і пошану автора / співака до рідної країни (*Україна, твій син, вірне серце*, (як знак вдячності і пошани) *класти до ніг*) і сум за нею в чужім краю (*далеч доріг*): *Україно, Україно! / Після далечі доріг / Вірне серце твого сина / Я кладу тобі до ніг!* (Петриненко Тарас, пісня «Україна»).

Пісню Тараса Петриненка «Господи, помилуй нас», яка була ним написана близько тридцяти років тому, сьогодні можна вважати *ментальним оберегом українців*, бо, хоч і нині наш народ виборює своє право на життя, як і століття тому, відстоює свою національну ідентичність, а все ж бути українцем – це особлива (саме сьогодні) місія у світі, нині – це світовий тренд. Тому пісня не втратила своєї актуальності, а навпаки, є животрепетним гаслом нашої боротьби: *В наших грудях кулі і ножі, / Нас розір'ято й знищено не раз, / Боже, Україну збережи, / Господи, помилуй нас. / І з колін піднятих помози, / І благослови у добрий час. / Боже, Україну збережи, / Господи, помилуй нас* (Петриненко Тарас, пісня «Господи, помилуй нас»).

Автор-пісняр уводить у пісенний текст просторовий образ історичного шляху українського народу як *останнього рубежу*, сполучений із хронотопним образом *доброго* (тобто сприятливого) *часу* та образом Всевишнього, що допоможе народові *піднятися з колін*. Доповнює цю картину образ вогненної віри в перемогу (*племін'я віри*), що й допоможе зберегти країну.

Сучасний вітчизняний пісенний дискурс як цілком самостійний лінгвістичний феномен нині має значний відсоток пісень про війну, про нашу сучасну історію звитяжної боротьби за свою національну ідентичність. Пісенний дискурс воєнної тематики вирізняється особливою комунікативною спрямованістю, оскільки його символи й образи, присвячені подіям російської агресії, у сучасній культурі формують простір української національної ідентичності, стають тим підґрунтям для утвердження загальних, спільних для всього нашого покоління, життєвих цінностей і сенсів.

Ми стаємо свідками створення оновлених символів, які надихають на визвольну боротьбу: наприклад, керамічна статуетка півника на кухонній шафці, яка стала *символом незламності* для мільйонів українців у час російсько-української війни. Але, згадаймо, що в давнину півень вважався традиційним оберегом помешкання від темних сил. Своєрідним є символічний образ песика Патрона – улюбленця українців

і зірка ДСНС, який допомагає вивчити дорослим і дітям базові правила безпеки.

Є й *пісенні символи*. Справжньою візитівкою України стала відома пісня «Ой, у лузі червона калина», яку під час війни вперше акапельно заспівав фронтмен гурту «Бумбокс» Андрій Хливнюк у центрі столиці на Софійській площі, і котру потім переспівали багато виконавців, зокрема й за межами України. Так, легендарний британський гурт «Pink Floyd» у 2022 році возз'єднався, щоб записати сингл на підтримку України після російського вторгнення. Вони переспівали українську пісню й випустили переспів під назвою «Hey, Hey, Rise Up!». Гілмор повідомив, що ця війна надихнула його на створення нової музики в оновленому гурті. Пісня «Ой, у лузі червона калина» – це своєрідний гімн Українських січових стрільців, яка 2022 року – у час вторгнення ворога на нашу землю – стала уособленням, символом нашого спротиву, нашої боротьби та гуртування перед російською агресією. Українська пісня зі сторічною історією розглядалася в 1991 році як гімн України, але все ж перемиг музичний твір Михайла Вербицького. Текст пісні «Ой, у лузі червона калина», написаний 1914 року в південно-західній Галичині Степаном Чарнецьким за мотивами останнього куплету давньої козацької пісні XVII ст. «Розлилися круті бережечки».

Червона калина є символом України, одним з ключових архетипних українських символів, який входить у нашу свідомість з дитинства. У національній українській символіці калина уособлює дівочу вроду, жіночність, красу, родинне благополуччя, достаток; є символом миру і добра, любові, щастя, краси і поваги: «краса людини залежить від її здоров'я, тому калина як вивершений природою взірець досконалості його символізує (на хрестинах баба роздавала гостям пучечки калини, щоб дитина була здорова); калина – символ здорової повноцілної жінки взагалі («Молода, як ягода, червона, як калина, солодка, як малина»); хоч при цьому *достиглі ягоди* – то зріла жінка, а *зламана калина* – покинута жінка» (Жайворонок, 2006, с. 269). Калина також символізує материнство: кущ – саму матір, а цвіт, ягоди – її дітей.

Оскільки червоні ягоди калини нагадують краплі крові, то калину вважають ще й символом пролитої козацької крові, «зокрема пролитої на війні (на цій символіці постала відома стрілецька пісня «Ой у лузі червона калина»); рослина стала також національним символом; козаки, які з примусу споруджували нову російську столицю й сумували за Батьківщиною, співали: *Ой поїхав козак в Московщину та там і загинув, / Свою рідну Україну навіки покинув. / Казав собі насипати високу могилу, / Казав собі посадити в голові калину. Будуть пташки прилітати калиноньку їсти, / Будуть мені приносити з України вісті*; символікою роду українського постає калина в пісні: «*У полі калина, у полі червона хорошенько цвіте. / Ой роду наш красний, роду прекрасний, / Не цураймося, признаваймося, не багацько нас є*»; у деяких

народних піснях у калині можна вбачати образ самої України з її непростю історичною долею...» (Там само, с. 270).

Якщо в українському фольклорі цей образ є символом в асоціативному зв'язку *калина – дівчина (мати), калина – кров, калина – пісня*, але домінує загальнопоширена спорідненість *калина – дівчина* (цю стійку асоціацію розглядали видатні фольклористи Микола Костомаров, Олександр Веселовський, Олександр Потебня (Примак, 2021)), то в наш час актуалізувалося значення *калина – Україна*.

Окремі символи, використані в піснях, наразі переосмислені. Зокрема, українська пісня «Стефанія», з якою гурт «Kalush Orchestra» здобув для України перемогу в пісенному конкурсі «Євробачення» 2022 року, стала знаковою подією на культурному фронті українців. «Пісня була написана до війни й це була просто пісня про маму». Але зараз її символіка набула чимало нових значень. Багато людей сумують за своїми матерями і сприймають образ матері як символ України («Україна – моя мати»). «Тому ця пісня дуже близька для всіх», – зазначає Олег Псюк («Kalush Orchestra», 2022).

Продюсер гурту «Kalush Orchestra» Денис Путінцев відзначив, що в композиції зуміли поєднати стародавню автентичну із сучасним хіп-хопом і репом. «Пісня, яка писалася як присвята матері фронтмена гурту Олега Псюка, стала *саундтреком війни*, а заклик врятувати захисників «Азовсталі» назавжди увійшов в історію „Євробачення”» (Карпінська, 2022).

Ще одна пісня цього гурту варта уваги – пісня «Додому», яка є своєрідною присвятою Маріуполю й усім тимчасово окупованим територіям України: *Рідна хата пахне пирогами з вишнями із печі. / Снилось, як світив фарами ближніми вночі, / І бачив баба з дідом в хаті крутили калачі. / От би зараз діда постукать би по плечі... / Де-де-де би не був, не забуду дім. / Хочеш, закрути мене, як бігуді, / Я з закритими очима знайду, де мій двір, / Бо, де би не був, не забуду дім* (Пісня «Додому», гурт «Kalush» feat Skofka).

Музичний оглядач Ігор Панасов щодо створення пісні «Додому», сказав, що «Kalush» одружили хіп-хоп зі стилістикою дворової пісні, яка й досі ближча широкій аудиторії в Україні. «Можна сказати, що «Додому» – це сучасний український шансон. В європейському сенсі слова «шансон», а не в російському контексті «блатняка». Простий текст про рідний дім, легкий для розуміння мотив, чіпкий приспів – це те, що дуже часто підкорює серця слухачів» («Kalush Orchestra», 2022).

Дім, хата, двір в українців є символами рідної землі, Батьківщини, свого роду. *Образ хати, рідної домівки, баби, діда* у згаданій пісні – це символи спокою, тепла, затишку, допомоги, а головне – захисту людини. У свідомості українців є багато хатніх речей, які за своєю суттю є оберегами, це стосується і *печі* як головного елемента житла, яка була годувальницею родини, духовним виношуванням плоду, святості, глибоким символом родинного вогнища та неперервності роду. Старі

люди в давнину говорили: «Піч – наче мати рідна», «Рідну матір може підмінити тільки піч», «Піч у хаті – те саме, що вітвар у церкві», «Старому піч, як малому колиска», «Добре ся там пестити, де піч велика і є кому варити», «Дівкою повна вулиця, жінкою повна піч», «Живіт болить, мабуть, на піч кортить», «Добра то річ, що є в хаті піч», «Називайте, хоч горшком, аби в піч не пхали», «Хто любить піч, тому ворог Січ», «Паска зі столу в піч – нечисть із хати в ніч», «Літом і баба на піч сердита» (Афоризми). Історично *піч*, *кухня* є святилищем, а *вогнище* – його вітварем. По-перше, для українського селянина піч – це символ «материнського першопочатку, непорушності родини, неперервності життя, рідної хати, батьківщини» (Жайворонок, 2006, с. 456); по-друге, піч ритуальна і культова як родинний вітвар, бо вогонь, який у ній палахкотів і зігрівав, годував родину, вважався священним і люди поклонялися йому та возвеличували; по-третє, піч мала не тільки суто утилітарну функцію приготування їжі та надання тепла, але мала й «духовну, згуртовуючу. Звідси метафора: *родинне вогнище*» (Данилюк, 1991, с. 51). Загалом *піч* була символом міцних родинних стосунків, а також таких важливих етичних категорій, як любов, тепло та щирість (Українська хата, 2018).

Одоративний образ *рідної хати*, що *пахне пирогами з вишнями із печі*, про який співає гурт «Kalush» feat Skofka, є зрозумілим і гармонійним для кожного українця.

Крайні події не зламали українців: і хоч ворогом зруйновано Каховську греблю, затоплено Херсонську й частково Миколаївську області, а люди, які втратили рідні домівки, уже планують: «Відбудуємо, буде Херсон кращим, ніж до збройної трагедії...». Отже, українці – позитивно налаштована нація, яка не спиниться ні перед будь-якими випробуваннями. Не випадково, у пісні Кузьми Скрябіна (Андрія Вікторовича Кузьменка) заковано формулу: *Ніхто не вижене нас з власної землі, у якій лексема земля символізує Україну, рідний край, домівку: Але українці – як мурашки, / По крупинці будують спільний дім. / Маленькі, сірі – але нас дуже багато, / Ніхто не вижене нас з рідної землі. / Біда збрала нас до купи, як ніколи, / Навчила відрізняти рідне і чуже, / Ми знов себе заповажали, слава Богу –/ Так має бути: свій до свого по своє. / Ми сильні, мудрі, талановиті люди, / І своїм інтелектом кормимо весь світ. / Не бійся модним і просунутим бути –/ Чим більше мудрих, менше шансів в ворогів* (Кузьменко Андрій, пісня «Українці»).

У Святослава Вакарчука є чимало культових, легендарних пісень, але завдяки «азовцям», з якими співак познайомився дистанційно, з'явилася пісня «Місто Марії», присвячена подвигу захисників Маріуполя, пісня про стійкість східного форпосту України. Святослав уперше в житті написав пісню на прохання: *Корабельні гармати / Не розіб'ють мою мрію! / Віру ніколи не зрадить / Серце моє! / Буде до віку стояти / Праведне місто Марії, / Доки над гордим Азовом / Сонце встає!* (Вакарчук Святослав, пісня «Місто Марії», гурт «Океан Ельзи»).

Пісня-молитва, пісня-біль Ірини Федишин «Розстріляна весна» (Буча), на слова отця П. Половка, присвячена світлій пам'яті українців, які загинули в цій жорстокій війні: *Розстріляна весна... / Розстріляні мрії... / І стогне від болю земля / В моїй Україні... / Згадай, Ісусе, нашу Бучу! / Поглянь на свіжі ще могили, / Одне прошу, подай нам сили, / Вже не питаюся, чому? / Лиш зупини оцю війну! / Здригнувся світ, що кров текуча, / Побачив світ, розп'ята Буча, / Весна розстріляна і мрія, / Побачив світ, яка росія...* (Федишин Ірина, пісня «Розстріляна весна» (Буча), слова П. Половка).

Українські пісні стали музичною зброєю. Христина Соловій навесні 2022 року записала на італійську народну повстанську пісню «Bella Ciao» переспів «Українська лють»: *Ніхто не думав, ніхто не бачив, / Яка насправді була українська лють. / Катів проклятих безжально мочим / Тих, хто на нашу землю пруть! / В ТерОбороні найкращі хлопці, / Самі герої воюють у наших ЗСУ! / І джавеліни, і байрактари / За Україну б'ють русню!* (Соловій Христина, пісня «Українська лють»).

У травні 2022 року Христина Соловій випустила ще одну пісню «Я твоя зброя», присвятивши її всім, хто бере до рук зброю з метою відстояти Україну й право українців на життя. Співачка пояснює, що контрверсійні рядки приспіву: *«Тисни гачок – я твоя куля, // Тисни ще раз – я несу мир»* є відсилкою на серію плакатів «Миру мир» художників Андрія Приймаченка та Олександра Ком'яхова: *«Ідеться про теорію «справедливої війни», коли війна є останнім засобом виживання. Українці націлені на перемогу, щоб знову жити під мирним небом, повернутись додому, возз'єднатися із сім'ями, відчувати свободу та робити звичні речі: гуляти вільним Києвом, їздити на море у вільний Крим. Бажання перемогти є нашою найсильнішою зброєю»* (Льків, 2022). Юрій Катинський – режисер кліпу на цю пісню, якому вдалося зобразити українську весну з ностальгією за мирним життям до війни та мріями про мирне життя після перемоги. Весна в пісні є противагою образу зими, що з 2014 року приносить нам війну. Образ весни – це символ пробудження й перемоги над зимою, як символом смерті. Незважаючи на війну, весна приходить, а мрія про перемогу – сильніша за війну.

Пісня «У мене немає дому» у виконанні Ірини Швайдак – лідерки гурту «Один в каное», з'явилася у 2016 році, але її актуальність більшість українців відчули в лютому 2022 року, коли, тікаючи від війни, змушені були покинути власні домівки, переїхати на більш безпечні території: *Справа в тому, / Що в мене немає дому / І за правилом доброго тону, / Як за правилом доброго ременя, / Я згадаю, з якого я племені, / Пригадаю, з якого міста, / Я чекаю на своє Греммі, / В мене просто нема де сісти / Написати свою промову: / У мене немає дому...* (Ірини Швайдак, пісня «У мене немає дому», гурт «Один в каное»).

Ще один сучасний пісенний символ – вислів «Доброго вечора! Ми з України!» – пісенний текст Віталія Міхалевського: *Всім доброго*

вечора! Ми з України! / Ні слава, ні воля не вмерли ще, ні! / Ми – Суми і Харків, і острів Зміїний, / Ми – Київ, Чернігів, Херсон і Ірпінь! / Ми є Маріуполь! Відплата вже близько! / Ніколи не були братами русні, / Бо нас колисали у різних колисках / І різні співали весільні пісні! (Міхалевський В., пісня «Доброго вечора! Ми з України!»).

Цікавий образ *колиски*, символіка якої є амбівалентною: з одного боку колиска – кінець шляху, яким дитина прийшла у світ живих, з іншого – втілює ідею початку нового життя. А образ України створений завдяки уведенню в текст пісні назв українських міст, що постраждали від російської агресії.

Щодо використання лексеми *русня* Олександр Майборода – доктор історичних наук, заступник директора Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень НАН України констатує: «Упевнений, росіяни добре розуміють, кого ми маємо на увазі під *«орками»*, *«рашистами»*, *«руснею»* і т. д. Вони всі, тобто весь народ, відповідальні за ту агресію і ті злочини, які Росія коїть нині проти України. Ми маємо право вживати щодо представників ворожої нації будь-які слова. До речі, у часи Другої світової війни всіх німців називали *«фріцами»*... Український письменник і видавець Д. Капранов зазначає: «Література, слововживання, словотвір – це, як на мене, компетенція народу... Люди вживають такі висловлювання, які відповідають їхньому стану. Якщо я бачу перед собою нелюда, я називаю його нелюдом... Насправді кожен може сам вирішувати, як кого називати. Було таке чудове слово *«москаль»*, але в соцмережах воно заборонене (дописи з цим словом блокують). А коли людям щось забороняють, то вони розвивають творчість – так виникають *«свинособаки»*, *«орки»*, *«русня»*. Ці означення стосуються росіян, і всі це чудово розуміють» (Васюнець 2023).

Закінчується пісенний текст словами: *«Всім доброго вечора! Ми – Україна! / Усе буде добре – 4.5.0!»*. Необізнаній людині не зовсім зрозумілі цифри 4.5.0, а на військовому сленгу це означає, що все спокійно, усе гаразд. Збройні сили України спільно з фондом компетентної допомоги армії *«Повернись живим»*, художником Микитою Титовим, який переконаний, що мистецтво має брати участь в інформаційній війні, й агенцією з продажу зовнішньої реклами bigmedia.ua запустили всеукраїнську соціальну акцію *«4.5.0.»*. «Коли військовослужбовець чує по радіо *«4.5.0.»* – він знає, що в його секторі відповідальності все спокійно. І, хоч ми не знаємо достеменно, що відбувається в Кремлі, але точно знаємо: ми готові до захисту!» – каже директор ГО *«Повернись живим»* Тарас Чмут. У межах акції розмістили у 18 містах країни понад сотню рекламних щитів. За словами Головнокомандувача ЗС України генерал-лейтенанта Валерія Залужного, акція *«4.5.0.»* також має нагадати українцям про міць та можливості їхнього війська. «Ці борди та сітілайти, розміщені по всій території України, мають стати нагадуванням для людей про те, що їхнє військо завжди на захисті держави. За роки війни ми зміцнилися. І зробимо все,

щоб у наших громадян було „4.5.0”», – підкреслив Валерій Залужний («4.5.0.», 2022).

Висновки і перспективи подальших досліджень. У статті виокремлено й прокоментовано основні лінгвістичні поняття: текст, дискурс, пісенний текст, пісенний дискурс; акцентовано увагу на тому, що поняття «текст» і «дискурс» не є тотожними; досліджено символіку сучасних українських пісень. Пісенний дискурс розглядаємо та сприймаємо як синтез вербального й музичного компонентів, який виступає продуктом і медіатором соціально й культурно зумовленої комунікації; розуміємо, що тематична своєрідність пісень може слугувати актуалізатором їхнього змісту та функцій; а комунікативна ситуація, її жанрове втілення й типова концептуальна структура – це основні характеристики пісенного дискурсу.

Отже, у сучасному вітчизняному пісенному дискурсі як цілком самостійному лінгвістичному й культурному феномені значний відсоток становлять пісні про війну, про нашу сучасну історію боротьби за свою національну ідентичність. Воєнний пісенний дискурс вирізняється особливою комунікативною спрямованістю, оскільки його символи й образи присвячені подіям російської агресії. У сучасній культурі вони формують простір української національної ідентичності, стають тим підґрунтям для утвердження загальних, спільних для всього нашого покоління, життєвих цінностей і сенсів. Українська пісня нині тримає мовний фронт, пісня єднає людей; сьогодні бути українцем – це особлива місія у світі, світовий тренд.

Перспективи подальших наукових розвідок убачаємо в дослідженні пісенних текстів українських колискових.

Література

- Афоризми: Прислів'я та приказки / Ідея та наповнення Микола Владзімірський.
URL: <http://aphorism.org.ua/search.php?page=1&keyword=%EF%B3%F7> (дата звернення: 12.06.2023).
- Бацевич, Ф. С. (2009). *Основи комунікативної лінгвістики*: підручник. 2-ге вид., доп. К.: ВЦ «Академія». 376 с.
- Васюнець, Н. (2023). Свинособаки, орки, русня: українців закликають не називати росіян цими словами. *Exspres.online (e-формат газети «Експрес»)*. URL: <https://expres.online/lyudi-i-problemi/svinosobaki-orki-rusnya-ukraintsiv-zaklikaют-ne-nazivati-rosiyan-tsimi-slovami>
- Гаврилова, Я. Л. (2012). *Мовностилістичні засоби впливу на аудиторію (на матеріалах преси Півдня України)*: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.06. К., 16 с.
- Гаврилюк, Н., Зозюк, І. (2014). Сленг як особливість ідіостилю Кузьми Скрябіна (Андрія Кузьменка). *Волинь філологічна: текст і контекст*. № 17. С. 36 – 45.
- Гришко, О. П. (2015). Мовні засоби зображення сучасної жінки та чоловіка у пісенних текстах гурту «Океан Ельзи». *Мова і культура*

- (*Науковий журнал*). К.: Вид. дім Дмитра Бураго. Вип. 18. Т. I (176). С. 60 – 66.
- Данилюк, А. (1991). *Українська хата*. К.: Наук. думка, 112 с.
- Данилюк, Н. (2010). *Поетичне слово в українській народній пісні: монографія*. Луцьк: РВВ Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. 511 с.
- Євтушина, Т. О. (2022). Український пісенний дискурс весни 2022 року як практичний метод навчання у виші. *Сучасні методи та форми організації освітнього процесу у закладах вищої освіти: зб. матеріалів Всеукр. наук.-метод. конф.* Одеса: Університет Ушинського. С. 68 – 70.
- Жайворонко, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. К.: Довіра. 703 с.
- Загнітко, А. П. (2008). *Основи дискурсології: науково-навчальне видання*. Донецьк: ДонНУ, 194 с.
- Запорожська, Д. М. (2019). Вербалізація образу України у поетичних текстах сучасних рок-гуртів. *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*: зб. наук. пр. 2019. № 6. С. 79 – 84.
- Запорожська, Д. М. (2018). Діалектизми в мові українських рок-поезій 1980-х років ХХ століття (на матеріалі текстів «Братів Гадюкіних»). *Лінгвістика*. 2018. № 2. С. 11 – 18.
- Ільків, Я. (2022). Христіна Соловій презентувала пісню «Я твоя зброя». *LiRoom – media про нову українську культуру: музику, кіно і літературу* (6 трав. 2022 р.). URL: <https://liroom.com.ua/news/khrystyna-soloviy-ya-tvoya-zbroya/>
- «Kalush Orchestra», (2022). Що відомо про гурт, який переміг на Євробаченні? *Вікна: вебсайт* (16 травня 2022 року). URL: <https://vikna.if.ua/news/category/all/2022/05/16/133480/view>
- Карпінська, В. (2022). Музична зброя: як пісні стали засобом спротиву. *Чесно: музика інфоспротиву* (8 верес. 2022 року). URL: <https://www.chesno.org/post/5303/>
- Клещова, О. Є. (2023). Український пісенний дискурс. *Література в мультикультурному дискурсі: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції*. Полтава: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». С. 93 – 101.
- Клещова, О. (2020). Авторські пісенні тексти Jerry Neil (як феномен сучасної талановитої молоді). *Філологія та лінгводидактика в умовах євроінтеграції: сьогодні і перспективи: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції*. Херсон. С. 65 – 72.
- Клещова, О. (2017). Мовна палітра сучасної української пісні (на матеріалі пісенних текстів Андрія Кузьменка). *Zwiastowac. Nauki i praktyki. Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo Praktycznej «Filologia, socjologia i*

- kulturoznawstwo. Priorytetowe obszary badawcze: od teorii do praktyki» (28.02.2017) Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour». S. 57 – 60.
- Клещова, О. (2013). Мовностилістичні особливості пісень українського гурту «Океан Ельзи». *Лінгвістика*. № 3. С. 122 – 129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ling_2013_3_17
- Копаниця Л. М. (2001). *Українська лірична пісня: еволюція поетичного мислення*: автореф. дис... д-ра філол. наук: спеціальності 10.01.07 – фольклористика; 10.01.01 – українська література. К., 37 с.
- Кухарчук, І., Падеріна, К. (2022). Порушення лексичних норм у сучасному пісенному дискурсі. *Науковий потенціал дослідника: філологічні та методичні пошуки*: зб. наук. пр. викл. і студ. Вип. 10. Глухів. С. 18 – 24.
- Малахова, О. О. (2014). Естетичний код пісенної лірики: теоретичні засади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. Вип. 12. С. 129 – 131.
- Примак, Р. (2021). Калина – символ, легенда, лікар. *Фармацевт Практик* (3 травня 2021 року). URL: <https://fp.com.ua/articles/kalyna-symvol-legenda-likar/>
- Селіванова, О. (2006). *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Полтава: Довкілля-К., 716 с.
- Українська (2018). Українська хата як священний простір. *SPADOK.ORG.UA. Інформаційно-аналітичний, культурно-просвітницький портал: вебсайт*. (1 груд. 2018 року). URL: <https://spadok.org.ua/narodna-arkhitektura/ukrayinska-khata-yak-svyashchennyu-prostir>
- Яручик, Ю. (2012). Культура мовлення українських музичних гуртів: на матеріалі пісенних текстів «Океану Ельзи», «Скрябіна», «Бумбокса». *Дивослово*. № 8. С. 36 – 39.
- «4.5.0.» – усе спокійно: в Україні стартувала акція на підтримку війська. *АрміяINFORM: онлайн-медіа Міністерства оборони України* (16 лютого 2022 року). URL: <https://armyinform.com.ua/2022/02/16/4-5-0-use-spokijno-v-ukrayini-startovala-akcziya-na-pidtrymku-vijska/>

Джерела

- ВТЛ (2013). Вільний тлумачний словник: новітній онлайн-словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/f/dyskurs>
- ДПУП – Джерело: проект «Українські пісні»: Вакарчук, С. Пісня «Місто Марії». URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/2447165.html>; Міхалевський, В. Пісня «Доброго вечора! Ми з України!» URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/4449034.html>; Соловій, Х. Пісня «Українська лють». URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/3443962.html>; Федішин, І. Пісня «Розстріляна весна» (Буча), слова о. Половка URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/9446282.html>;

Швайдак, І. Пісня «У мене немає дому».
URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/2360818.html>

НТП – НАШЕ (тексти пісень): вебсайт: Петриненко, Т. Пісня «Пісня про пісню». URL: <https://nashe.com.ua/song/2114>; Петриненко, Т. Пісня «Україна». URL: <https://nashe.com.ua/song/2117/artist/119>; Петриненко, Т. Пісня «Господи, помилуй нас». URL: <https://nashe.com.ua/song/2107/artist/119>

УП – Українські пісні: вебсайт: «Kalush». Пісня «Додому». URL: <https://pisni.ua/kalush-dodomu>; Кузьменко, А. Пісня «Українці». URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/4292535.html>

Стаття надійшла до редакції 01.11.2023 р.

Прийнято до друку 06.11.2023 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Волошинова М. О.

**ЕМОТИВНІ МЕХАНІЗМИ
СУЧАСНИХ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТІВ**

doi: 10.12958/2227-2631-2023-2-48-98-106

Тетяна Коць,

*доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інституту української мови НАН України
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4622-9559>*

У статті досліджено емотивні засоби сучасних публіцистичних текстів. Розкрито гіперо-гіпонімічні зв'язки термінологічних понять лінгвостилістики: емотивність, емоційність, експресивність, оцінність. Основою емотивності є емоційна оцінність лексики, фразеологічних, стилістичних, синтаксичних одиниць. Поєднання логічної та емоційної оцінки уможливорює пов'язану з ситуацією спілкування прагматичну оцінність тексту загалом, зокрема мовні акти схвалення, прихильності або навпаки осуду, зневаги, які ґрунтуються на спільному фонді знань і ціннісних орієнтирів співрозмовників.

Ступінь емотивності залежить від жанрової диференціації публіцистичного стилю. Аналітичні жанри (репортаж, стаття, кореспонденція, рецензія) містять роздуми про події, проблеми, установлення причинно-наслідкових зв'язків і засвідчують формування постійно оновлюваного на основі загальнолітературної й спеціальної (термінологічної) лексики публіцистичного словника з виразним експресивним соціально-політичним забарвленням. Семантику нейтральних мовних засобів доповнюють емоційні одиниці. Емоційний заголовок статті ЗМК розкривають нейтральні засоби для висвітлення інформації в статті і навпаки.

Художньо-публіцистичні жанри (нарис, памфлет, фейлетон) традиційно орієнтовані на загальнономовний словник і взаємодію з образними емоційно-оцінними засобами художньої мови. Навколо ключових понять у публіцистичних текстах вибудовуються виразний емоційно-оцінний публіцистичний лексикон і експресивні висловлення. Приховану емоційну оцінність публіцистичності зумовлює передусім синтаксична будова: зміна порядку слів, парцельовані, приєднувальні конструкції, еліпсиси. Вони наповнюють текст інформативністю, часто суб'єктивною, яка спонукає читача до певних оцінних асоціацій. Емоційно-оцінними синтаксичними одиницями є розчленовані структури – спеціально вичленовані з одного речення два і більше виразно оформлених висловлення.

Емотивність та її одиниці вираження (лексичні: добір синонімів високої або низької експресії, антонімів; фразеологічні: трансформовані фразеологізми, афористичні заголовки; морфологічні: дієслова теперішнього часу, збірні іменники однини, абстрактні іменники;

синтаксичні: риторичні питання, парцельовані конструкції реалізують основну функцію традиційних ЗМК – вплив на масову свідомість суспільства.

Ключові слова: експресивність, емотивність, емоційні засоби, оцінність, публіцистичний стиль.

The article examines emotional means of modern journalistic texts. The hypero-hyponymic connections of the terminological concepts of linguistic stylistics are revealed: emotionality, emotionality, expressiveness, evaluability. The basis of emotionality is the emotional evaluation of vocabulary, phraseological, stylistic, and syntactic units. The combination of logical and emotional evaluation enables a pragmatic evaluation of the text as a whole related to the communication situation, in particular linguistic acts of approval, affection or, on the contrary, condemnation, disdain, which are based on the common fund of knowledge and value orientations of the interlocutors.

The degree of emotionality depends on the genre differentiation of journalistic style. Analytical genres contain reflections on events, problems, establishment of cause-and-effect relationships and testify to the formation of a journalistic dictionary that is constantly updated on the basis of general literary and special vocabulary with a distinct expressive socio-political color.

Artistic and journalistic genres are traditionally oriented towards a universal vocabulary and interaction with figurative, emotional and evaluative means of artistic language. An expressive emotional and evaluative journalistic lexicon around key concepts in journalistic texts. The hidden emotional evaluation of journalism is determined primarily by the syntactic structure. Emotionality and its units of expression realize the main function of traditional mass media – influence on the mass consciousness of society.

Key words: emotional means, emotionality, evaluation, expressiveness, journalistic style.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Емотивні механізми – це важливий елемент публіцистичності як стилістичної категорії. У сучасній лінгвістиці немає чіткого протиставлення понять *емотивність*, *емоційність*, *експресивність*, *оцінність*. Визначення їхнього статусу в терміносистемі мовознавства необхідне для розуміння теоретичних і практичних засад лінгвістики, а з’ясування їх важелів у сучасних публіцистичних текстах – невід’ємний складник аналізу ЗМК як відкритої і динамічної сфери мовного функціонування, на якій постійно позначаються семантико-аксіологічні механізми часових, ціннісних, ідеологічних, естетичних

орієнтирів епохи у зв'язку зі змінами пріоритетів життя народу. Аналіз емотивності в публіцистичних текстах уможливує встановлення механізмів відображення загальноживаними і спеціальними (оцінними, образними) засобами мови буття суспільства у діалектичній єдності руху, простору й часу та фіксацію семантико-прагматичних модифікацій українського словника для актуалізації й оновлення позамовно детермінованої інформації. Уживання в публіцистичних текстах емоційних слів, словосполучень, висловлень передає експліцитне ставлення автора до подій, явищ життя і впливає на формування масової свідомості суспільства. Це змінне явище мови, яке оновлюється відповідно до зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку українського словника.

Мета дослідження – визначити гіперо-гіпонімічні зв'язки цих понять у науковій термінології і з'ясувати їхні функціонально-стилістичні і прагматичні вияви в сучасних публіцистичних текстах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мовні механізми емотивності та експресивності як семантико-стилістичних засобів суб'єктивного вираження мови вивчають переважно в синхронному аспекті на різних рівнях мовної структури (М. Пилинський, С. Єрмоленко, В. Чабаненко, С. Бибик, О. Стишов, О. Селіванова, В. Адмоні, Є. Галкіна-Федорук, В. Жеребков, О. Москальська, В. Охріменко, В. Телія, В. Шаховський, О. Й. Шендельс, А. Міколайчук, І. Новаковська-Кемпна та ін.).

Емотивність у публіцистичних текстах виявляє зв'язок з експресивністю та оцінністю, проте не ототожнюється з названими поняттями. С. Єрмоленко зазначає, що «емоційне в мові завжди експресивне, але не кожне експресивне явище належить до емоційних» (Єрмоленко, 2000, с. 157). Емоційні й експресивні одиниці містять негативну або позитивну конотацію, але оцінність – поняття ширше. Оцінку можуть передавати й нейтральні мовні засоби, зокрема з інтелектуальної сфери мовомислення, які вносять елемент об'єктивного осмислення понять і явищ історичної доби. Емоційна оцінка, навпаки, вносить відчутний елемент суб'єктивізму в мову публіцистичного стилю. С. Іваненко емоційну оцінку вважає й «елементом естетичної, а також підґрунтям раціональної оцінки, тому що емоція – це біопсихосоціальна одиниця, і оцінка, побудована на її основі, не може бути чисто емоційною чи чисто раціональною» (Іваненко, 1999, с. 590).

Емоційність можна розглядати як елемент сенсорних і абсолютних оцінок. Сенсорні оцінки можуть бути гедоністичними (те, що подобається) і психологічними (інтелектуальними й емоційними). Абсолютна оцінка виражає естетичні й етичні цінності суспільства. Оцінка може бути також *нейтральною*. Німецький вчений Улл Фікс називає її раціональною (Fіx, 1988, с. 10).

Емотивні механізми конотації одних мовних одиниць на позначення цінностей суспільства вступають у семантичні відношення

з іншими, установлюючи перехід від суб'єктивного тлумачення до трактування в межах інших груп аксіономенів (Puzynina, 1986, с. 123; Сорока, 2015, с. 207). Ступінь зацікавленості суб'єкта поняттями, що реалізується в семантиці деяких оцінних слів і в структурі висловлення загалом, є свідченням ефективності впливу на свідомість адресата.

Емотивність як термін лінгвістики охоплює різнорівневі мовні одиниці з емоційною семантикою та увиразнює в публіцистичних текстах позитивне або негативне ставлення мовця до названого предмета, явища, поняття.

Емоційна позитивна або негативна змістова шкала формується відповідно до визначених у суспільстві соціальних, національно-культурних, моральних цінностей. Логічна (раціональна) і емоційна (ірраціональна) оцінка в тексті часто взаємодіють. Логічну оцінність мотивують об'єктивні думки, а емоційну – почуття суб'єкта до об'єкта (особи, предмета, явища, події тощо). Одиницями логічної оцінності є слова і словосполучення з позитивнооцінною й негативнооцінною семантикою з інтелектуальної сфери мовомислення (*мислитель, гуманіст, добродесний науковець, розвинена інфраструктура, злодій, плагіатор, хабарник*), а одиницями емоційної – експресивно-конотативні (*негідник, пройдисвіт, зажерлива людина, українолюб, омріяний план*) мовні засоби. І емоційне, і раціональне оцінювання відбувається шляхом вживання мовних одиниць, зареєстрованих у словниках або в пам'яті носіїв мови з погляду їхніх ціннісних орієнтирів: добра і зла, правди і неправди, справедливості і несправедливості, користі і шкоди, краси і потворності, дозволеного і забороненого. Емоційна семантика розкривається у відповідних контекстуальних умовах, зокрема в оновленні структури та семантики компонентів, стилістичної маркованості синтаксичних одиниць.

Поєднання логічної та емоційної оцінки уможливорює тісно пов'язану з ситуацією спілкування прагматичну оцінність тексту загалом, зокрема мовні акти схвалення, заохочення, прихильності (плюс на шкалі оцінок) або навпаки осуду, зневаги (мінус на шкалі оцінок), які ґрунтуються на спільному фонді знань і норм співрозмовників. Польські лінгвісти (Mikołajczuk, 2000; Nowakowska-Kempna, 1986) кваліфікують критерій оцінки як один з основних у класифікації назв емоцій. Агнешка Миколайчук (Agnieszka Mikołajczuk) досліджує семантичний клас гніву та його підназв, які мають виразне інтенсивне забарвлення й усупереч загальному значенню «негативні емоції», які вирізняються природою оцінки з огляду на її вартість, а також типом і предметом цієї вартості (Mikołajczuk, 2000, с. 130). Стилiстичний потенціал емотивності в тексті розкривається на лексичному, фразеологічному, синтаксичному рівнях. Тексти різні за стилем, жанром, змістом різняться за способом вираження в них емотивності.

Методи дослідження. Установлення механізмів емотивності ЗМК уможливають рецептивно-стилiстичні методи: семантико-

аксіологічного аналізу (для з'ясування оцінних інструментів публіцистичних текстів); семантико-диференційного аналізу (для виявлення змін у семантиці мовних одиниць, їхніх стилістичних відтінків, формуванні нових контекстуально зумовлених конотацій); лінгвокультурологічного аналізу (для встановлення змісту й оцінності мовних засобів ЗМК залежно від суспільно-політичних, соціокультурних умов їх функціонування).

Виклад основного змісту. Публіцистичні тексти є сферою обміну інформацією, раціонального й емоційного оцінювання понять, явищ світу, вираження ціннісних орієнтирів певного колективу, політичної, ідеологічної групи людей, суспільства. Аналітичні (репортаж, стаття, кореспонденція, рецензія) жанри вирізняються роздумами про події, проблеми, встановленням причинно-наслідкових зв'язків і допускають емоційно-оцінне осмислення подій і явищ суспільного життя й відповідно формування постійно оновлюваного на основі загальнолітературної та спеціальної (термінологічної) лексики публіцистичного словника з виразним експресивним соціально-політичним забарвленням (*політичні клони, корумпована економіка, фінансова залежність*). Для них характерне поєднання нейтральних мовних засобів для висвітлення інформації та емотивних механізмів. Емоційний заголовок статті розгортається в нейтральному висвітленні інформації в статті і навпаки. Власне публіцистичні емоційні мовні одиниці реалізують основну функцію публіцистичного стилю – впливу на масову свідомість суспільства. Цій функції підпорядковані лексичні (добір синонімів високої або низької експресії, антонімів), фразеологічні (трансформовані фразеологізми, афористичні заголовки), морфологічні (дієслова теперішнього часу, збірні іменники однини, абстрактні іменники) і синтаксичні (риторичні питання, парцельовані конструкції тощо) засоби публіцистичності. Раціональну оцінність, на відміну від емоційної, формують відомі для носіїв мови із загальнолюдського або національного досвіду позитивнооцінні й негативнооцінні слова (*справедливість, патріотизм, демократія, національно-свідомий, відповідальний – несправедливість, тоталітаризм, тероризм, агресія, жорстокий*), які будують позитивнооцінну (*державна – незалежна, самостійна, соборна, суверенна, демократична, переможна, європейська, вільна, нова; народ: національно-свідомий, непереборний, сильний, цілеспрямований, інтелектуальний, європейський, успішний, єдиний, об'єднаний, нездоланий, культурний, піднесений; влада – відповідальна, державницька, патріотична*) і негативнооцінну (*державна – тоталітарна, антигуманна, залежна; народ – несвідомий, некультурний; влада – безвідповідальна, антидержавницька, розкоординована, корумпована*) парадигми ядерних понять (*держави, народу, влади*) публіцистичних текстів.

Художньо-публіцистичні жанри (нарис, памфлет, фейлетон) традиційно орієнтовані на загальнономовний словник і взаємодію

з образними емоційно-оцінними засобами художньої мови. Навколо ядерних понять у публіцистичних текстах вибудовується експліцитний емоційно-оцінний публіцистичний словник (публіцистична лексика) і висловлення (народ – *багатотраждальний, заляканий, понівечений, пригнічений, забитий, затоптаний, зрусифікований, обкрадений, зайвий, суржиковий, краплений, мічений, безсилий, безликий знедуховлений*; влада – *бандитська, перевтомлена, політичні аферисти, перебіжчики, зрадники, тушки, кровопивці*). Експліцитна оцінка є виразною ознакою полеміки, критичного аналізу суспільно-політичних, економічних, культурних процесів (Коць, 2018, с. 342) і виразно простежується на лексичному рівні, зокрема в синонімічних рядах, у яких завжди представлені слова більш нейтрального значення, а також одиниці з різними емоційно-оцінними відтінками. Кожна доба спричиняється до виникнення нових реалій, пізнання нових явищ, отже, й формування нових понять. Проте не тільки нові явища потребують осмислення і словесного вираження, старі поняття також із плином часу змінюються, їх розуміння прямо пов'язане з динамікою цінностей суспільства – це природна взаємозалежність поняттєвого і словесного світів.

Закономірні процеси розвитку мови потребують оновлення лексичних засобів, вираження різних відтінків значення. Як наслідок – розширюються наявні та виникають нові емоційні синонімічні ряди з неоднорідним планом вираження й різними функціями (заміщення, уточнення, поглиблення характеристики предмета) (*знедуховлений – обездуховлений – пустодухий, знеосіблення – деперсоналізація*), напр.: *Російському шовінізму відводиться... особлива роль у нівеляції і знеосібленні українців* (Літературна Україна, 17.06.2012); *«Гранословці» [сучасники письменницького конкурсу «Гранослов»] не зупиняються на констатації екзистенціальної проблематики, не перетворюються на пасивних споглядальників нівеляції самооцінної особистості в зародку, що активно відбувалося в процесі запрограмованої деперсоналізації народу* (Культура і життя, 27.04.2013).

Експліцитну функцію виконують синонімічні й антонімічні епітети з емоційним забарвленням, які в тексті наголошують на якості, властивості, увиразнюють позитивнооцінні або негативнооцінні характеристики осіб, явищ життя. У мові публіцистичного стилю як синоніми з емоційною конотацією функціонують позитивнооцінні епітети *одухотворений – одуховлений* до слів *народ, нація, суспільство*: *Наша нація, одухотворена вірою в добро і справедливість, здолає всі труднощі і незгоди, досягне єдності і розквіту* (Україна молода, 06.09.2012); *Упродовж якого десятка років цікавило мене суспільство епохи Середньовіччя не те темне, як його звичайно уявляють, а одуховлений вірою народ, душа якого втілилася в камені соборів та романських і готичних скульптур* (Літературна Україна, 04.10.2012). З плином часу коло епітетів, які означають процеси та явища світу, розширюються, змінюється.

Імплицитну емоційну оцінність публіцистичності зумовлює синтаксична будова: зміна порядку слів, парцельовані, присднувальні конструкції, еліпсиси. Граматичні засоби створення аксіології вислову, на відміну від лексико-семантичних і фразеологічних, не мають прямого зв'язку з позитивною або негативною оцінкою. Вони виконують функцію наповнення тексту інформативністю, часто суб'єктивною, яка спонукає читача до певних оцінних асоціацій. Емоційно-оцінними синтаксичними одиницями є розчленовані структури, тобто спеціально вичленовані з одного речення два і більше виразно оформлених висловлення. Найпоширенішою з них у мові публіцистичного стилю є парцеляція, яка уможливує привернення уваги читача до певної частини речення, посилює інформативну, емоційно-оцінну місткість синтаксичної одиниці: *Нас, мирних гречкосіїв, упосліджували. А ми винайшли світове зерно і колесо, конституцію і демократію* (Літературна Україна, 10.04.2014).

Одним із різновидів синтаксичної емоційної оцінності є називний уявлення – називний відмінок іменника, який дає позитивну або негативну оцінку предметам, явищам, названим цими іменниками (*Доленосна зустріч; Гібридна війна*).

Для уточнення, доповнення оцінки предмета або явища, роз'яснення змісту, введення додаткової інформації у публіцистичних текстах функціонують вставні і вставлені конструкції: *Ті фахівці справді дали старт (лише старт, але важливий старт) реформам у міліції – переходу до формату цивілізованої поліції. А далі кавказькі реформатори повтікали, жахнувшись масштабів корупції в своєму міністерстві* (Літературна Україна, 09.03.2017). Їх функціональне навантаження полягає в додатковій інформації, що розширює й збагачує зміст висловлення.

Імплицитними засобами емоційного оцінювання на стилістичному рівні є метафора, метонімія, які в публіцистичному тексті через асоціативні зв'язки акцентують на новому в оцінці процесів доби, відбивають переосмислення історичного минулого і сучасних реалій життя народу: *Згущені ріки українських політиків або про приховані складники улюблених ласощів малюків* (Україна молода, 13.12.2012); *«Божественна» стратегія державних чиновників вигрілась на сонечку і активно допомагає конфесійній афері з «прихватизації» пам'ятки національного значення – Старокиївської гори та руїн Десятинної церкви* (Україна молода, 04.12.2012).

Емоційна оцінка явищ духовного життя народу часто знаходить вираження в метафоричній енантіосемії – поляризації значень слів, зокрема чітко вираженої і вже усталеної в свідомості людей негативної семантики поняття *політика* і позитивно окресленої в усі періоди історії літературної мови культурної сфери життя суспільства: *Сучасні кобзарі з намулу часу, ідеології, політики та імітації вимивають золоті піщинки правдивого кобзарства* (Слово Просвіти, 22 – 28.08.2013).

Протиставлення позитивних і негативних емоційних оцінок досягається за допомогою стилістичного засобу – антитези, що полягає в зіставленні порівнюваних понять, явищ, ситуацій через поєднання їх значень в одному контексті для досягнення виражально-зображального ефекту, зокрема увиразнення протилежності: *В Україні зараз набирає силу процес очищення, у Росії – процес загнивання* (Україна молода, 24.06.2014).

Емоційно-оцінні функції виконує також порівняння, що передає позитивне або негативне ставлення до об'єкта через найхарактерніші ознаки, які органічно властиві для інших предметів чи явищ: *Влада – це підліток, який постійно шукає і розширює межі своєї безвідповідальності. А суспільство, подібно до дорослого, ці межі встановлює і контролює всередині* (Україна молода, 12.07.2004). Багатовимірність функціонального вживання оцінних засобів мови унеможлиблює їх чітку класифікацію за єдиною ознакою, що особливо помітне в переході емоційно-оцінної лексики в емоційно-оцінні синтаксичні структури (Коць, 2018, с. 345).

Показовим для публіцистичного стилю є вживання емоційно-оцінних трансформованих фразеологізмів, які актуалізують знання про сучасні політичні реалії: *Перспективи невеселі, але світло в кінці тунелю бачу; А вони латають чергові бюджетні діри за рахунок наших сімейних бюджетів* (День, 12 – 17.08.2007). Метафоризовані трансформовані фразеологізми в заголовкових структурах публіцистичних текстів загострюють емоційну увагу читача та спонукають прочитати статтю, зміст якої розкриває сам об'єкт аналізу і оцінки: *Між солом'яних вогнів ідей і швидкого попелу забуття. Українська зовнішня політика. Погляд з-за кордону* (Сільські вісті, 4.09.2005). Чим більше у значенні фразеологічної одиниці міститься потрібної інформації, яка відповідає властивостям об'єкта, тим більша ймовірність того, що читач залишить її у своїй свідомості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Емотивні механізми публіцистичності прямо пов'язані зі специфікою розвитку літературної мови, зі зміною суспільно-політичних і культурних умов життя суспільства, його ціннісних орієнтирів і психологічних настроїв. Постійно змінювана дійсність вимагає нових моделей для її інтерпретації. Емоційні мовні засоби уможлиблюють сприймання інформації широкою аудиторією і водночас регулюють, формують, змінюють її ціннісні орієнтири. Жанрова багатоманітність публіцистичності сприяє реалізації і розвиткові експресивного словника української літературної мови загалом.

Перспективи дослідження вбачаємо в порівнянні текстових виявів емотивності в різні часові періоди розвитку літературної мови з метою встановлення сталого і змінного, традиційного й нового в реалізації стилістичного, прагматичного, культурологічного потенціалу

публіцистичності і визначення її частки в словникові літературної мови загалом.

Література і джерела

- Великорода, М. (2001). *Прецедентні феномени як засіб вираження культурної континуальності у медіа дискурсі*. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/501.pdf>. (дата звернення: 12.03 2020).
- Єрмоленко, С. (2000) Експресивність. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Укр. енциклопедія ім. Бажана. С. 156 – 157.
- Жайворонок, В. В. (2000) Парцеляція. *Українська мова. Енциклопедія*, Київ: Укр. енциклопедія ім. Бажана. С. 786.
- Іваненко, С. М. (1999). *Поліфонія тексту*. Київ: Видавничий центр КДЛУ, 368 с.
- Космеда, Т. А. (2000). *Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки*. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 434 с.
- Коць, Т. (2018). *Українське слово в пресі кінця XIX – початку XXI ст.: динаміка літературної норми*. Київ: Вид-во Дмитра Бурого, 462 с.
- Сорока, Т. В. (2015). Особливості полісемантичної структури аксіономенів сучасної англійської мови. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. № 13. С. 197 – 208.
- Чернушко, Н. (2014). Про розвиток лінгвістичних поглядів на конструкції експресивного синтаксису. *Лінгвістичні студії на пошану корифею. Зб. наук. пр.* Харків: Харк. іст.-філол. т-во. С. 45 – 56.
- Fix, U. (1988). *‘Kommunikativ adaguat’ – ‘stilistisch adaguat’. Zu Problemem, Kategorien, Kriterien der Redebewertung. Dissrtation (B) zur Erlangung des akademischen Grades doctor scientiae philosophiae*. Halle-Wittenberg: Martin-Luther-Universität, 324 с.
- Mikoiajczuk, A. (2000). Problem ocen w analizie wybranych polskich nazw uczuż z klasy semantycznej GNIEWU. *Acta Universitatis Wratislaviensis No2229. Język a kultura*, 14. Wrocław. С. 117 – 134.
- Nowakowska-Kempna, I. (1986). *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykiadnikami predykatyw uczuż*. Katowice: Uniwersytet, 1986, 382 с.
- Puzynina, J. (1982). Językoznaństwo a aksjologia. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. Zesz.* 32. С. 23 – 32.
- Puzynina, J. (1986). O elementach ocen w strukturze znaczeniowej wyrazów. *Tekst. Biuletyn PTJ*. S. 121 – 128.
- Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. New York: Oxford University Press, 316 с.

Стаття надійшла до редакції 07.11.2023 р.

Прийнято до друку 10.11.2023 р.

Рецензент – доктор філол. наук, проф. Веретюк О. М.

**СУЧАСНИЙ ВОЄННИЙ ДИСКУРС:
ПРОЦЕСИ НЕОЛОГІЗАЦІЇ**

doi: 10.12958/2227-2631-2023-2-48-107-114

Ірина Царьова,

доктор філологічних наук, доцент,

професор кафедри українознавства та іноземних мов

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1939-7912>

У статті розглянуто особливості сучасного воєнного дискурсу. Проаналізовано погляди сучасних лінгвістів щодо визначення воєнного і військового дискурсу. Досліджено класифікацію новотворів дискурсу російсько-української війни, зокрема представлено сталі вирази, фразеологізми, розкрито нові сенси звичних слів. Схарактеризовано неологізми, які стали віддзеркаленням трагічних подій у житті нашої держави. Увагу зосереджено на підвищеному інтересі до проблеми збагачення словникового складу за допомогою неологізмів, які є своєрідним індикатором мовного розвитку. Розглянуто поняття «воєнний дискурс» у традиційній і в сучасній формах. Лінгвістичний аналіз матеріалу дозволив виділити дискурс військових про війну (жанр «доповіді» або «зведення»), політиків про війну (різновид політичного дискурсу в жанрі «інтерв'ю»), дискурс засобів масової інформації, що висвітлюють воєнні дії, частково – дискурси освітній, національний, гендерний, філологічний тощо. Підкреслено, що основу військової лексики все ж таки становлять саме термінологічні одиниці, тобто терміни, хоча підвищений інтерес до проблем збагачення словникового складу можна пояснити важливістю неологізмів, які є своєрідним індикатором мовного розвитку. Зауважено, що воєнний дискурс репрезентований уживанням емоційних мовних одиниць, у яких максимально виражається суб'єктивно-емоційне ставлення автора до явищ, подій, уявлень та образів. Зазначено, що пріоритет емоційного складника над раціональним сприяє широкому вживанню опозицій «друг – ворог», «свій – чужий», «ми – вони», що несуть онтологічні уявлення щодо бінарної структури світу. Зміст дискурсу концентрується навколо деякого «опорного» концепту, званого «топіком дискурсу» або «дискурсним топіком». Аналіз лінгвальних та екстралінгвальних складників у сукупності своїй дав змогу систематично вивчити й описати різноманітні структури та стратегії, характерні для воєнного дискурсу. При цьому розглянуто не тільки загальні теми і «локальні» значення, а й загальну організацію дискурсу.

Ключові слова: військовий дискурс, воєнний дискурс, лексичні новотвори, неологізація, нецензурна лексика.

The article deals with the peculiarities of modern military discourse. The views of modern linguists on the definition of military and military discourse are analyzed. The classification of new items of discourse of the Russian-Ukrainian war is studied, in particular, the established expressions and phraseological units are presented, new meanings of familiar words are revealed. The neologisms that reflected the tragic events in the life of our country are characterized. Attention is focused on the increased interest in the problem of enriching the vocabulary with the help of neologisms, which are a kind of indicator of linguistic development. The concept of «military discourse» in its traditional and modern forms is considered. The linguistic analysis of the material allowed us to distinguish the discourse of the military about the war (the genre of «report» or «summary»), politicians about the war (a kind of political discourse in the genre of «interview»), the discourse of the media covering military operations, and partially – educational, national, gender, philological, etc. It is emphasized that the basis of military vocabulary is still made up of terminological units, i.e. terms. However, the increased interest in the problems of enriching the vocabulary can be explained by the importance of neologisms, which are a kind of indicator of linguistic development. It is noted that military discourse is represented by the use of emotional linguistic units, which maximally express the author's subjective and emotional attitude to phenomena, events, ideas and images. It is noted that the priority of the emotional component over the rational component contributes to the widespread use of oppositions.

Key words: lexical innovations, military discourse, neologization, obscene language.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Кожна нація має свою систему військових рангів, воєнний сленг і жаргон, лексичний запас для опису воєнно-політичних подій. Початок російської збройної агресії проти України змінив наш щоденний дискурс. Тепер існує велика кількість неологізмів і словосполук, які номінують нові поняття та/або дають їм емоційно-експресивну оцінку.

«Вихід» військових термінів і позначень за межі сфери їх початкового застосування й проникнення в повсякденне мовлення простих людей свідчить не лише про загострення ситуації на світовій політичній арені, явні та приховані конфлікти між державами, готовність світового суспільства до раптових бойових дій, а й про формування шару лексики, який не тільки містить вже наявні слова, а й стрімко поповнюється новими одиницями завдяки соціально-політичним чинникам і науково-технічному прогресу. Багато в чому на таке поширення лексичних одиниць військової справи вплинули події

на території України, зокрема широке висвітлення їх у засобах масової інформації (ЗМІ).

Основу військової лексики все ж таки становлять саме термінологічні одиниці, тобто терміни, хоча підвищений інтерес до проблем збагачення словникового складу можна пояснити важливістю неологізмів, які є своєрідним індикатором мовного розвитку. «*Російський військовий корабель, іди...*» – сьогодні цей вислів, безперечно, є класикою. Фразу, що стала гаслом воєнного часу, можна побачити всюди, її повторюють навіть діти. Але, окрім напрямку, який вказав прикордонник острова Зміїний російській армії, зараз у повсякденному спілкуванні можна почути безліч іншої нецензурної лексики. Обсценна лексика звучить у радіоетерах та у випусках новин від політиків і під час опису подій у гарячих точках. Нецензурна лексика з'явилася у висловлюваннях не лише підлітків, які й раніше використовували міцне слівце, але навіть діти почали вживати лайливі слова. Як наслідок, складається таке відчуття: те, що раніше було написано на парканах і вважалося табу в мові культурної людини, сьогодні стало нормою (Tsarova, 2022, p. 804).

У зв'язку з цим виникає потреба багатоаспектного дослідження військових термінологічних одиниць двоїстої природи, тобто приналежності одночасно і до загальнонародного прошарку словникового складу мови, і до лексики обмеженого професійного застосування, що зумовлює актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Військова лексика особливо помітна в різних сферах суспільного життя, а тому деякі аспекти її дослідження набувають значної актуальності: переклад військової лексики (Балабін, 2018), розвиток словникового складу військової лексики (Василенко, 2008), дослідження військової термінології (Михайленко, 1993).

Інноваційна лексика військової сфери 2022 року залишається недостатньо вивченою, що зумовлює необхідність її аналізу в динамічній синхронії. Проблемам неології присвятили свої праці вчені О. Андріянова (2007), В. Карачун (2000), Р. Махачашвілі (2015). Дослідженню військово-політичного перекладу багато уваги приділяли В. Балабін (2018), Л. Туровська (2003). Майбутні лінгвістичні дослідження можуть базуватися на вивченні культурної асиметрії військової термінології і способах перекладу військових неологізмів.

Методи дослідження. Головними методами аналізу слугували: лінгвокультурологічна інтерпретація та міжмовне порівняння військово-політичних текстів; перекладознавчий аналіз із елементами трансформаційного й компонентного аналізів, який ми використовували при перекладі військово-політичних слів чи речень. З метою одержання найбільш достовірних результатів у дослідженні використано систему принципів і підходів, побудовану на спеціальних наукових методах. Такий підхід зумовив вибір доцільних методів і прийомів: процедури

наскрізної вибірки – для виявлення термінів, що позначають поняття воєнного дискурсу; методу аналізу словникових дефініцій – для окреслення диференційних ознак значення термінів воєнного дискурсу; описового методу – для узагальнення й систематизації отриманих даних.

Виклад основного змісту. У сучасній теорії комунікації і дискурсології термін *дискурс* уживають з різними значеннями. Загальноприйнятим є той факт, що під текстом розуміють переважно абстрактну, формальну конструкцію (основними властивостями якої є зв'язність і цілісність), натомість під дискурсом – різні види актуалізації тексту, що їх розглядають в аспекті ментальних процесів і у зв'язку з екстралінгвальними чинниками (Хар, 2022, с. 160).

Образ війни завжди конституюється дискурсивно, її можна вивчати за допомогою аналізу воєнного дискурсу. Під *воєнним дискурсом* розуміють дискурс про війну в традиційній і в сучасній формах. До розряду *воєнного дискурсу* належить дискурс військових про війну (жанр «доповіді» або «зведення»), політиків про війну (різновид політичного дискурсу в жанрі «інтерв'ю»), дискурс засобів масової інформації, що висвітлюють воєнні дії, частково – дискурси освітній, національний, гендерний, філологічний тощо.

Звернімо увагу на різницю між поняттями *воєнний дискурс* і *військовий дискурс*. Отже, термін *військовий* стосується війська, прийнятий, встановлений у війську, в армії, наприклад: *військовий обов'язок, військова практика, військова освіта, військове майно, військові формування, військове будівництво, військова техніка, військово-морські сили, військово-повітряні сили, військовий колектив, військове співробітництво* (Василенко, 2008); стосується військовослужбовця або властивий військовослужбовцеві: *військовий обов'язок, військова присяга, військова форма одягу*. Прикметник, який субстантивується та вживається в значенні 'військовослужбовець', наприклад, він – *військовий*.

Воєнний – це той, що стосується війни, пов'язаний з нею: *воєнна реформа, воєнна організація держави, воєнна доктрина, воєнно-політичні рішення, воєнно-стратегічні рішення, воєнно-політична орієнтація держави, воєнне мистецтво, воєнно-політичне керівництво, стратегія воєнної безпеки, воєнно-стратегічна обстановка, воєнний стан* (Войцішук, 2015).

Військовий дискурс – це дискурс, який переважно використовується на тактичному рівні, тоді як *воєнний дискурс* – на стратегічному та державному рівнях (Акульшина, 2011, с. 462).

Воєнний дискурс репрезентований уживанням емоційних мовних одиниць, у яких максимально виражене суб'єктивно-емоційне ставлення автора до явищ, подій, уявлень та образів. Пріоритет емоційного складника над раціональним сприяє широкому вживанню опозицій «друг – ворог», «свій – чужий», «ми – вони», що несуть онтологічні уявлення про бінарну структуру світу.

Структурованість і чіткість спостерігаємо в процесі комунікації учасників військового дискурсу, що яскраво відображено у військовій документації, настановах, наказах, розпорядженнях тощо. Усі лексичні одиниці, які використовують військовослужбовці в ході виконання професійних завдань, становлять систему, яка містить не тільки самі лексичні одиниці, а й відповідні уявлення про об'єкти та явища. Воєнному дискурсу властиве часте вживання термінології, він постійно поповнюється новими назвами й термінами для видів озброєння та військової техніки, умовними знаками. Основною синтаксичною особливістю військових текстів є широке використання пасивного стану, герундіальних та інфінітивних конструкцій, неповних фраз і кліше. У текстах домінує прагнення до стислості та чіткості.

Зміст дискурсу концентрується навколо деякого «опорного» концепту, званого «топіком дискурсу» або «дискурсним топіком» (наприклад, дискурс війни на Донбасі, дискурс Кримської війни тощо). Аналіз лінгвальних та екстралінгвальних складників у сукупності своїй дає змогу систематично вивчити й описати різноманітні структури та стратегії, характерні для військового дискурсу. При цьому досліджують не тільки загальні теми і «локальні» значення, а й загальну організацію дискурсу, оскільки «аналіз дискурсу має ґрунтуватися на систематичній реконструкції соціально-історичного поля, у якому створений об'єкт аналізу дискурсу» (Tsarova, 2022, p. 804).

Складність і багатоскладовість воєнного дискурсу пов'язані з поняттям дискурсу як такого. Під дискурсом розуміють текст, занурений у ситуацію спілкування, що включає, крім тексту, ще й екстралінгвальні чинники (знання про світ, думки, настанови, мету), необхідні для розуміння тексту. Дискурс має параметри завершеності, цілісності, зв'язності, тобто всі властивості тексту. Його розглядають одночасно і як процес (з урахуванням впливу соціокультурних, екстралінгвістичних та комунікативно-ситуативних чинників), і як результат фіксованого тексту.

У воєнному дискурсі функціонують неологізми, які номінують нові реалії й поняття, людей та їхні чесноти. Кожне слово відображає те, що знайоме всім українцям. Крім того, вони підкреслюють особливу характеристику їхніх авторів: образність мислення, здатність переосмислення дійсності та велике почуття гумору, завдяки яким безперервно виникають нові метафори чи метонімії, звужуються чи розширюються попередні значення слів тощо.

Сепари і *ватники*, по суті, позначали перших колаборантів з часів Революції Гідності. Це ті, хто ініціював і проводив псевдореферендуми, брав участь у незаконних виборах, обирав ватажків терористичних республік – тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей.

Утвердилося слово *азовці* на позначення тих, хто героїчно тримав оборону Маріуполя та «Азовсталі».

Наші звичаяці одягають *мультик*, *мультикам*, *цифру*, *піксель*, *термуху* – сучасний військовий одяг; *педалі* – це військове взуття. З поширеної зброї в наших героїв – *калашмат*, *покемон*, *шайтан-труба* чи *весло*, зі спецобладнання – *птички*, *очі й ночніки* – дрони й прилад нічного бачення. Традиційно в армії харчуються *балабасами*, а також *ніштяками*, *мамалигою* чи *тушняком* (Instagram).

Потужний вплив війни на мову в сучасному світі є беззаперечним, оскільки воєнна лексика, яка охоплює не лише військові технології й стратегії, але й психологічний стан, суперечки та емоції, швидко заповнює всі засоби масової інформації: *аналоговнет* – щось, вигадане в росії; *бандеромобіль* – бойовий автомобіль ЗСУ; *дебахнуло* (*дебахнулько*) – людина, яка через свій інтерес чи стурбованість може спричинити багато шкоди; *кіборги* – воїни ЗСУ; *рашизм* – злочинна шовіністична ідеологія «русского міра»; *рашисти* (*русня*, *рюзкі*, *свинособаки*, *чмоні*) – російські військові, прихильники путіна; *термоточка* – пожежа в росії. У цей час з'явилися глумливі альтернативні назви росії: *ерефія*, *за поребриком*, *йоксель-моксель*, *кацапія*, *кацапетівка*, *кацапстан*, *кацапурія*, *моксель*, *мокша*, *мокшандія*, *мордор*, *оркостан*, *рабсія*, *расея*, *раша*, *рашка*, *роїсія*, *швабросан* (Instagram).

Чимало серед новоутворень часів війни оригінальних дієслівних форм. На позначення ліквідації окупантів уживають слова *байрактарити*, *енлоїти*, *джавелініти*, *стінгерити*, *хаймарсити* – нищити ворога, ходити на полювання, партизанити, спалити ворожу техніку з використанням відомих літальних апаратів чи знищити окупантів із відповідних керованих ракет, зенітно-ракетних комплексів чи протитанкових ракетних комплексів. Бойові втрати злочинців передають за допомогою дієслів *завдвухсотити*, *затрьохсотити*, *присвітити*, тобто ліквідувати чи поранити. Цікавими в цій групі неологізмів є і слова *наволонтерити* (знайти щось, що здавалося неможливим), *зукраїнити* (принизити росію на глобальному рівні), *базувати* (робити щось антиросійсько-позитивне, давати позитивну оцінку).

Дієслівні неологізми, які утворилися від власних назв: *відкобзонити* (Кобзон) – відправити рашистських загарбників на той світ; *чорнобаїти* (Чорнобаївка) – наступати на ті самі граблі; *шойгувати* (Шойгу) – вдавати, що все добре, коли це не так; *макронити* (Еммануель Жан-Мішель Фредерік Макрон) – робити дуже стурбований вигляд щодо певної ситуації, усім це показувати, але нічого не робити по суті. Від антропоніма Арестович походять такі лексичні одиниці: *арестовлення* – заспокійливе повідомлення (ТСН); *арестовичник* – довідник з позитивними порадами (Instagram); *арестовити* – заспокійливо говорити (Instagram). Також виникло кілька фразеологічних сполук зі значенням 'відновлювати душевну рівновагу': *Арестовича слухати*; *не панікуй, послухай Арестовича*; *дивитися Арестовича, щоб не витратити гроші на психолога*; *моє серце заарестоване* (Instagram).

Штучними новотворами є лексеми, введені в суспільне мовлення офіційною пропагандою з метою сформуванню відповідну оцінку стосовно

певних подій чи осіб. Такі слова придумують «у кабінетах» і насаджують суспільству через потужну підтримку ЗМІ. До цієї групи належать лексеми: *фашисти, бандерівці, нацисти, хунта, каратели, ввічливі люди* (Instagram).

Більшість слів отримали нові значення: *бавовна* – вибух у росії; *град* – російська реактивна система залпового вогню; *дискотека* – бойові дії; *мордор* – росія; *орк* – російські військові, нелюдська істота; *пиксель* – українська військова форма, забарвлення в стилі ЗСУ; *приліт* – влучання ворожої ракети чи снаряда в що-небудь; *чисте небо* – відбій повітряної тривоги (Букет, 2022).

Рефлексивні новотвори можна розцінювати як такі, що виникають внаслідок природної реакції мовців, поширюються переважно через інтернет-мережу в коментарях, блогах, дописах і, на відміну від штучних, не мають додаткової «інформаційної розкрутки» через ЗМІ: *кулявлоб, миздобули, поребрик, вата, ватник, колорад, правосек, тітушки, ленінопад, сепар, кісільовщина, Лугандон, Лугандонія, кримтроль, Домбас, скримздити, зелені чоловічки, русскомірци, рашазмі, миротворчення* та ін.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Використання військової лексики в сучасному соціумі позначене низкою особливостей, серед яких: використання суміжних понять сфери військової справи та політики; тимчасова та просторова співвіднесеність, що передбачає звернення до обмеженого корпусу термінів, що вербалізують сучасні види зброї та тактики; тенденція до використання в мові відомих широкій аудиторії родових термінів, що позначають загальні поняття, описових зворотів замість вузькоспеціалізованих термінологічних одиниць, а також синонімів спеціалізованої та загальноновживаної лексики; несистемне сприйняття понять. Військові терміни в сучасному політичному дискурсі використовують у межах комунікативної стратегії «переконання», для реалізації застосовують мовні тактики «залякування» та «демонстрації переваги». Також спеціалізовану лексику використовують для ілюстрації, опису подій або обґрунтування тактичних кроків, ужитих у межах реалізованої масштабної політичної стратегії чи задуму.

Неологізми воєнного дискурсу свідчать про багатство української мови, інтелектуальну дотепність нашого народу, вміння тримати стрій, настрої, дух і волю.

Дослідження мови воєнного часу й надалі залишається відкритим до дискусій і доповнень. Перспективи подальших розвідок убачаємо в окресленні неформальних правил вживання української лексики воєнного дискурсу.

Література і джерела

Акульшина, Н. (2011). Поняття «військового» та «воєнного» дискурсів – об'єктивна тотожність та/чи перманентна протилежність. *Studia Linguistica*, 5. С. 458 – 462.

- Андріянова, О. (2007) Запозичення у складі військово-морської термінології. *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. пр. Київ: КНЕУ, 2007. Вип. VII. С. 37 – 41.
- Балабін, В. (2018). Визначення поняття «військовий переклад». *Філологічні трактати*. Т. 10, № 3. С. 7 – 14.
- Букет, Є. (2022). Неологізми війни: журналіст уклав «словник». *Високий Замок*. URL: <https://wz.lviv.ua/news/467478-armiainform-v-efir-natsionalnoho-telemarafonu-rozgovila-pro-neolohizmu-viiny>
- Василенко, Д. (2008). *Розвиток словникового складу англійської мови військової сфери ХХ – початку ХХІ століття*. Запоріжжя, 237 с.
- Войцішук, А. (2015). Етапи становлення української військової термінології. *Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання: матеріали VIII Всеукр. студент. наук.-техн. конф.* Т. 2. Тернопіль. С. 129 – 130.
- Карачун, В. (2000). Українська військова термінологія. *Вісник: Проблеми української термінології*. Львів: Нац. ун-т «Львівська політехніка». С. 402 – 403.
- Махачашвілі, Р. (2015) *Лінгвофілософські параметри англійських інновацій у техносфері*. Cambridge Scholars Publishing, Велика Британія URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/11791/>
- Михайленко, Т. (1993) Українська військова термінологія. *Військо України*. №12. С. 95 – 98.
- Телевізійна служба новин. Арестовлення, чорнобаїти, затримані: в Мережі вигадали «словник» сучасної української мови. URL: <https://tsn.ua/ato/arestovlennya-chornobayiti-zatridni-v-merezhi-vigadali-slovniksuchasnoyi-ukrayinskoji-movi-2022004.html> (дата звернення: 13.10.2023).
- Туровська, Л. (2003) До проблеми періодизації розвитку української військової термінології. *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. пр. Київ. Вип. V. С. 83 – 90.
- Хар, М. (2022) Воєнний дискурс: процеси неологізації. *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 24. Т. 1. С. 160 – 166. URL: http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/24/part_1/31.pdf.
- Tsarova, I. (2022). Russian-Ukrainian War (2014 – 2022): words that have acquired new meanings. *The Russian-Ukrainian war (2014 – 2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. P. 804 – 812.
- Instagram. URL: <https://www.instagram.com>

Стаття надійшла до редакції 10.11.2023 р.

Прийнято до друку 13.11.2023 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Леснова В. В.

ОСВІТНЯ ПЛАТФОРМА

ДИНАМІКА СТРУКТУРНО-РІВНЕВИХ НОРМ І НАВЧАЛЬНО-ОСВІТНЯ ПРАКТИКА: ДЕВІАЦІЇ І ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН

doi: 10.12958/2227-2631-2023-2-48-115-126

Світлана Бибик,

*доктор філологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інституту української мови НАН України
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9765-497X>*

У статті представлено аналіз мови навчально-освітнього вебресурсу – українських освітніх платформ для шкіл. Як матеріал використано тексти дописів на сторінках відомих платформ «На урок», «Всеосвіта», «Освіторія», «Prometheus», «Classtime», «Уміти».

Відзначено, що серед особливостей мови українських науково-освітніх платформ варто звернути увагу на порушення правописних норм, а разом з ними і певні тенденції, над якими треба міркувати мовознавцям; морфологічних норм (девіації). Культуромовної оцінки потребують зміни в стилістиці науково-популярного, науково-навчального контенту; стійке захоплення іншомовними неадаптованими поняттями, яким надається статус термінів у педагогіці, лінгводидактиці.

Зауважено, що мова як основа культуротворчого потенціалу інформаційно-освітнього середовища є визначальним ресурсом для соціального та інтелектуального розвитку особистості учня, формування в нього запитів для самовдосконалення, самоосвіти; мова має бути зразком для наслідування в побутовій і професійній сферах буття, засобом передавання від покоління до покоління нормативних канонів усного й писемного спілкування, провідником інформаційної, духовної та аксіологічної культури педагога.

Наголошено на потребі широкого інформування про зміни в «Українському правописі» 2019 року, а також на тому, що в мовній практиці освітян простежуємо ігнорування правописними та лексико-морфологічними нормами української літературної мови. Разом з тим відзначено про необхідність постійного культуромовного та стилістичного моніторингу щодо тенденцій змін у науковій та офіційно-діловій сферах мовного буття, які засвідчують модифікації структурно-рівневих норм української літературної мови.

Ключові слова: мова освітнього середовища, морфологічна норма, орфографічна норма, пунктуаційна норма.

The article presents an analysis of the language of the educational web resource, namely: Ukrainian educational platforms for schools. What material was used in the texts of the posts on the pages of the well-known platforms «Na uroko», «Vseosvita», «Osvitoria», «Prometheus», «Classtime», «Umity».

It was noted that among the peculiarities of the language of Ukrainian scientific and educational platforms, it is worth paying attention to violations of: spelling norms, and along with them certain trends that linguists should think about; morphological norms as deviations. Changes in the style of popular science, scientific and educational content require a cultural and linguistic evaluation; permanent fascination with non-adapted concepts of a foreign language, which are given the status of terms in pedagogy, linguistic didactics.

It is noted that language as the basis of the cultural potential of the information and educational environment is a determining resource for the social and intellectual development of the student's personality, the formation of his requests for self-improvement, self-education; language should be a model for imitation in everyday and professional spheres of life, a means of transmission from generation to generation of normative canons of oral and written communication, a guide to the informational, spiritual and axiological culture of a teacher.

Key words: language of the educational environment, morphological norm, orthographic norm, punctuation norm.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Сучасні дослідження в галузі педагогіки, соціальної психології, менеджменту освіти відзначені спрямуванням на осмислення стратегій створення, вдосконалення та управління освітнім середовищем. Це поняття зафіксоване в законодавстві й означає «сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їх потреб і можливостей» (Закон України «Про освіту»). Аналіз низки дефініцій освітнього середовища уможливорює виокремлення наскрізних констант: системність, взірцевість; функціонування згідно з нормами життєдіяльності, включно зі способами, знаннями, уміннями, навичками навчальної та комунікативної діяльності; суб'єктність – відповідність інтересам, потребам, вимогам вікової соціалізації, соціального запиту (Лобода, 2021, с. 21); регульованість, цілеспрямованість, ресурсність, нормативність у значенні відповідності законодавству (Биков, 2008: с. 116 – 123), персоналізованість, тобто реалізація рефлексивності в науково-освітній взаємодії учасників освітнього процесу і залучення учня / студента як суб'єкта ціннісного та особистісно-професійного

спілкування в процес організації освітнього середовища та управління ним, яка виражається в партнерстві.

Ця сфера літературно-мовної практики перебуває в стані активної динаміки внаслідок цифровізації науки та освіти, осмислення термінологічних понять, які приходять з осучасненими інструментами дидактики. Крім того, і гендеризація комунікації також відбивається на системі змін у мові.

Зауважуємо і про посилення індивідуального, персонологічного складника в структурі способів і засобів донесення знання: учителі є блогерами, учасниками освітніх конференцій, шкіл-таборів, ініціаторами новітніх лабораторних досліджень, програм розвитку тощо. Відповідно, навчально-освітнє середовище відображає і жанрово-стильовий розвиток української літературної мови, і трансформації її структурних рівнів. Ці аспекти ще не стали предметом широкого вивчення. А ті праці, що опубліковані, засвідчують, що в колі спостережень філологів певна хаотичність, неврівноваженість мовної практики.

Сучасні швидкозмінювані умови, зокрема пов'язані з розширенням функцій закладів освіти та умов навчання в них осіб з різними потребами й фізичними можливостями, цифровізацією суспільного життя, роблять освітнє середовище кожного закладу освіти не ізольованим у навчальному просторі, а отже, підвладним не тільки позитивним, але й певним деструктивним змінам, стимульованим зовнішніми умовами життєдіяльності національно-культурної, суспільно-політичної спільноти.

Як відомо, в останні три – чотири роки в Україні значно активізовані саме інформаційно-організаційні заходи щодо модернізації та урізноманітнення процесу освіти. Ідеться про діяльність освітніх платформ, зокрема «Всеосвіта», «На урок», «Освіторія», «Prometheus», «Уміти». Саме вони є дзеркалом реального стану науково-навчального підстилю, адже створювані й розміщувані на них тексти відбивають стильові канони мови науки та офіційно-ділового спілкування.

Перегляд сторінок відомих платформ засвідчив, що адміністратори та вчителі, які беруть участь у створенні онлайн-ресурсів для підвищення кваліфікації колег, для поширення інформації у вигляді вебінарів, просвітницьких матеріалів, для організації лабораторних і под. навчально-освітніх і творчих процесів, не завжди дотримуються чинних норм української літературної мови. На нашу думку, не варто відкидати і такі чинники, як поспіх у роботі, прискорення темпів життя, що зменшують час на обдумування, перевірку грамотності написаного та підготовленого для опублікування, що спричинює помилки. Насправді освітні ресурси державного чи недержавного рівня мають бути зразковими не лише щодо змісту інформації, але і щодо її мовного оформлення, формуючи позитивне ставлення до правил, норм поведінки, зокрема й мовної.

Серед особливостей мови українських навчально-освітніх платформ розрізняємо ті, що засвідчують:

- ✓ порушення правописних норм, а разом з ними і певні тенденції, над якими треба міркувати мовознавцям;
- ✓ порушення морфологічних норм;
- ✓ порушення лексичних норм, норм слововживання;
- ✓ зміни в стилістиці науково-популярного, науково-навчального контенту;
- ✓ стійке захоплення іншомовними неадаптованими поняттями, яким надається статус термінів у педагогіці, лінгводидактиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наукового і навчально-освітнього середовища в Україні лише набирають обертів, хоча загалом у вітчизняній германістиці та в зарубіжній практиці такі праці не поодинокі. Справляє враження і кількість проблемних напрямків, що вже виокремилися: когнітивний, лінгвокультурний, соціолінгвістичний, лінгвоаксіологічний, лінгвосеміотичний, термінознавчий, зіставно-мовний, словотвірний, педагогічний, історико-культурний (Серебрянська, 2018, с. 27 – 28).

Значну увагу питанням терміновживання в лінгводидактиці приділяє у своїх публікаціях С. Омельчук (Омельчук, 2019), соціолінгвістичним спостереженням – О. Данилевська (Данилевська, 2019), розвитку терміносистеми педагогіки вищої школи – І. Шкіцька (Шкіцька, 2021).

Що важливо для наших завдань, І. Серебрянська відзначила в одному з висновків своєї праці: «Аналіз наукових та медійних текстів продемонстрував істотні зміни в лексичному та семантичному складі сфери освіти: утворення нових одиниць та семантизацію існуючих, експансію англіцизмів, метафоризацію та фразеологізацію тексту» (Серебрянська, 2018, с. 346).

Мета дослідження – проаналізувати мову сучасних освітніх платформ для шкіл з метою визначення відповідності дописів структурно-рівневим нормам української літературної мови; окреслити основні тенденції динаміки мовної норми та чинники девіатизації письма.

Обсяг статті не дозволяє детально схарактеризувати всі ті відзначені особливості мовної практики, тому до завдань цього допису уналежнюємо перші дві позиції: орфографія і пунктуація в мові навчально-освітнього вебресурсу, відхилення від морфологічних норм.

Методи дослідження. У статті використано як основний описовий метод, який уможливив презентацію проведених спостережень на різних структурних рівнях української писемної практики; застосовано прийоми спостереження, зіставного аналізу, синтезу.

Виклад основного змісту

І. Мова як основа культуротворчого потенціалу інформаційно-освітнього середовища. Налаштування на успішність та ефективність організації освітнього середовища залежить від реалізації трьох його компонентів: інформаційно-змістового; особистісного (роль учителя / викладача, учня / студента) та організаційно-діяльнісного (форми, методи й засоби освітньої діяльності). У цьому переліку мовна освіта є

складником інформаційно-змістового наповнення навчально-освітньої комунікації. Насамперед вона є визначальним ресурсом для соціального та інтелектуального розвитку особистості учня, формування в нього запитів для самовдосконалення, самоосвіти; мова має бути зразком для наслідування в побутовій і професійній сферах буття, засобом передавання від покоління до покоління нормативних канонів усного й писемного спілкування, провідником інформаційної, духовної та аксіологічної культури педагога.

II. Динаміка літературно-мовного розвитку та проблеми нормативності освітніх платформ.

1. Порушення **правописних норм** і певні тенденції, над якими треба міркувати мовознавцям.

Фіксуємо численні відхилення в написанні слів з великої / малої літери, з лапками чи без лапок. Одні з них відбивають часово марковану стилістичну норму, пов'язану з організацією мовного опору російській воєнній агресії. Ідеться про неофіційні правила написання *путін, росія, кремль, рф* з малої літери як загальних назв: *Зараз, як ніколи, ми розуміємо одне одного без зайвих слів й відчуваємо спільний біль за рідних та Україну. Та попри біль й страх ми разом з вами прагнемо перемогти у цій мерзенній війні **росії** проти України* («Всеосвіта», 01.03.23).

Наведемо приклади, коли автори дописів відверто порушують правила написання з великої літери: назв державних символів України: *Цього дня, 27 січня, у 1839 році в Борисполі на Київщині народився фольклорист, вчений-етнограф, поет, правознавець, громадський діяч, активний учасник українського національного руху, автор тексту Державного гімну* [зам. Гімну] України Павло Чубинський («Всеосвіта», 27.01.2023); назв посад: *У дискусії візьмуть участь: – Андреас Шляйхер, Директор* [зам. директор] з питань освіти в Організації економічного розвитку та співробітництва («Уміти»); назв конференцій, форумів – індивідуальних і узагальнених: *Призерка **Всеукраїнських та Міжнародних*** [зам. всеукраїнських, міжнародних] мовно-літературних конкурсів та олімпіад, учасниця ***Всеукраїнських та Міжнародних** фахових конференцій* (зі сторінки Курсів, «Всеосвіта»); першого слова в рубриках переліку, наприклад: *НА ЦЬОМУ КУРСІ ВИ: **Дізнається*** [зам. дізнається] про особливості міського туризму, туристичні рейтинги міст, ресурси міського туризму, переміщення туристів містами та між містами, туристичні та нетуристичні райони міст, про овертуризм та туристифікацію міст («Prometheus»).

Наразі найбільше питань викликають написання власних назв у лапках. Звертаємо увагу на те, що самі назви освітніх ресурсів пишуть на сайтах по-різному:

– здебільшого з великої літери і в лапках, як-от: *На «**Всеосвіті**» відбулася перша трьохетапна всеукраїнська олімпіада з української мови «Всеосвіта – Осінь 2021»* [у зазначеному прикладі варто додатково

прокоментувати: треба вживати дефіс при написанні числового позначення «Осінь-2021», а замість тире доречно вжити двокрапку. Тоді власна назва олімпіади писатиметься так: «Всеосвіта»: «Осінь-2021»];

– великими літерами і в лапках: <...> *договір про надання освітніх послуг з підвищення кваліфікації на відповідний рік з Товариством з обмеженою відповідальністю «ВСЕОСВІТА»* (27.12.21);

– без лапок із великої літери: *Пріоритетна підтримка та безкоштовні консультації юридичним відділом Всеосвіти з питань підвищення кваліфікації* («Всеосвіта», 23.01.20).

Тривалий час в українській мережевій практиці спостерігаємо уникання лапок під час уживання власних назв, записаних латинкою, хоча останнє видання правопису регламентує застосування цього графічного знака і до таких номінувань. Згідно з правилом чинного правопису § 54 п. 5, зокрема і прим. 1, видову власну назву пишемо з великої букви (перше чи єдине слово) і в лапках. Натомість фіксуємо такі приклади: *Про це повідомив у коментарі Еспресо експерт із освітніх питань, засновник Всеукраїнської освітньої компанії ЗНО Setstud Олександр Кондратюк* («Всеосвіта», 25.01.23); *Самостійні та контрольні роботи оцінюю відповідно до критеріїв Classtime* («Classtime», 20.02.2023). Імовірно, «під тиском» спрощеного запису зазначених слів нехтують і вживанням лапок в українських індивідуальних власних назвах, як-от: *Видавництво Ранок, Видавництво Старого Лева, Bookchef, Братське, Рідна мова, Богдан, Крокус, Гамазин виклали у вільний доступ дитячі книжки для читання, щоб підтримати дітей у найскладніші часи* («Уміти»).

Виправданим є написання з великої літери загальних назв, що відбувається зі стилістичною метою. Такі слова на сайтах відображають структуру запровадженого освітнього процесу, диференціацію його складників, сфер, осередків, на які поділене те чи те інформаційно-освітнє середовище. Тому, наприклад, на сайті «Classtime», будуть такі написання: *Створіть Класи, використовуючи учнівські акаунти для доступу на Студентський Портал, та запрошуйте свій клас одним кліком*. Зазначену стилістичну – видільну, індивідуалізувальну – функцію треба увиразнювати написанням без лапок і з великої літери тільки першого слова у словосполученнях (правильно: *Студентський портал, Учнівська кімната, Результати тестувань, Мої заявки і под.*). Коли ж назву розділу вживають із родовим поняттям *розділ, портал*, то індивідуальну назву пишемо в лапках і з великої літери, як-от: *Розділ «Конструктор тестів» знаходиться у шапці сайту «Всеосвіта» або у власному кабінеті користувача в панелі «Інструменти вчителя»* («Всеосвіта», 23.01.20).

Фіксуємо уникання рекомендованого правила написання складних слів, зокрема з частинкою топ-. На практиці: *В 2022 році компанія увійшла до Топ-10 кращих роботодавців України за версією Forbes Ukraine* («Prometheus»). Подібні приклади засвідчують, що соціум

не сприймає правила «Українського правопису»-2019: § 35, п. 5, пп. 3, прим. 2: «Частина **топ-** із числівниками не поєднувана». Відредаговане речення має виглядати так: «У 2022 році компанія увійшла до **десятки кращих** роботодавців [до **десятки топ**роботодавців] України за версією “Forbes Ukraine”».

Порушення цього самого правила виявляємо в написанні **вєб-** (§ 35 п. 5 пп. 2) і **міні-** (§ 35 п. 5 пп. 3), які пишемо також разом. Натомість у текстах так: **Міні-курс** для партнерів складається з 7 тематичних уроків, кожен з яких розкриває окремі питання партнерства з порталом “Всеосвіта” – від історії розробки партнерки до технічних аспектів її роботи (зі сторінки курсів «Всеосвіти»); Якщо ви користуєтесь старішим **вєб-переглядачем**, оновивши його, ви можете вирішити проблеми («Prometheus»).

Разом треба писати іменники, першою частиною яких є незмінна основа іншомовного походження на **о, а**, що виконують роль сполучних голосних. В одному тексті можемо спостерігати правильне і неправильне написання: Як створити ексклюзивний освітній **відеопроект**: новий онлайн-курс // Наприклад, невеликі навчальні **відео-роз’яснення** з певної теми школярі сприйматимуть набагато краще, ніж розділ у підручнику («Всеосвіта», 04.11.19).

З дефісом треба писати іменники, утворені з першою частиною **онлайн**, яка «визначає певну прикмету, особливість предмета, особи, явища, названих другим іменником» (§ 36 п. 2: Б, а)), наприклад: **онлайн-інтенсив**, **онлайн-тестування**, **онлайн-курс**. Натомість маємо в текстах: **Онлайн-інтенсив** буде корисний не тільки новим, а й постійним активним користувачам порталу «Всеосвіта» («Всеосвіта», 5.08.21) // Документ, що видаватиметься після проходження **онлайн курсу** («Всеосвіта», 29.12.20) // **Онлайнтестування**: як ефективно використовувати цю форму контролю та підвищення якості знань («Всеосвіта», 21.03.20). За рекомендаціями відділу граматики Інституту української мови на основі «онлайн» треба утворювати прикметник, і тоді словосполучення виглядатимуть так: **онлайновий курс**, **онлайнове тестування** і под. А ще краще – замінювати це чуже слово описовим зворотом «у режимі реального часу», «у мережі» (засідання в режимі реального часу, засідання в мережі).

Звертаємо увагу на те, що за правописом-2019 слово **проект** і похідні пишемо з літерою **є** (§126). Насправді дописувачі зазначених сайтів уживають слово по-різному (навіть в одному дописі): *KSE Foundation* за сприяння та підтримки Міністерства освіти і науки України запустив благодійний **проект** «Безпечна освіта». Мета **проекту** «Безпечна освіта» – забезпечити ЗЗСО високоякісним укриттями, аби перебування дітей у школах було безпечним та комфортним («На урок», 10.11.22).

Як слабку кваліфікуємо норму щодо дотримання правил милозвучності, зокрема чергування у//в.

Нехтують автори правилом, уживаючи «в» змість «у» на початку речення: *Всі, хто успішно пройшов навчання, дізнались, як працювати з інтерактивною дошкою, а також отримали сертифікат і можливість взяти участь у розіграві дошки* («Всеосвіта», 20.09.21); у позиції між приголосними: *Запровадження практичних заходів, що спонукають до об'єднання зусиль всіх учасників освітнього процесу з метою профілактики булінгу в школі* («Всеосвіта», 29.12.21).

Численні порушення правил української пунктуації.

Наші зауваження стосуються двох правил уживання двокрапки: у *безсполучниковому складному реченні* (далі – БСР) (зокрема в ролі заголовка, як частини процесу рубрикації інформації, створення переліків) і при *прямій мові*, яка також у медіаресурсах зазнає трансформацій у зв'язку з багаторівневістю самих текстів.

Переважають у ролі назв дописів конструкції БСР з формальними традиційними ознаками: друга частина розкриває, конкретизує, уточнює зміст першої; перше слово другої частини пишемо з малої літери. Наприклад: *Смарт-група: управління на основі даних* («Prometheus», 20.01.23).

Утім, серед узвичасних щодо змістових відношень між частинами БСР у ролі заголовків спостерігаємо частку таких, де друга частина починається з великої літери, як-от: *Нова фізична культура: Настільний теніс; Діалог та медіація: Шлях до порозуміння* («Prometheus», 20.02.23). Натрапляємо і на такі «зразки», коли друга частина написана з великої літери і в лапках: *Разом проти булінгу: «Протидія шкільному насильству»* («Всеосвіта», 23.01.19). З нашого погляду, ніякої спеціальної змістової чи стилістичної мотивації такі назви не мають. Отже, подібне оформлення цілком можна вважати відхиленням від пунктуаційної норми.

Припускаємо, що БСР у ролі заголовків з другою частиною, написаною з великої літери, мають додаткове стилістичне навантаження – друга частина увиразнює головну тему, на яку припадає більша інформаційно-новинарна вага. Пор. назву вебінару: *Нова фізична культура: Кросфіт* («Prometheus», 10.04.23).

На сайті освітньої платформи «Уміти» зафіксовано й заголовки, у яких друга частина аналогічна питальному реченню. При цьому воно записане з великої літери. Його змістове навантаження – уточнити зміст першого, конкретизувати його інформаційне наповнення щодо освітньої галузі. Двокрапка при цьому виконує ніби стилістичну роль актуалізатора: вона і розділяє відоме і невідоме; вона заступає практично крапку і разом з тим засвідчує, що інформація потребує уточнення. До таких міркувань спричинює саме написання другої частини з великої літери. При цьому питальне речення може становити самостійну синтаксичну одиницю, отже, попереднє речення могло би бути оформлене крапкою. Пор.: *Класи надолуження: Як повернути дітей*

до навчання після довгої перерви?»; *Знеструмлене життя: Як допомогти психіці і тілу пережити енергокризу?* (березень 2023).

А як сприймати такі новоутворення? Наприклад: *Слідами Чорнобиля: Альтернативна енергетика: сонце, вітер, вода* («На урок», лютий 2022); *ОСББ: Абетка успіху: Створення та початок діяльності ОСББ* («Prometheus», 03.08.23). Щодо змісту, то це двоступеневе звуження-уточнення теми, яку засвідчує перша частина речення. На нашу думку, такі назви максимально стисло відбивають не лише тему допису, але і його мікротеми. Тим більше цю стилістичну роль добре виконують саме називні речення.

Зауважуємо ще на одній суттєвій особливості заголовків освітніх проєктів і навчальних платформ: гібридизація структурних особливостей і смислових відношень у реченнях з т. зв. прямою мовою і безсполучниковим зв'язком. Наведемо кілька прикладів: *Сергій Горбачов: Частина вчителів уже повертається або повернулися додому* («На урок», 11.07.22). Отже, перша частина заголовка – еліптичне речення, яке вказує на автора висловлення, після двокрапки – так би мовити «пряма мова», оформлена без лапок і з малої / великої літери. Фактично такі гібриди не відповідають пунктуаційній нормі «Розділові знаки для оформлення прямої мови і цитат» і є порушенням правописних приписів. Системний характер подібних синтаксичних одиниць-заголовків засвідчує тенденцію до уникання видільної функції лапок, які, можливо, обтяжують текст додатковими графічними знаками.

«Недопрямую мову» фіксуємо і як формат таких заголовків: *«Освіта ніколи не буде такою, як до війни»: Микола Скиба про останні освітні тенденції*; *«Хлопці на фронті, а ти постиш фото з моря»: правила воєнного етикету радості* («Уміти», 2023 р.). З одного боку, маємо пряму мову, оформлену з порушенням пунктуаційної норми: нема коми і тире на місці двокрапки. З іншого, така синтаксична структура висловлення дозволяє відокремити ключову інформацію (вона в лапках), подати її як приватну (а це особливість сучасних медіа – увиразнення людини приватної, за висловом І. Михайлина), а також посилити експресію заголовка, у якому поєднано невимушений та офіційний колорити.

Якщо в назвах дописів двокрапка «рябить», то в оформленні рубрик переліку її не вистачає. Правопис не передбачив окремого правила для вживання цього розділового знака в такій позиції. Утім існує, як нам досі видавалося, стабільна традиція, пов'язана з оформленням відповідних конструкцій в офіційно-діловому і науковому стилях літературної мови.

Створюючи тексти, автори публікацій на проаналізованих платформах «опускають» двокрапку перед переліками, як-от:

Цілі курсу

- розглянути тему курсу з методичної сторони;
- надати практичні поради, рекомендації інструментів;
- організувати проблемне обговорення;

- спонукати освітян до професійного саморозвитку («Уміти», 2023 р.).

Нова тенденція – зміна стилістики цитування в мережевому дискурсі. Зміни пов'язані з іншим оформленням слів автора: таку функцію виконує висловлення з указівкою на офіційне джерело інформації, що передує прямій мові, і власне слова автора – це фактично *підпис* під цитатою, що вказує на особу, якій належить виділене висловлення (так, як цього вимагає оформлення епіграфа), наприклад, такий вигляд має інформація на платформі «На урок», 27.12.22:

Про це повідомляє Держслужба якості освіти.

«Сертифікація довела свою ефективність у системі зовнішнього забезпечення якості освіти та отримала схвальні відгуки. Крім того, постала нова спільнота – спільнота сертифікованих учителів та експертів, – що здатна багато зробити для трансформації системи освіти. Державі потрібні “агенти змін”, які розвиватимуть горизонтальні зв'язки та популяризуватимуть інноваційні педагогічні ідеї задля успіху українських учнів».

Голова Державної служби якості освіти України Руслан Гурак

Як бачимо, перед цитатою немає двокрапки, слова автора не відокремлені за допомогою коми і тире. Згідно з чинним правописом цитати, «включені в авторський текст, беремо в лапки. Інші розділові знаки при них розставляємо так, як у реченнях з прямою мовою та словами автора» (Український правопис, 2019, с. 253).

У такому разі цитата і підпис зовні нагадують епіграф до тексту повідомлення, але різниця в тому, що текст узято в лапки, яких не має бути [про це дет. див. § 155 п. 1, прим. 2 (Український правопис, 2019, с. 198 – 199)].

Якщо ж слова автора передують прямій мові, то поширюється практика оформлення прямої мови з великої літери і без лапок:

Вікторія Хріпко: Використовую різні підходи до оцінювання: за поточні, тренувальні сесії виставляю лише позитивні оцінки або “за узгодженням” з учнем; на завдання відкритого типу, творчі роботи пишу невеличке резюме, відзначаю сильні сторони та даю рекомендації щодо усунення помилок. Треба зазначити, що дітям подобається читати такі “листи”:, вони охоче їх коментують, висловлюють свою точку зору. Самостійні та контрольні роботи оцінюю відповідно до критеріїв («Classtime»).

Численні відхилення щодо вживання коми – це приклади дев'ятивного письма, коли автори надають певним відрізням висловлення функції т. зв. вставних конструкцій чи уточнювальних обставин (На підставі цих даних, ми згенеруємо від Вашого імені лист-згоду на співпрацю; Після заповнення інформації про тест, необхідно внести запитання і відповіді («Всеосвіта», 23.01.20); обрамлюють помилково слово «зокрема», яке кваліфікують як вставне; ставлять розділовий знак перед сполучником «як», коли він вводить частину речення із змістом «у ролі кого, чого», яку не треба виділяти: <...> з Товариством

з обмеженою відповідальністю «ВСЕОСВІТА», як суб'єктом підвищення кваліфікації.

Порушують норми вживання коми в складнопідрядних реченнях, фіксуємо відсутність розділового знака при відокремлених обставинах, виражених дієприслівниковим зворотом; є порушення щодо відокремлення прикладок, що стоять після означуваного іменника.

2. Щодо **морфологічних норм**, звертаємо увагу на використання форм активних дієприкметників із суфіксами *-уч(ий)*, *-юч(ий)*, які рекомендують замінювати словоформами із афіксами *-альн(ий)*, *-н(ий)*. Пор. приклади та можливі варіанти редагування речень: *перевірочні роботи* [зам. **перевірні роботи**], *розвиваючі ігри* [зам. **розвивальні ігри**], *мотивуючі матеріали* [зам. **мотивувальні матеріали**] і под.

Як кальку російського звороту «не смотря на то, что...» сприймаємо уживання сполуки «не дивлячись на те, що...»: *Не дивлячись на те, що рік тому педагогічна спільнота обговорювала новий проєкт Положення про атестацію педагогічних працівників, сьогодні все ще залишається діючим Типове положення про атестацію, яке було затверджено в 2010 році (зі змінами 2011 і 2013 років)* («На урок», вебінари). У цьому значенні варто вживати відповідники: *незважаючи на; попри; всупереч, всупір; дарма що*.

Невідредаговані тексти освітніх платформ містять і такі порушення в утворенні книжних кліше:

- ненормативне керування у сполуках із словами «навчання» *чому?* зам. *навчання чого?*; «навчатися» *чому?* зам. *навчатися чого?*: **Навчання дітей правильній поведінці на дорогах є надзвичайно важливим завданням, тим паче, що багато учнів їздять не лише на велосипедах, а й на самокатах, мотоциклах, скутерах, мопедах** («На урок», 23.22.22); **ЧОМУ ВИ НАВЧИТЕСЯ?** («Prometheus», онлайн-курси);
- в узгодженні іменника «питання» з іменником у родовому відмінку (*чого?*): *Зокрема розглянули питання: адаптація* [замість: **адаптації**] *технологічних процесів до викликів воєнного часу. Зокрема, йдеться про умови роботи та приготування їжі у разі оголошення повітряної тривоги; резерв продуктів тощо* («На урок», 14.10.22);
- помилкове вживання «за можливістю» замість прийменниково-іменникової сполуки «за можливості» (у наведеному контексті можливий синонім «за змоги»), де іменник має форму Р. в. одн.: *Комп'ютер, проєктор, теджети (все – за можливістю), матеріали з підручників та інтернету, канцелярське приладдя, зошити, ватман* («На урок», лабораторні).

Треба уникати нехарактерної для української мови конструкції *багато в чому*, коли мовиться про спосіб дії, і вживати стилістично кращий варіант: *значно, дуже, вельми, істотно, суттєво*. Пор.: *Перша*

леді зауважила, що від харчування багато в чому залежить психологічний стан дітей і якість навчання («На урок», 14.10.22).

Прикро, що трапляються випадки неправильного утворення і вживання ступенів порівняння прикметників: не «з самого першого», а «з першого», «з найпершого», пор. контекст: *Тож не дивно, що з самого першого дня зими ми починаємо із нетерпінням очікувати на День святого Миколая, Різдво та Новий рік* («На урок», 19.12.22).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Зміни в мовній практиці навчально-освітньої сфери засвідчують такі вектори реалізації літературної норми: збереження ядра структурно-рівневих і функціонально-стильових норм; наявність системних відхилень від норм правопису та слововживання, спричинених нехтуванням принципів правопису та культури української мови; простеження тенденцій до змін щодо вживання двокрапки та лапок, оформлення прямої мови у зв'язку з впливом процесів цифровізації вебресурсу, змінами в структурі мовомислення українців.

Перспективи подальших досліджень у царині наукового та навчально-освітнього ресурсу української мови пов'язуємо з продовженням культуромовного моніторингу через певний проміжок часу, а також з характеристикою стилістичних трансформацій наукової та офіційно-ділової культури спілкування.

Література

- Биков, В. (2008). Відкрита освіта і відкрите навчальне середовище. *Теорія і практика управління соціальними системами.* № 2. С. 16 – 123.
- Данилевська, О. М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси.* Київ, 364 с.
- Лобода, О. Є. (2021). Феномен «освітнє середовище» з позицій сучасних підходів його осмислення. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* № 77. Т. 2. С. 19 – 22.
- Омельчук, С. (2019). *Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців.* Київ, 356 с.
- Серебрянська, І. М. (2018). *Освіта в Україні: спостереження крізь призму мовної картини світу.* Харків, 391 с.
- Український правопис, (2019). Київ. 391 с.
- Шкіцька, І. Ю. (2021). Тенденції розвитку сучасної термінології сфери вищої освіти. *Українська мова.* № 2. С. 102 – 115.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2023 р.

Прийнято до друку 18.11.2023 р.

Рецензент – доктор філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 2 (48)

За редакцією К. Д. Глуховцевої
Комп'ютерний макет – М. О. Волошинова
Коректор – І. О. Ніколаєнко

Здано до склад. 20.11.2023 р. Підп. до друку 24.11.2023 р.
Формат 60x84 1/8. Ум.-друк. арк. 14,76
Наклад 100 прим. Зам. № 1312-23

---

*Виготовлювач Державний заклад
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36014. т/ф: (0532) 50-24-15
e-mail: luguniv.info.edu@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.*

*Видавець ТОВ «Талком»
м. Київ, вул. Львівська, 23,
тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraine.vdk@email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013 р.*